

LOOMING

Eesti

Kirjanike Liidu

kuukiri

L *Jaanu*ar 1992

Paul-Eerik Rummo, Ivar Ivaski, Ene Mihkelsoni, Ivar Grünthali, Ott Arderi, Irene Saali ja Friedrich Hölderlini luulet.

Teet Kallas Ainult surnud pole sa olnud.

Leo Parrase, Arvo Valtoni, Priit Kütase ja Madis Kõivu jutte.

Jaanus Harro Milleks Eestile teadus?

Õie Elango Eesti kultuuri toetamispoliitika aastail 1919—1940.

Hando Runnel ja Toomas Liiv Paul-Eerik Rummo juubeliks.

Enn Soosaar, Hasso Krull, Toomas Haug ja Paul-Eerik Rummo Eesti kirjandusest ENSV-s.

Andres Langemets Conditio sine qua non

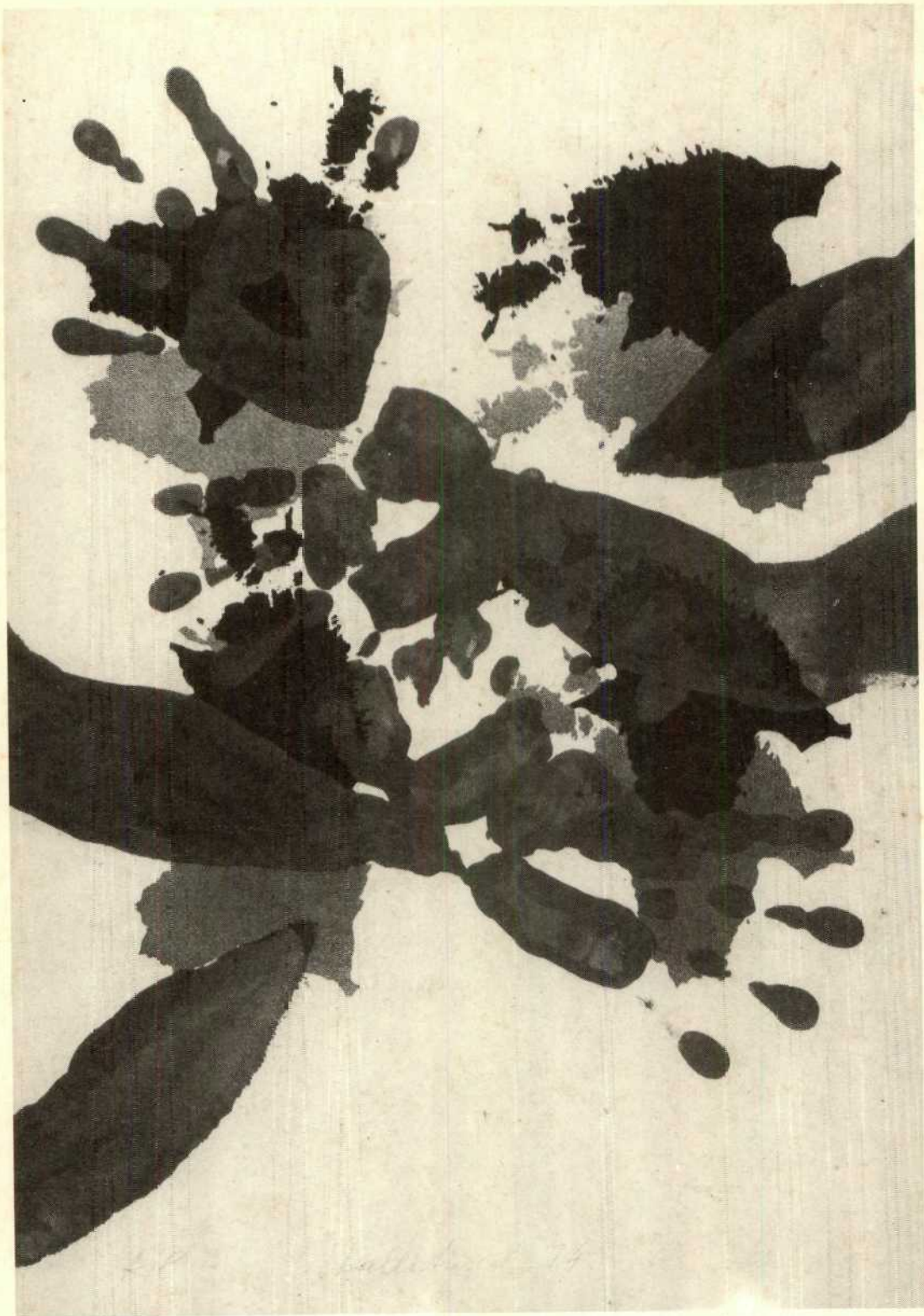
Ülo Tontsu arvustus Endel Nirgi Ristikivi-raamatule.

Ringvaade

Ilmub

1923.

aastast



RAUL MEEL. Kallistused 14

(Segatehnika) 1987

LOOMING

1

1992

ILMUB 1923. AASTAST

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI

Paul-Eerik Rummo

*
Vabandage, te ei usu ju päriselt, et Uni
ja see teine arktiline proua (Kuolema)
suudaksid veel midagi suuremat pakkuda
või, vastupidi, vähemaks võtta?

Pikk ja lai ja absoluutne
ärkvel- ja elusolemine
on haaranud endasse ilma ja maa,
kesk- ja äärelinnad, kosmosed, võpsikud.

Paleus-siledaks kulunud rehvidel
sõidab mälestus sujuvalt kraavi.
Ei jää muud kui rusu ja risu, ei jää muud
kui hankida uus, verehinnaga.

Verehinnaga, higidhinnaga,
lūmfihinnaga. Plasmaanumaist
ammutab Šiva oma kaheksa kämbлага,
et vormida millimallikaid

meie lihtsilmaga, lūhisilmaga
nähtavate päevade rannavette,
kus sügise-eelne hilismahedus
seguneb muutumatu

hääriva õnnetajuga. Mida sa pelgad ja häbened,
hakates sihilikult
lonkama, et mitte olla ainus
privilegeeritud tantsija.

*
Aga kui süda on raske
nagu vanaaegne mööbel
mis moodsasse elumajja ei mahu
ja vanas ohustab talasid

Nagu raamatukapp mille sisu
keegi läbi ei ole lugenud
mis on kogunenud poolkogemata
ja muutub aeglaselt tolmuks

Nagu riidekapp, koide eeden
mõju kaotanud mürgilõhnaga
kuhu alles jõudu koguv mõrtsukas
varub sukki maskide toorikuiks

Nagu kristallripatsitega
pronkslühter tantsijate kohal
mida nad ise magusas krahhi-
ootuses proovile panevad

Ei, ei, ei mahu see pärand
uusehitisse ära
kas on kõik toad teda tuubil täis
või ta turritab läbi seinte

Kas tasub teda siis kolida
liigeste ragisedes
trepikäändudel aru kaotades
ustel näppusid veristades

Ah, *palju vist see süda küll ei vääri*
aga suvatseb olla raske
huvitav mida ta kavatseb
kui talad juba vaaruvad all

*

tees ja antitees
ei riski teha sünteesi
majanduslik olukord on halb
perspektiivid ähmased

tees ja antitees
ei viitsi hakata jamama
ilm akna taga on hall
ja pole tead lihtsalt tuju

tähtede taga
pidada koitma kord taevas
seesama kus ootus ja lootus
sul (kellel?) täide kord läeb

ja niisiis tereese taimetees
ulbib üksikuid antikehi

PAUL-EERIK RUMMO

mis on pääsenud teesõelast läbi
nagu loogikat polekski

tereese — teiresiase
lihane halastajaõde
paneb teekompressid ta vaimusilmile
(pestes tõelised pisarad kunstlikkudega)
ja ütleb: vend, ennusta vähem

Sügistalv 1991

Teet Kallas

Ainult surnud pole sa olnud

PEATÜKKE VALMIVAST ROMAANIST

Niisiis:

1969. aasta 10. oktoobri hommikul astus ta oma hoovimajast välja. Peatus trepil, süütas sigareti. Just samal ajal kostis kellegi korterisügavusest vaikseid raadiopiiksatusi. Järelikult sai kell kümme. Täpselt kümme! Hiljem tuli see talle meelde ja omandas tähenduse. Lülitus kujundisse. Tavaliselt suhtus ta aega ükskõikselt, kuupäevad ja kellaajad ei huvitanud teda eriti, ta ei jätnud neid meelde. Aeg oli niikuinii lõputu, määratlematu, defineerimatu, ta teadis, et sellest kuulus päris suur tükk talle. Mõnikord oli tal kiire, mõnikord venis aeg vatiselt. Aeg võis haigeks teha, aeg võis rõõmustada. Veel oli aeg lihtsalt üks esteetiline mõiste. Aeg oli kujund, aeg oli meeletu. Aeg kui pidu, aeg kui ahastus. Aeg kui töödeldav materjal. ("Sel sügisel sadas viltust vihma ja taksod läksid rooste...", "Teisipäeval mängiti saksofoni, pühapäeval klopiti vaipu...") Aga need ühtlasest ajavoolust välja rebitud numbrid (kümnennda kuu kümnendal päeval kell kümme, liisaks veel kümnendi lõpu! — 10.00 — 10. 10. 1969) meenusid talle hiljem aastaid. Ikka oli oktoobris üks hommik, mil ta mõtles: täna neli, kuus, üheksa aastat tagasi. Sellest kuupäevast sai pikaks ajaks tema elu ja selle loo üks tähiseid. Enne seda, pärast seda. Loomulikult polnud põhjust seda päeva tähistada. Nooruses on inimesel tähistada muudki, enamasti rõõmsat, enamasti lootusrikast. Enda ja lähedaste sünnipäevad. Pulmad. Veel ühed pulmad. Vastlapäev. Mardipäev. See-päev-mil-sa-sealt-esimest-korda-mulle-vastu-tulid. Omaenda pulmad. Pulmapäevad. Laste sünnipäevad. Jaanipäev. Lilled naistepäevaks. Uusaasta. Jõulud, kui pole muidugi meelest läinud. Riikide ja rahvastega on teisiti, nemad on vanad, nende olemist, kulgemist, jätkumist aegruumis märgivad suurte sõdade ja katastroofide kuupäevad, riigipöörded ja presidendi matused, mässud ja näljahädad.

Sel hetkel, täpselt kell kümme hommikul, ei osanud ta küll kuidagi oletada, et paari minuti pärast ei kuulu ta koos oma aja ning looga enam isendale, vaid maailma suurimale riigile. Tal oli mõningaid kõhkclusi, aga ta ei teadnud arvata, et see riik teda nii tõsiselt võttis.

Ta ei teadnud midagi. Tal oli muidki probleeme. Öö oli seljataga ja tal oli põhjust sellega rahul olla. Üks probleem oli õhtuni ületatud. Sigareti süüdanud, heitis ta pilgu hooviaiakesele, madala lipptara taha. Seal hääbus rohi ja lõhnasid läbikaevatud peenrad. Seal kollendasid viimased saialilled. Mõned hapude vissidega linnaõunapuud. Ja vana hobukastan, mille kaks sügist tagasi orkaan pooleks oli käristanud. Kastan oli juba toibunud.

Puutüve vastu naaldus keegi võõras mees. Temagi süütas parajasti sigaretti. Ta nõjatus väga ilmekalt. Kuidas seda kirjeldada? "Ta najas vastu puud" — "najas" nagu Alveril. See oli uimase pea kohta ootamatu mõttehaak. Kiviviske kaugusel tänavanurgal asus poolkeldris väike õllebaar. Mõnikord konutasid siin siseöel Kalamaja pätid, mõned igavad, mõned markantsed. See mees tundus veel võrdlemisi sile ja samas täiesti ilmetu. Tõsi, mulje võis olla petlik, ta nägi ainult võõra selga.

Ta astus läbi hoovi, jõudis kõnniteele, kiikas baari poole: selle kõrval seisis kollase tsisterniga auto. Juht sättis voolikut keldriaknasse. Tropiti seisis vaikivad mehed. Nad olid kannatlikud. See oli selle tänavanurga igipüsiv hommikumisanstseen.

Mina sinna ei kuulu, mõtles ta, pööras energiliselt ära vasakule, ühelt agulitänavalt tei-

sele, see oli avaram ja industriaalsem, rahutuma rütmiga, lõhutud sümmeetriaga. Plankude taga mürisid manöövrivedurid, kõnnitee poolel sumisesid mänguasjatschhi ventilatorid, kastivabriku suunast tuli niiskete laudade lõhna. Mööda kolises tramm. Aga tänavapool, kus tema kiirustas, eretas klassikaliselt sirge sügisvärvides puiestik. Literatuursemalt: bulvar. Kunagi olid puiesteed, nende hämarused, nende kahinad teda erutanud. See siin oli lihtsalt Kalinini tänav. Varem Kopli.

Kvartali lõpetas Graniidi tänav. Ma kõnnin mööda bulvarit, mõtles ta. Pole väga viga, hommik on käes, peas keerleb igasugust jama, scallhulgas bulvar. Võib-olla saan ma kunagi terveks?

Jäänud oli vähem kui minut.

Kuu aega hiljem kirjutab ta nõelaterava pliiatsiga, väga tiheda käekirjaga ühte õhukesse ruudulisse kaustikusse nii:

— Neljapäeval, 9. oktoobril olin ma elus esimest korda kurikuulsas Liiva kõõgiviljalaos. Keegi pidi meie toimetusest minema, Bauman saatis minu. Esiteks kui kõige noorema ja teiseks trahviks esmaspäevase puudumise eest. Kapsad, kapsad — kõik suured kui Lutsu näidendis. Paar pisikest viinamarja õnnestus ikka ka suhu saada. Porise väsinud mehena sõitsin taksoga koju. Sõin, heitsin pikali ja hakkasin Maurois' "Kolme Dumas'd" lugema. Siin pole see ruum ja koht (igas mõttes!) arutleda, mis suhted mul ikkagi selle vana paksu musketäride-Dumas'ga on, aga nad on olemas. Õigupoolest teeb see muret: noorem D. on teadagi peenem ja elitaarsem, aga minu jaoks kohutavalt igav ja nutune ja... Samuti ei suuda ma lugeda Stendhali. Balzac on nagu karistus. Kui mu mäitset XIX sajandi prantsuse kirjanduse peal testida, on asi hull. Mina valin ikka "Kolm musketäri" ja "Monte Cristo". Mis näitab, et mul pole eliidi hulka asja. Aga noh, nüüd seda muret pole. Nüüd võib kõigest sellest vabalt ainult minevikus rääkida. Lugesin-lugesin, siis tuli tublisti unerohtu võtta, magama jäin ikka alles 3—4 paiku öösel. Hommikul olin roidunud, lesisin kaua, suitsetasin palju. Täpselt kell 10 astusin majast välja. Süütasin sigareti, vaatasin ilma — sellepärast, et oli erakordne hommik, puhas, jahe, roosakas. Väga hea hommik. Ja nagu hommikutü sageli, tundsin lapsikut salarõõmu, et jälle üks õõ üle elatud ja läbi murtud, et uus õhtu ja uus õõ on veel mõõmatult kaugel ees, hooti aga haaras mind juba harjunuks saav tunne, mis pole otse nõrkus ega peapööritus, vaid umbes nii, et astus küll, aga pole kindel, kas jalg ikka küllalt kindlalt maad puudutab... Kuradi tõbi ja kuradi tabletid! Läksin mööda puiestikku. Korraks tundus, et midagi on nagu valesi. Tegelikult oligi, aga ma ei taibanud kohe. Sõidutee oli hetkel täiesti tühi, sellepärast. Kalinini tänaval on ju ühepoolne liiklus Koplilt südalinna suunas. Aga just sealt linna poolt hakkas lähenema helehall "Volga". Nagu kinos. Mis minul sellest, mina olin jalakäija. Imelikul kombel jõudsimet täpselt ühel ajal Graniidi nurgale, "Volga" ja mina. Helehall tegi minu ees kaare. Ja jäi seisma. Autost kargasid välja paar tursket venda ja jäid (otseku) nurgamaja aknaid passima, seljad minu poole. Väga imelik pilt! Sellest oli midagi jube tuttavat. Nagu oleksin seda juba varem vaadanud. Just nimelt vaadanud, aga mitte näinud. Kinos, kus mujal. Täpicealt nagu neis spioonifilmides, eriti DEFA omades, eks need salad neis ole samad tursked, tasased ja viisakad mehed. Ja millegipärast ei imestanud ma üldse, kui üks toekas mees äkki otsejoones minu suunas tuli ja viisakalt küsis, kas mina olen seltsimees mina. Jah, olen. Me oleme Riiklikust Julgeolekust, oleks väike jutt ajada, ütles mees vabandavalt. Imelik, praegu ma ei mäletagi, mis keeles see esimene sissejuhatav kõnelus toimus, arvan, et vene keeles, pärast ma muud ju ei kuulnudki. Keelt ma ei mäleta, viisakust küll. Küsisin, kas sigaretiga tohib autosse istuda. Aga loomulikult, vastas ta, me oleme siin kõik kõvad suitsumehed.

1967. aasta suvel mõtles ja mõnikord ka rääkis Tambet Sepp enda kohta niimoodi: minu elu on praegu juba nii tobe nagu mõnel maalikunstnikul. Oleks veel luuletaja, aga ei, loll nagu maalikunstnik! Ta rääkis seda ka paarile maalijale. Nood ei solvunud. Nagu kokkuraägitud elasid kõik tobedasti. Tarkusega ei tükkinud keegi kiitlema. Tarkusega polnud

midagi teha.

Tegelikult oli Tambet Sepa selle suve juhtmotiivil täiesti konkreetne ja piisavalt koomiline impulss. Ta sattus ükskord lähedal seisma, kui Vonnet sai Baumani käest riielda. Bauman elas Kirjanike Majas, Bauman töötas sealsamas, ta oli parajasti üks loomeliidu juhte. Tal olid pikad lehvivad juuksed, ta käitus mõnikord hoogu sattudes nagu innukas hingekarjane. Mina käin sellest tagumisest uksest iga päev vähemalt neli korda läbi, ilma et selle uksega midagi juhtuks, nurises Bauman, sina aga astusid elus esimest korda ja kohe klaasist läbi. Ime, et sa iscennast ära ei lõhkunud, Vonnet. Ja üldse võiksid sa teinekord mõtelda kah: mitu raamatut sul on ilmunud, kaks või? Kuidas me sind liitu saame võtta, kui sinuga kogu aeg midagi juhtub? Rahvas loeb sind, arvustused on heatahtlikud, see kohustab. Vaata, Vonnet, kirjanikku, ennekõike proosameest, peetakse üldiselt arukaks inimeseks ja ega sa oma raamatutes ju tõesti loll mees välja näe. Ega sa mõni maalikunstnik ole, pöörutas Bauman, mõtles järele ja täpsustas: neile on, kuidas seda nüüd üteldagi, boheemlus loomuomasem, nemad võivad vist tõesti mõnikord lollusi teha ja läbi ukseklaaside rännata. Tambetit ei teinud Bauman seekord märkama. Oligi parem. Tema oli selles loos igati kõrvaline isik. Armetult noor. Lõhutud ukseklaas oli kahe sõjaskäinud mehe omavaheline asi. Üks oli võitnud poole major, teine kaotaja armee reamees. Mõlemad olid eesti kirjanikud.

Kes oli aga Tambet Sepp? Mis oli tema eneseõigustus, et istuda kui mees meeste seas, rüübata õlut ja näksida soolaube? Millega ta endale üldse leiba ja ube teenis? Kui temalt noid asju otsesõnu päriti, jäi ta kimbatusse. "Noor autor" ta ütelda ei tahtnud, aga kuidas sa ütled, et "vabakutseline kirjanik"? Ma olen andekas diletant, vastas ta mõnikord. See vastas isegi tõele. Omal ajal, vähemalt enne sõjaväkke sattumist, oli variante koguni mitu. Polnuks praegugi hilja midagi neist uuesti ette võtta, korralikult keskenduda ja proovida, mis saab. Võib-olla oleks temast tõesti tulnud infantiilse käitumisega maalikunstnik, kui ema oleks omal ajal, pärast seitsmendat klassi lubanud tal minna Tartu kunstikooli. Miks mitte, Tambet Sepp oli eeldustega joonistaja. Küllap oli tegemist geneetilise koodiga, tema vanem vend oli graafik. Jah, ja kunagi taheti teda ühte provintsi-teatrisse näitlejaks — pärast seda, kui ta oli paar aastat enamasti lihtsameelse armastajana tammunud taidluslavadel ja vilksatanud telekraanil. Mitmest ta kaaslasest saidki vahepeal pärisnäitlejad. See variant pani vaid pead vangutama. Ma oleksin hukas ja põhjas, mõtles ta. Ma olen vabaduse meki suhu saanud, ma ei kujuta ette, kuidas käiakse iga päev proovidel, kuidas räägitakse üle õhtu ikka neidsamu sõnu. Näitleja on oma valiku ahastav ori. Mind oleks aga juba ammu häbiga ilusast puhtast provintsilinnast minema actud.

Tegelikult oli valik ammu tehtud. Nii naljakas, kui see ka polnud: liisk oli langenud juba poisipõlves. Jutte oli ta tahtnud kirjutada — pikki jutte ja miks mitte laastegi.

Proosat!

Muidugi diletant! Aga kes on proosas professionaal? Kus tänaval asub proosakool? Tutvustage mõnda novellikunsti magistrilt, romaanižanri professorilt! Näidake inimest, kelle tööraamatusse on kirjutatud — "Töötab prosaisti ametikohal".

Proosat õpetab ainult proosa ise.

Seega siis: töö, töö ja töö.

Ah, aga sellele oli valus mõelda. Sel suvel ahastas ta õsiti pohmeluse ja unetuse käes. Proosa oli ta maha jätnud, proosa ei elanud ajus, proosa ei peitunud kirjutusmasinas. Kõik kokku oli otsekui insult. Kas ongi kõik, kas see jääbki niimoodi? Selle piskuga, mis minul tehtud, ei pääse üheski kirjandusloos mujale kui täheühendi "jt." sisse. Kas mu esimene raamat jääbki mu viimaseks raamatuks? Ja millal see oli, Jumal küll! Ma olin siis alles teist aastat sõdur. Need parkümmend trükkipääsenud juttu, millest kolm-neli on vist isegi novellid? Kas ma kümne aasta pärast, näiteks 1977. aasta suvel, seisn tõesti mingite allakäinud meeste pundis ja teenin oma õllekannutäit sellega, et räägin neile, et olin kunagi peaaegu imelaps, keda juba viieteistkümnese avaldasid tähtsad ajakirjad?

Aga keegi ei mäleta enam midagi, ilmselt ei maksa see jutt õllelonksugi. Ei, seda ma küll ei taha. Kas jääbki esimestesse peatükkidesse hallitama romaan, millest nii palju mõeldud, millele nii palju lootusi pandud? Kus põimunud ja näilises kaootilises puntras kõik, tegelikult just nii, nagu elus ongi. Elus pole süžeed, elu on üks võimalikke kombinatsioonide kaleidoskoobis. Mine võta kinni, mis seal eretab, mis seal valgust murrab — kas tõeline klaasikild või selle peegeldus. Mis on õõ, mis on päev? Mis reaalsus, mis unenägu? Ah mis peened mõtted! Kuradile! Mida rohkem ta romaanile püüdis mõelda, seda enam tundis ennast külapoisina salongis. Saterkuub seljas, aga võimetu ennast selles liigutamagi. Romaan on ball valitud külaliste, kuhu sa tikud, puine külapoiss? Võib-olla oli ta koht tõesti lastekirjanduses, nagu arvas üks selle žanri entusiaste, ise mehine ja äge mees: tule ära meie sekka, sina oled loomult luiskaja ja liialdaja, sina oled muinasjutuvestja. Tambet polnud välja näidanud, et oli (millegipärast) natuke riivatud. Ehk tulengi, aga enne tuleb mul neli last ilma sigitada, nagu sina seda teinud oled, vastas ta. Tuttavate lastekirjanike kodudes kasvas tavalisest rohkem lapsi. Seos oli ilmne.

Vahel harva suutis ta natuke aega laua taga istuda. Näppis kirjutusmasinat, tulemuseks viletsad värsid. Varem olid need paremini välja kukkunud. Pärisluulet polnud ta kunagi kirjutanud. Niisama treening ja eneseharimine, arvas ta oma värsiharrastusest. Luuletada oskasid vist kõik eestlased. Vaid väga vähesed olid luuletajad. Nende seas ka paar tema sõpra ja mitu põlvkonna kaaslasi. Põlvkond oligi ennast päris kirjandusse ramminud enne kõike luulega. Liidrite kogukassetid olid mõjunud nagu mingi riigipööre Lõuna-Ameerikas. Ajalhed hakkasid algul ägedasti vastu, siis andsid alla, mõne aja pärast aga asusid ülistama. Seal, kus riigipöörded välistatud, on tähtis mõni muu asi, näiteks luule. Luule oli ilmselt kõige mässulisem tegevusala Eesti NSV-s. Kõik läks korda, andeka ja skandaalse luuleavangardi kiiluvees jätkus nüüd juba terve põlvkonna üksmeelne retk. Põlvkond tähendas mõttekaaslust või koguni sotsiaalset seisundit.

Noore proosa pilt oli rahulikum ja hõredam. Põlvkonna paremad aastad ja suuremad teod olid alles ees. Ruumi jätkus. Laineharjale tõusnud vanemad ja keskealised kirjanikud, ajalooliste epopöade ja sotsiaalkriitiliste romaanide autorid, ei tauninud nooremate kohatist isemeelsust kuigi karmilt. Mõnikord avaldasid nad lootust, et need poisid pööravad üsna pea kursi realismi kindlale teele. Aga võib-olla pidasid nad siiski silmas midagi muud. Kõik oli võimalik. Ikka oli nii, et üht räägiti, teist mõeldi. Realisme oli selleks ajaks siginenud mitu, tuli intonatsiooni järgi arvata, millist neist parimaks peeti. Igatahes vältisid vanemad kolleegid juba mõnda aega isegi oma artiklites piinlikku terminit "sotsialistlik realism", sootuks siis erakõnelustes. Võib-olla vihjati ka piirideta realismile? Miks mitte, mõni neist meestest oli romaane avaldanud juba Eesti Vabariigi ajal. Noortega aga pidigi probleeme olema, sest muidu oleks ühiskond endaga läbi. Noored pididki mängima ironia, mõistukõne ja müüdiga. Neil polnud praktiliselt midagi kaotada. Kukatage pealegi monumente, kinnitage pealegi elu võimalikkust kosmoses, haletsege raste vahele jäänuid — aga ärge ise alla jääge. Kui mõnel kippus haprasti minema, juhtus tihti, et tuldi appigi. See oli isegi veidi ebamugav — põlvkondade konflikti päriselt ei tekkinud.

Ka Tambet Sepp katsetas üht ja teist, vigurdas vormiga, viskles äärmuste vahel, aga eriti teravaks ta ei läinud. Põhiliselt peeti teda h e l g e k s .

Kas helge tähendab ka naiivset? oli Tambet muretsenud. Nüüd mõtles, et kõik oli õige, ta oligi naiivne. Ainult helgus oli kuhugi kadunud. Oli vaid see ängistav suvi. Oli nende maalijate hullusega, kuidas oli, luuletajate seas ei tundnud Tambet peale ühes parteiajakirjakese toimetuses töötava veidriku, keda südalinna kohvikutes hüüti Odratondiks, ühtki poeti, kes oleks elanud silmatorkavalt boheemlaslikult või käitunud iseäranis etteaimamatult. Et Odratont oli hea luuletaja, seda teadis siis ainult kitsas ring. Tema tund polnud veel tulnud. Ta oli sürrealist, mis sellest, et NLKP liige. Suurem osa cesti luuletajaid kandis lipsu ja rääkis tasase häälega viisakat juttu. Poettesse vaatas Tambet loomulikult teise pilguga. Üht oli ta kunagi meeletult armastanud, mõnega flirtinud.

Kuradile kõik, lendan homme Pariisi, korrutas Tambet sel suvel tihti. Mõni muigas, üks raadioparandaja aga läks õlletauas marru: ära riiva mu paremaid tundeid. Pärast hakkas mees nutma ja ta tuli koju saata. Miks säärane asi juhtus just raadiotehnikuga ja mitte samas istunud tundelise näitlejaga, seda oleks osanud selgitada ainult Freud.

Tambet tahtis tõesti Pariisi. Õnneks oli see täiesti võimatu. Muidu oleks tulnud hakata mõtlema, kuidas seal toime saada. See oleks vist väga närviliseks teinud. Tambet polnud loomuldasa reisimees. Aga Pariis oli taas oma kohale tõusmas, üksteise järel ilmusid uued prantsuse romaanid ja luuleraamatud, liikvel oli impressionistide reprodid ning nende elulugusid, raadiost kostis sagedasti šansoone. Pariis, Piaf, Rotonde, Montand, Prévert, kostis siit ja sealt kõnekatkeid. Niisama koduselt, nagu räägiksid tallinlased Tartust, Alverist, Werneri kohvikust, Irdist. Moulin Rouge! kostis mõnikord koguni. Samas ei teadnud Tambet ühtegi, kes oleks Pariisis käinud. Põlvkond oli võrdses olukorras. Pariis oli kõigi jaoks müüt. Aga ükskord sai Tambet jahmatusega teada, et ühe ta sõbra ema oli elanud mitu noorusaastat Pariisi südalinnas. Tambet veetis ujeda daamiga mitu tundi, aga see ei osanud ta küsimustest aru saada, veel vähem neid kombatava sisuga täita. Seal lõhnas kuidagi eriliselt. Sensuaalselt, kui te mind mõistate. Tambet püüdis mõista, ent tulutult. Sõbra ema pakkus veini juurde kõvu küpsiseid. Muide, ta andis kodus keeletunde. Nende jaoks polnud Tambetil päisivust.

Peale Pariisi kui sellise linna ja müüdi (kuhu tema jaoks mahtus umbes kolmandik kõigest, mida ta pidas kultuurivaramuks), huvitus Tambet Sepp vene kirjandusest, eriti XX sajandi algusest ja muidugi ka uhiuutest ilmingutest. Tema ringkondades oli veel hiljuti vene teema suhtes valitsenud pealiskaudselt uudistav või koguni jahe hoiak. Vene kirjandus laiutas ju niigi kõikjal. Vene muusikat tuli raadiost ja "Estonia" lavalt. Vene keel kostis valjult ja nõudlikult kõigil Tallinna tänavatel.

See, mis kaupluseriivitel näha, polnud tihti üldse kirjandus. Tegelikult oli sellel täiesti ametlik omanimi: nõukogude kirjandus. Aga kas on olemas nõukogude loodust? Isegi Puškin hävitati juba koolilektüüriga. Ei saa ju cesti laps lugu pidada kiidukukest, aga ometi pidid nad Puškini esimese teosena nii eesti kui vene keeles pähe õppima tema häbituna tunduva eneseülistuse. Tambet teadis siiski ammu, et vene kirjandus on nagu lõputu pikk tunnel täis põnevaid nišše. Venekeelse lugemisharjumuse sai ta sõjaväes, nüüd avastas endale järjest uusi maailmu: Grin, Kuprin, Andrejev, Bunin, Babel, Oleša. Õieti isegi Dostojevski, sest nagu selgus, kõlas ta originaalis hoopis teisiti kui siledas tõlkes. Ta teadis juba natuke Bulgakovist, kelle keelatud superromaan oli varsti oodata ühes paksus Moskva ajakirjas. Ta luges luulet: Jessenin, Blok, Balmont, Severjanin, Hlebnikov ja isegi Majakovski, kelle revolutsiooniline luule osutus täiesti seniteadmatuks.

Uutest meestest jälgis ta mitmeid, kõige rohkem Aksjonovit. Ta oli prooviks ühe selle skandaalse moskvalase novelli tõlkinud. Seda ei tõtatud avaldama.

Tambet teadis, et praegusel Venemaal ei tuntud oma õiget kirjandust kuigi hästi. Venemaal oli juba hulgemat aega, ligi kaks sajandit, kirjanikoga midagi lahti. Neid tapeti, neid ülistati. Neid salati, neid keelati, kuni äkki ilmusid kullakarralised kogutud teosed, nagu poleks vahepeal midagi juhtunud. Veider maa ja veidrad kombad. Võib-olla sellest kõigest tuleneski vene kirjanduse ülim intensiivsus, lausa maagiline usk kirjanduse missiooni ja tähendusse?

Nüüd polnud Tambet mitu kuud raamatukokku jõudnud.

Õösiti vaevles ta unetuse käes, hommikul kiirustas mõnda südalinna baari. Üks vana koolkonna mees tavatses teda laudkonnas tutvustada: „Ja see siin on noorkirjanik Sepp.“ Tambet varjas hämmeldust. Aitäh noorkirjaniku cest, vanahärra, aga asi on veel karmim. Eesti keel on küll kõlav, aga kuri. Eesti keel määrab eksimatult ära asjade tegeliku seisuga olemuse. Kirjanik ei tähenda ametit, kirjanik tähendab taset.

Itaalias hüütakse iga pillimeest maestroks ja värsiseppa professoriks, mõtles Tambet. Vähemalt oli tal kusagilt säärane mulje tekkinud.

Aga kui lootusrikas oli kõik veel poolteist aastat tagasi tundunud! Tambet oli sõjaväes

hooti päevikut pidanud, viimastel nädalatel sagesid selles kujutluspildid, kuidas kõik õige pea välja näeb. Mõru ent ainuvõimalik kirjameheleib. Hommikukohv ja keedetud muna. Piik värsketele lehtedele, siis vähemalt neli tundi masina taga. Kerge lõuna, vestlused sõpradega, tunnike raamatukogus. Ja jälle koju laua taha. Õhtul kirjandus, sõnaraamatud, teater. Töö, töö, töö. Mõnes visioonis lisandus episoodid armastatud tütarlapselga, kellega koos hommikust "Sirpi" sirvitakse. Kellele uut peatükki ette loetakse.

Armastatud tütarlapselga olid asjad kolme kroonuaasta jooksul ähmaseks valgunud. Neid oli vahepeal isegi nagu mitu, lõpuks vist mitte ühtegi. Aga see polnud valuline probleem. Terve elu oli ees.

Juhtus nii, et pärast päeva pärast mundri pööningule viimist kutsuti Tambet Sepp koos mitme teise "nõrkirjanikuga" televisiooni. Tema jäigi. Üle poole aasta oli ta hämmeldunult uidanud uue telemaja koridorides, tammunud treppidel, pummeldanud baaris, seiranud kõike seda sagimist, saamata täpselt aru, miks ta seal peab olema ja mida tegema. Loll oli küsima ka minna. Sõber Roosve naeris: ah, ära võta neid asju ülemäära tõsiselt. Vaata parem, kui ilusad sääred on sellel uuel sekretäril. Sellest imelikust perioodist jäi paberile üksainus tilluke jälg, millega Tambet ise hingepõhjas pisut rahul oli. Nimelt paluti teda ükskord mingi estraadisaate jaoks tõlkida üks Martin Lutheri joviaalsus, kuna tegijal polevat krestomaatilist teksti käepärast. Ha-haa! Ime üldse, et Luther (kuigi nii kummalises seoses) riiklikust telekommunikatsioonist läbi lipsas. Paari aasta pärast oleks see saate toimetajale vähemalt töökoha maksma läinud.

"Kes naisi ei armasta, laulu ja veiniga kaetud lauda,
see narrina elab ja narrina läheb ka hauda!"

Selles kaksikreas oli ju tõesti renessanslikku matsakust. Aga see oli ka kõik.

Sel suvel jõudis ta hommikukohvini harva. Õlu ja kohv ei sobi kokku. Nad märgistavad vastandlikke elustiile. Lutherist lähtudes tuli tal kaaluda oma argisusteid veini ja naistega. Mõlemad elemendid olid temast üle.

Ta oli juba kahekümne nelja aastane.

Võiks öelda ka teisiti, ta oli alles kahekümne nelja aastane.

Selleks suvesüdameks oli ta enda arvates hakanud siiski juba pisut toibuma (või kaestuma, nagu ta sellest ise mõtles, nagu ihkas!) pikaleveninud inetust ja pidetust perioodist, mil ta oli ahastanud Svea lahkumist. Svea oli üle poole televisioonijärgsest aastast tema väikeses toas elanud, jaganud temaga veini, juustu ja kušetti. Tuba oli väike otseses mõttes, 9 ruutmeetrit. Neid peeti juba kindlaks paariks, kes ei hooligi formaalsustest. Niimoodi elasid mitmed. Sveal olid mustad juuksed ja kassikõnnak. Ta vaatas inimestele alati otse ja sügavasti silma. Svea, Svea — ta oli osanud isegi Tambeti umbuskliku ema südame soojaks sulatada. Ja ükskord jaanuari keskel jäi ta koju tulemata. Läks oma pehme ja nõtkel kõnnakul ära nagu must kass. Tambet oli selleks ajaks juba harjunud teadmisega, et naiste ees on ta alati süüdi. Ta teadis umbkaudu ka oma süü suurust Svea ees. Talle tundus, et nii suur see siiski ei saanud olla, et temaga nõnda talitada. Teda ette hoiatamata maha jätta. Jälle hakkas ta mööda kõrtse ja kohvikuid rähklema, hulkus ateljeedes ja tuttavate kodudes, pages paaril korral Tallinnast, kord laande, kord saarele, otsis vihast unustust teistes naistes, ühe neist veenis kohvikulauas suure seltskonna juuresolekul otseteed minema perekonnaametisse, nad kirjutasidki seal avaldused valmis ega kohtunud siis enam pikka aega. Lühidalt, tegi suuri lollusi ja väikesi sigadusi.

Mis talvest suveni ta ümber toimus, jäi veidralt kõrvale. Mitte et ta oleks maailma asjade vastu huvi kaotanud — ta nagu ei mäletanud enam midagi. Ükskord talvel televiisorit kruttides sattus Moskva kanalil ootamatult Tallinnas ärakeelatud rokipundi "Optimistid" mõllu peale. Laulude järel lõmpsis ekraanil Panso. Halvas vene keeles, muide. See oli kahtlaselt imelik saade. Tükk aega hiljem mõistis ta, et asi oli kuupäev. Moskva tegi ideoloogilist kontrarünnakut. Maailm pidi nägema, kui hästi läheb Eestimaal, kui vabalt

eestlased käituvad, kui endastmõistetavalt rokki laulavad. Oli 24. veebruar. Veel mäletas Tambet, et oli ühe kevadöö jooksul üle lugenud Solženitsõni "Ivan Denissovitši" ja mõistnud äkki, mis on vahepeal muutunud: säärast raamatut enam avaldada ei saa. Aga hiljem oli rohkem tarbetud nipet-näpet. Näiteks pani ta tähele, et suve saabudes tõmbasid sajad naised selga täpselt ühesuguse mitmevärviliste triipudega kleidi ja et kõikjal lauldi Gilda aariat. Ja rahvusliku uhkuse puhang puudutas tedagi, kui Mart Paama tuli Nõukogude Liidu tšempioniks, võites isegi võrratut Janis Lusist. Nüüd läheb poiss olümpiale, räägiti nii trammis kui baaris. Rääkijatel oli ilme, nagu oleks asi juba otsustatud, olümpiakuld võidetud, Eestit kogu maailmas armastama hakatud. Kui tähendusrikkad olid meeste pilgud! Otsekui jäetaks ütle mata veel midagi, mis mõistetav niigi.

Juuni lõpul kutsus Uno, üle neljakümne piiri astunud boheemlik vanapoiss, ta endaga kaasa suvepuhkust veetma. Madala mere ja Läti piiri äärde. Iklas hakkas Tambetile tunduma, et midagi on tõesti muutunud. Tal oli mõnikord lihtne ja kerge olla. Ta ei mõtelnud liiga tihti Sveast ja kirjutamisest. Jah, soojas vees sumades mõtles ta, et õhtu on ilus, et pilved on roosakad, et elu on saladus, mitte aga nagu mingi maniakk — Svea—Svea—Svea. Ta luges seda suureks võiduks. Ta lootis taas iscenda peremeheks saada. Ühel õhtul puhastas Tambet põhjalikult "Continentali" tähti. Tõsi küll, sellega kirjutas ta valmis vaid ühe ühiskirja Tallinna, sest raha oli otsakorral. Aga kes hakkab Läti piiri äärde võlgu saatma? Suvi voolas äkki puhtalt, ajatult, irreaalselt, nagu kunagi kooliajal Saaremaal. Nad käisid siin—seal heinatööl, jõid õlut, sõid suitsukala, kuulasid inimeste kõnelusi, said ühtelugu vana perenaise käest tõrelda, kuulasid uusi lugusid, pummeldasid kalurite, kurgikasvatajate ja koolidirektoriga, lonkisid mitmel korral Lätisse ja jõid Ainaži (nemad olid cesti upsakust täis ja ütlesid Heinaste) sööklas "Riia palsamit". See tegi uimaseks, eriti kapsasupiga.

Ükskord sööstis vintis Tambet söökla kõrval peatunud ekskursioonibussi juurde ja kohutas veneekeelse sorava kiirkõnega üht suurelillelises kleidis kaunitari, kes oli vist midagi maha pillanud — muidugi, need olid head Läti kommid! Tüdruk tardus ujedalt oma ebamugavas asendis ja vaatas alt üles: algul hirmunult, hiljem imestunult. See oli laps, kes armastas maiustusi, see oli peaaegu paheliselt pakatavate vormidega graatsiline naine. Täidlastele huultele kerkis pilklik muie, ent Tambetit ei peatanud miski, ta rääkis, ta veenis, ta nõutas. Pärast ütles Uno, et ilus plika, aga läheb ruttu paksuks. Miks, küsis Tambet solvunult. Ah, see on juudi naistel harilik asi, ütles Uno. Tambet polnud tüdruku rahvuse peale mõtelda jõudnudki. Ta uuris pakkepaberile kirjutatud aadressi, hoogsaid nurgelisi tähti ja ütles: ta nimi on Julia!

Üle Läti NSV — Eesti NSV vägevalt tähistatud, ent täiesti sümboolse ja inimitühja piiri (ühele poole jäi hõre männik, selle taga sinetas meri, teisal närbus kuumusest lepavõsa) tulid nad laulu rökates.

"See Vene riigi scadus
on ropp ja roojane
ning Käbinite kurjus
meid rõhub rängaste!"

Ei saa öelda, et säärascid laule iga päev oleks lauldud. Tambet kuulis seda esimest korra just siin ja just Uno käest. See oli kaasaegne folkloor, viis nagu sõnadki vihaselt praaliv. Kus ta elas, kuidas hinges püsis? Küllap lahvatas mõnikord õhtul sulgemise eel kusagil alevišööklas, kuni koristaja laulumehc märja lapiga välja peksis; võib-olla kerkis see julgemini selgel sügispäeval viljakuiivati või kaaluaida juurde kogunenud meeste trobikonnast; päris kartmatult võis seda mootorimürinasse laulda aga näiteks rannakalur, ehkki samal ajal võis ta paadi liikumist jälgida valvsa piirivalvuri võimas binokkel. Uno ei mäletanud, kust ta selle laulu üles korjas. Ta oli mõni aasta ajakirjanik olnud ja mõõda Eestit sõitnud. Võib-olla tõesti. Aga Tambet teadis juba tükk aega, et Uno tunneb ennast

siinkandis eriliselt. See väikest kasvu rõugearmiline Tallinna mees oli siin olnud metsa-
vend. Ja just selles majas, kus nad nüüd igal õhtul otskui õhtupalvuse korras kuulasid
ära vanaperenaise noomituse, oli Uno ennast mitu aastat pimekambris varjanud. Mõni-
kord märkas Tambet külameeste ja Uno vahel muudki peale suvise sõbraliku hajameelsu-
se, mõne pikemalt peatunud pilgu, mõne ütlemata jäänud sõna. Tabas ära mõne pinge.
Ükskord aga sattusid nad tragikoomilisse olukorda: õuele, kuhu Uno astus tere ütleva,
kargas kirvega vanamees ja tormas neid tapma. Nad panid jooksu. Järgmisel päeval tuli
vanamees andeks paluma ja küttis sauna. Asi oli siiski aus: viiekskümnendate algul käinud
tolle mehe noor naine aeg-ajalt Uno juures pimekambris. Tegime kõvasti seda vanaini-
meste asja, aga kas sa arvad, et mina ta ära tunneks, esiteks käskis ta alati tule maha võtta
ja teiseks polnud ta juba siis kuigi noor, nii umbes kolmkümmend viis, kurtis Uno tasa.
Seda naist Tambet kogu selle aja jooksul ei näinudki. Võib-olla piilus ta kardinale taga,
võib-olla häbenes oma hambutut suud või mõhnalisi käsi, võib-olla oli armukadede
mehe juba ammu maha jätnud. Aga äkki oli lihtsalt surnud. Polnud aimugi. Tambet ei
tahtnud midagi pärida. See oli tal tavaline tõrge. Talle ei meeldinud liiga lõpetatud lood.
Elus pidi saladusi olema.

Aga tegelikult polnud midagi imeks panna, et Uno just siin ning eriti vihaselt ohtlikke
laule rõkkas. Oma jutu järgi ei olnud ta siin ligi kümme aastat käinud. Peale kõige muu
oli kahe endise riigi mängupiir võib-olla ohutuim tsoon, kus võis karistamatult rõkata.

Kui raha otsas, sõitis Tambet Tallinna. Ta lootis honorari saada. Ta tahtis kohe siia taga-
si. Talle meeldis siin. Ta lootis iseenese üle kavaldada.

Aga kodulinn oli õel. Varasel õhtutunnil linna jõudnud, läks ta korraks välja. Ja oli
õige pea keset rahvasaginat vanalinnas vastakuti Sveaga. Viimati olid nad põgusalt noo-
gutanud lume sulamise aegu. Sveal polnud kiiret, ta jätkas just nagu sealtsamast: kuidas
sa oma Kristaga elad? Tambetil oli selletagi turu hiline ning meel ähmane, ta vaidles
nagu poisike: see pole mingi minu Krista, me pole hiljem kordagi näinud. Selle asemel et
hambad irvi lüüa ja ütelda: ah, Krista ootab kaksikuid ja varsti ostame auto. Aga pere-
konnaametisse sa ta ju viisid, tähendas Svea. Sina ei tulnud, kehtitas Tambet õlgu, ja näe,
nüüd olen ma riiki narrinud. Mul on hea meel, Svea, jätkas ta juba natuke tõusvalt, et sa
kannad endas minu ideid ja õpetusi, et sa ei ütle "perekonnameisuaamet", vaid "perekon-
naamet", sest eesti keelel on loomulik tendents lühendamise poole. Tõesti või, imestas
Svea hajameelselt. Pärast istusid nad umbes kohvikus ja vestlesid nagu mingid head tut-
tavad. Nagu kolleegid, nagu klassikaaslased. Tambetile oli see uudne kogemus. Svea oli
vilunud, mullu oli ta niimoodi käinud endise abikaasaga kõnelemas. Ma puhkan Iklas,
rääkis Tambet. Jah? Meie sõitsime ka sealt möödunud nädalal läbi, külapoes rippus üks
ilus jakk. Hõbehall, nentis Tambet. Svea kergitas üht kulmu ja jäi aknasse vaatama. Ta
profiil oli reibas. Aga võib-olla kurb. Tambet ei saanud aru. Ta tundis rinnus jahedat pit-
situst. Ta ütles tuhmilt: tule koju. Svea vaatas talle rahulikult silma. Nagu must kass. Ei,
sinna ma ei tule, vastas ta. Tal ei lähe hästi, mõtles Tambet. Ta jättis meelega märkamata
vastuse teatava ebamäärasuse, intonatsioonirõhu sõnal "sinna". Ta ei osanud sellest järeldu-
susi teha. Svea aga muigas kaunilt, teatraalselt ja valulikult. Nagu ta ikka mõnikord muig-
gas. Peatas ettekandja ja tellis omal algatusel pisut likööri. Kui ta ära läks, ei kiirustanud
Tambet kojuminekuga. Varsti konutas ta ühes teises kohvikus, kaks tuttavat meest võtsid
ta oma lagase laua taha.

Hommiikul ootasid needsamad kaks teda honorarikassa läheduses. Seda oli varemgi
juhtunud. Samas ilmus ka ema, seda polnud varem olnud. Ema küsis raha: üür, söök,
pesu. Ema lausus meestele vaikselt häälel karmi tõtt. Tõde oli hetkel täiesti kasutu. Kitsa
vanalinnatänava kohal liimerdas juba varajasel tunnil õel loitsak. Tallinn oli Tambeti vas-
tu üheselt kuri. Ta tegi nõrga katse protesteerida: andis emale raha, püüdis bussijaama
pääseda, tahtis Läti piirile taanduda, aga kõik läks teisiti. Kaaslased ei lasknud teda lin-
nast välja, midagi paremat kui vana avalik bassein Mustamäe all nad ei teadnud. Nad va-

jutasid kogemata õigele nupule. Bassein asus Nõmme linna asutaja, kummalise parun von Glehni pärusmaal. Tambetit tõmbas veidrike poole. Ta mõtles nendest sageli. Mõnikord näis talle, et eestlased on siin karmis maailmas püsima jäänud ennekõike tänu veidrikele, nende paradoksaalsetele ideedele ja tegudele. Et Eesti polegi midagi muud kui oma ja võõraste veidrike tegevuse tagajärg. Aga ta ei suutnud seda oletust kuigi veenvalt põhjendada. Ükski tõsine eestlane polnud sellega nõus.

Basseiniharude vahel lõsutas vana legendaarne kõrts nagu kipakas jõelaev. Edasi läks kähku: baarist vette ja tagasi. Algul tundis Tambet ängistust, varsti oli tal ükskõik. Jälle üks jama teiste sekka, mis selles ikka nii erilist. Ega tema ainuke olnud, kes niimoodi elas. See polnud küll mingi lohutus, aga mõnikord tundus, et see ongi eesti meeste ainus võimalus: asja ees, teist taga jooma hakata ning vaadata, mis pärast saab. Kõik muu tundus kas täiesti võimatu või veelgi ohtlikum. Kui hukkuda, siis plaksuga, röökis Tambet Sepp paari tunni pärast viiemeetrisest tornist vette karates. Temaga ei sündinud midagi halba, aga basseiniserval hakkas kurjustama keegi valges kitlis naine. Ei tule välja, sest mina olen Tambet Sepp ja uurin elu, hakkas Tambet keelajale vastu. Naine nimetas teda kelkijaks. Järelikult orienteerus ta eesti noores kirjanduses. Tollal orienteerusid selles väga paljud. See jäi omamoodi mõistatuseks, aga nii see oli: isegi hipimänge mängivate linnapoiste luuletusi tunti karjalaudas või kalasadamas, mida siis rääkida juturaamatutest ja nende autoreist! Sa kutt ei oska ujuda, noris naine, välja, välja! Oskan küll, sest tegelikult olen ma Endel Edasi. Ma kutsun miilitsa! Tühi vaev, kui lõpuni aus olla, olen ma miilitsamajor. Üks dialoog, üks konflikt, üks jama paljude teiste seas. Pärast järgmist baaritiiru kaaslased kadusid. Tambetil oli ükskõik. Ta oli väsinud. Rahakott supelpükste kummi vahel, vaarus ta valges kitlis naist otsima. Ütlen, et sõbrad uppusid ära ja mul pole enam kedagi siin ilmas. Ta leidis naise hämarast arstitoast. Naine tundus kena olevat, aga päris kindel see polnud. Ruumis oli liiga pime. Seal särasid vastu vaid naise suured ja pilklikult sõjakad silmad.

Ma vajan abi, mu kaunis ja tark pea on väsinud ning nüüd tuleb see asetada joodi ja piparmündi järele lõhnasse meditsiinilisse daamisülle. Ja nii edasi, ja nii edasi. Kogu see jora, mis hiljem tavaliselt ahastama pani. Kust võttis kohmetu külapoiss neid vodevillitekste? Ah sa lakkekrants, ütles naine. Tambet tahtis taanduda. Kõige targem olnuks tõttunnistada: see kõik on bluff, ma pole mingi Nipernaadi, olen lihtsalt purjus, ajan lolli juttu ja mul pole siia vähimatki asja. Aga ei, juba ta patras: alati, kui mina tõtt räägin, ei usu mind keegi; võta ometi, võõras valges kitlis naine, see väsinud pea ja hoiu seda hooliga. Kas sa tead! Kas sa tead, et selles peas elavad igasugused mõtted ja kuigi suurem osa neist on niisama pudu või lausa prügi, lehvib nende hulgas siiski nii mõnigi, mis ei kuulu ainuüksi mulle. Ma olen hädas, sest minu ülesanne siinses elus on neid mõtteid kohusetundlikult selekteerida, väärtuslikud riulile tõsta ja need kirjanduseks vääristada, aga ka täna olen ma tüdinud — tead, ma teen lihtsalt poppi. Ei jaks! Vaata, võõras naine, sinul on vedanud, sest tegelikult ei julge ma naabrile teregi teha, nii häbelik mees olen mina, aga vaata, millise loomuliku, isegi natuke küünilise otsekoheusega ma sinu poole sirutun! Sirutu aga sirutu, pilkas naine. Aga välja ei ajanud. Tambet vajus vahariidega kactud kõvale kušetile, heitis koduselt külili, asus naist üle käsivarre piidlema. Kõik oli hämar ja ähmane nagu jahedas koopas. Valendas vaid kittel, kumasid vaid silmad. Silmad olid tõesti suured, tundelised, rohekashallid, ja küllap ütleks mõni vilunum belletrist just sääraсте kohta, et need pilluvad sädemeid, et need ajavad nii mõnegi mehe hulluks. Naisest õhkus külgetõmbejõudu. Tavaliselt hoidis Tambet sääraстest eemale. Ta ohkas ja jäi ootamatult magama.

”Ära, poisike, tee endale illusioone, et sa mulle näiteks huvi peaksid pakkuma. Enda meelest oled jube põnev boheemlane, eks ju? Peaaegu nagu väike mässaja, kas pole? Tead, sa oled harilik pasakott, sa oled allakäinud, paheline, hellitatud nooruk, ja seega peaksid mulle sügavalt vastik olema. Nii see ongi, ainult et mina näen sind nagu meedik.

Ma tunnen seda protsessi hästi. Mul on endal kah üks selline intelligentne joodik kodus, enda meelest mitte insener, vaid Edison. Et sina oled Tambet Sepp, seda ma usun. Ma vaatasin su passist järele, kui sa märgades pükstes magasid. See ei mõju mulle absoluutselt. Tõsi, need jutud, mida ma olen kogemata lugenud, ei jäta muljet, et sa tegelikult nii vastik inimene võid olla. Mis märgadesse pükstesse puutub, siis veel paar sellist magamist, ja ma võin avaldada kaastunnet sellele rumalale plikale, kes ükskord sinu naiseks nõustub saama. Mitte ainult, et sa ei saa lapsi, vaid sul pole säärase naljade tõttu tulevikus üldse naiste juurde asja. Mis sa pörnitsed? Ma räägin tõtt. Ja nüüd tahad sa minu nime ka kuulda. Mina olen Tiina. Tiina Männik. Et sul rohkem ühtki lolli ideed pähe ei tuleks, võta teadmiseks, et mul on peaaegu sinuvanune tütar. Ma olen sinust viisteist aastat vanem. Ja mingi doktor ma sulle ka pole. Ma olen kõige lihtlasem meditsiiniõde. Ükski arst poleks sind sellest uksest sisse lasknud, basseinihuligaanid ei huvita arste. Aga mina olen võib-olla kõige viimane halastajaõde siin maal. Tead, mida see sõna tähendab — ha-las-ta-ja-õde!?”

Aga see oli juba mitu tundi hiljem. Naine käitus tõesti äärmise intensiivsuse ja loomupärase sarmiga. Ta hääl — see polnudki hääl, see oli kuuldemäng. Tegelikult ta karjus, aga see ei olnud eriti ohtlik ega ebameeldiv. Silmad olid suured ja traagilis-tundelised. Õhukesed huuled värlesid kord irooniliselt, kord põlglikult. Huuled olid saamatult värvitud. Ka juuksed olid saamatult värvitud, liiga ruuged, liiga poisipeaks lõigatud...

Niimoodi nägi välja, niimoodi kõlas see ajahetk 1967. aasta suvel. Kogemata tekkinud täiesti tarbetu situatsioon, millest ei saanud aga enam niisama lihtsalt välja astuda, mis elas juba oma elu, kulges ja arenes, et millalgi lõpliku lahenduseni jõuda. Jälle astus üks naine Tambet Sepa ellu. Algas üks lugusid, millest ta aastate möödudes mõtles hämmingu, piinlikkuse, aga ka teatava heldimusega: milleks küll seda kõike pidi tarvis olema? Tambet ei pidanud ennast tollal ega nõustunud ka hiljem pidama mingiks naistekütiks. Vastupidi, ta ei sallinud sedasorti mehi, kelle esimeseks huviks ja kõneaineks olid naised. Need olid väga igavad mehed.

See atraktiivse käitumisega naine oli ise seda teadmata kõlavalt ja vihaselt osutanud paarile märgile, mis Tambet Sepa jaoks tähendasid juba mõningast minnalaskmist. Varem oli ta valivam olnud. Ta ei olnud lähemalt suhelnud ühegi meditsiiniõdega. Ta polnud kindel, kas nendega ka tõsisematest asjadest rääkida saab. Ta oleks pidanud vanusevahet juba algul märkama. See tegi võimatuks eneselohtuse, et kõik oli sündinud puuduva armastuse otsingutest.

Ei! Tema oli alati kõigest kõrgemaks pidanud vaimseid, ent loomulikke suhteid ja suhtlemisi. Talle meeldisid meeste mõtted ja meeste jutud. Ta ei peljanud rafineeritud vestlusi, ta ei kohkunud rämedast naljast. Ta pidas kalliks uidanguid, reise, pummeldamisi sõprade seltsis. Ta oskas kuulata, ta oskas sõna sekka ütelda. Teda talusid tavaliselt väga hästi kõik need põnevad ja sarkastilised vanamehed linnakohvikuis või külapoodide juures, kes tavaliselt nooremaid umbusaldasid. Ta oli neile tänulik kuulaja. Keskealiste seltsis mõjus ta piisavalt täismehena, kui ta veel liiga purjus polnud ning hoopis ei hakanud. Keskealised kelkimist ei sallinud. See riivas nende enesetunnet. Oma põlvkond suhtus Tambet Seppa heatahtlikult. Veel polnud tal erilisi vaenlasi. Põlvkond oli, nagu öeldakse, alles uus ja tundmatu. Tema enesetunnetus oli küllalt ühene. Paljud olid vähemalt koolipoisetas lugenud tema esimesi helgeid ja lihtsakoelisi jutte ning igauks arvas ennast umbes samasugusena mäletavat. Kõik tuli hiljem: suundumused, valikutegemised, vandenõud ja vaenutsemised. See oli loomulik protsess, ent ka sellel muutuv foonil jäi ta tavaliselt tolerantseks. Või tõmbus eemale. Aga see kõik tuli hiljem. Siis kui maailm hakkas otsekui tasapisi ahenema, sõpruskond kahanema, mil kärarikkaid väitlusi kohvikus või kinnises klubis asendasid mõned õhtused telefonikõned. Sel ajal suhtles Tambet Sepp igasuguste meestega: kirjanike, kalurite, poksijate, näitlejate, arheoloogide, malcetajate, pillimeeste, põldurite, müüjate, akadeemikute, karjakute, vene ohvitseride, soome turistide, estraadilauljate, arhitektide, kelnerite, joodikute, karsklaste, vedurijuhtide, di-

rektorite, pühameeste, pättide, parteitöötajate, endiste poliitvangide, kunstnike, modelle, pedantide, rahameeste, vaeste meeste, elumeestega. Ta tundis miilitsamehi ja riigivargaid. Lollpäid ja geeniusi. Ta oli kuulnud pederaste ja skisofreenikuid. Ta oli kõnelnud Saksa armee eruohvitseride ja joomahoogu sattunud Nõukogude Liidu kangelasega. Ta oli paaril puhul viina visanud isegi meestega EKP Keskkomiteest. Lühidalt: ta tundis igasuguseid mehi. Ta oskas teha mitmeidki järeldusi. Ta kuulas, ta jättis meelde. Pahatihti tahtis ta ka ise rääkida, nagu teisedki, rääkis ta ennekõike iseendast. Mõnikord teda kuulati, mõnikord mitte. Kõik tahtsid iseendast ja oma ajast rääkida. Tema asi oli kuulata, mitte rääkida. Vahel tundus talle, et tema lood olid peaaegu alati igavamad ja tühisemad kui teistel. Aga äkki pidigi see nii olema, sest tema oli kuulaja? Sel suvel tundus talle, et elu läheb mööda, et aastad jooksevad tühja. Päriselt nii see ei olnud. Kõik jäi kuhugi tallele. Aastate möödudes meenus talle vahel ootamatult mõni näoilme, mõni kipras laup, mõni suitsuvinesse puuritud raske pilk, mõni hääletoon või žest — ja äkki sai ta kõigest aru. Mälu oli talletanud detailid. Tema töö oli tervik üles leida. See pidigi aastaid võtma. Ta kannatas, et ei suuda kirjutada. Ta polnud mõtelnud, kas tal ongi millestki kirjutada. (Enda meelest oli alati!) Ta oli kärsitu, ta oli õnnetu ja vihane.

Õigupoolest elas ta just siis kõige muretumat elu. Ta elas nagu rohi. Infantiilsus oli tollal paljude elustiil, ta ei torganud sellega kuigivõrd silma. Tulevikku ta eriti vaadata ei tahtnud. Veel mõne aja eest oli ta tulevikku suhtunud mõõduka optimismiga.

Oli 1967. aasta suvi.

Asjad ei tundunud sugugi täiesti lootusetud. Asjad olid, nagu nad olid. Tambetile ei läinud nad eriti korda. Muidugi luges ta ajalehti ja kuulas raadiot, teinekord aga kruttis tundide kaupa lühilainet, et segajate raginast mõni lausejupp kinni püüda. Tegu oli rohkem sportliku hasardi kui tõejanuga. Põhitõde näis niigi selge. Küsimus oli vahest selles, mis siis tegelikult mäda oli: kas süsteem (utoopia) või selle teostajad. Tollal arutlesid mitmed, et oleks Lenin mõni aasta kauem elanud, poleks see asi nii halvaks pööranud. Lenin ei oleks lubanud Eestit tagasi vallutada! Tambet arutles nagu teisedki, kirus ja kommenteeris, aga kõik see oli ju poliitika, järelikult polnud tema asi. Viimati oli ta sõjaväes poliitikaga kimpus olnud, pidanud tõestama, et ei kuula väeosa raadiojaamas sugugi BBC-d, vaid Tallinna, pärast seda ei tahtnud ta poliitikast midagi teada. Telemajas määrati ta agitaatoriks, tema aga keeldus vihaselt: vaadake selle Andropovi elulugu, Karjala 1940, Ungari 1956! Ja kuidas ikka saab Moskva mees olla Eesti rahva saadik? Imelik küll, aga pahandusi tal ei tulnud. Ta põlgas poliitikat. Kirjaniku osa oli hoopis muu: tema pidi mõistetavaks mõtestama elamise ilu ja valu! Kõik see, mille puhul tavatseti tarvitada sõnu "poliitiline", "sotsiaalne", oli ta ümber jäik ja valmis. Kõik oli juba ammu teiste poolt paika pandud. Nii igav ja ebavenev, et ei seganudki eriti.

Temal endal olid selle "kõige" sees ju ka mõned isiklikud soovid ja tahtmised, neist enam kui pooled tundusid täiesti ebareaalsed. Veel ei painanud olmemured teda kuigi pikalt, ta lootis tulevikult vaid natuke paremat korterit, natuke rohkem raha, natuke paremat kirjutusmasinat. ("Continental" jättis tihti peale läheruumi vahele.) Ükskord tulevikus kavatses ta vestiga ülikonna osta, et oleks soliidsem teatris käia. Ta tahtis endale Teaduste Akadeemia raamatukogu ja erifondi lugejakaarti, et saaks huvitavamaid või keelatud kirjanikke lugeda. See oli seotud probleemidega, aga talle anti lootust. Ta tahtis saada Kirjanike Liidu liikmeks, ent teadis, et selleks peab ta avaldama veel raamatu või kaks ning kindlasti vähem viina jooma. Ta oli leplik. Ta lootis, et tulevikus hakatakse raamatuid natuke kiiremini kirjastama. Ta uskus, et kunagi tõlgitakse mõni ta jutt ka teistesse keeltesse. Nii oli näiteks juhtunud juba mitmel ta sõbral. Ta ei kaotanud lootust avaldada oma iroonilist UFO-teemalist novelli, kuigi partei keskkomitees vaadati UFO-de peale viltu. Ilmselt olid UFO-d partei käsul ära keelatud. Ta kavatses õppida tšehhi ja portugali keelt, aga tal polnud õnnestunud kusagilt sõnaraamatuid hankida.

Sellega polnudki kiiret.

Üks ta suurimaid salasoove oli telefon. Ta tundis mitmeid, kellel oli kodus telefon.

Nende elustiil oli täiesti erinev nende omast, kellel polnud telefoni. Nad säästsid oma ööpäevast vähemalt kaks tundi. Tambet ei teadnud, kuidas saadakse telefoni. Ta ei osanud kellegi poole pöörduda. Aga ta lootis, et ka see asi laheneb kunagi. Ning siis saab ta helistada toimetusse ja küsida, kas veerud on juba trükikojast tulnud. Et helistada mõnele ilusa häälega tüdrukule ja küsida: halloo, kuidas elad? Et valida unetul ööl valvenumbrer ja kuulata kellaega või ilmateadet.

Tõsi, mõned rääkisid, et telefonikõnesid kuulatakse pealt.

Oli endastmõistetav, et ta soovis oma rahvale parimat. Ta soovis Eestile vabadust. Kuidas seda saavutada, polnud tal aimugi. Tundus, et seda ei teadnud keegi. Seda ei paistnud teadvat ka raadioraginasse lõikuvad leppimatud hääled. Kui ta Eestile mõtles, meenus talle "Kalevipoeg". Lapsena oli ta kord vaimustunult lumetormis seisnud ja kisendanud: aga ükskord algab aega! Tal oli tunne, et jõuab selle aja ära oodata. Esialgu mõtles ta reaalsematest asjadest. Esialgu ei soovinud ta kuigi palju. Ta oleks tahtnud, et Eesti juhid räägiksid oma rahvaga veidi paremas eesti keeles. Talle oli vastukarva, et isa sünnisaarele sõites pidi ta käima läbi relvastatud piirivalvurite kadalipu. Ta oli seisukohal, et välismaale peaks pääsema igaüks, kel sinna asja, mitte ainult need, keda eriti usaldusväärseks peetakse. Mõnikord rääkis ta kõigest sellest kohvikus või trammis. Ta silmad kiirgasid seejuures nagu igal teisel, kes sellistel teemadel kõnelda võttis, tõtt ja õigust taga nõutas.

Ta ei saanud aru, miks chitatakse tema sünnilinnas terveid linnaosi Venemaalt saabujatele, samal ajal aga peab tema emaga elama vettiva katusega agulimajas. Vahel ajas see mõte ta täiesti vihascks. Siis ütles ema, et ta peab ettevaatlik olema.

Aga sel suvel tundus talle (nagu varemgi, nagu hiljemgi), et ta on hädas väga lihtsate asjadega. Ta uskus nimelt, et otsib iscennast ja muidugi armastust.

Viimasega olid imelikud lood. Tambet mäletas ennast alates kaheksandast klassist armastuse pärast kannatamas. Ta oli kas armunud (ja see oli kannatuse eriliik) või hüljatud. Mõnikord võrdles ta oma käekäiku kirjandusklassika najal väljakujunenud ning ilmselt üldtunnustatud kaanonitega ja sattus ahastusse. Asi ei klappinud üleüldse! Klassika, aga ka moodsa kirjanduse põhjal võis teha ühese järelduse: ühel tõsiseltvõetaval mehel on elu jooksul keskmiselt kaks armastust — esimene armastus ja see päris õige armastus. Kui autor ilmutas erilist julgust, võis crandjuhul esineda ka kolm armastust. Siin leidus mitmeid variante. Näiteks: esimene, õige ja saatuslik. Või: esimene, õige ja taas seesama õige, nüüd juba saatuslik.

Väga tihti aga piirdusid klassikasse raiutud üheainsa armastusega. See kestis lapsepõlvest hauani. Eriti levinud olid säärased kindlameelsed mehed vene kirjanduses.

Tambet sõandas ükskord näppe kõverdades loendada. Kui kriitiliselt ta ka asjasse ei suhtunud, kui palju ei heitnud kõrvale tugevamaid tundeülevõtteid, tuli välja, et tema lühikeses elus oli olnud juba kaheksa armastust! Pooled seejuures platoonilised. Ja kõik kaheksa olid lõppenud õnnetult.

Kõik nad olid varem või hiljem ära läinud. Taandunud. Haihtunud. Tambetil oli põhjust enda suhtes irooniline olla. Aga seda jätkus vaid mõneks ajaks. Mõnikord mõtles ta, et asi on väga lihtne: erinevalt meestest pole naistel kuigi palju fantaasiat. Nad ei suuda ette kujutada, et Tambet Sepp on võimeline oma elujärge muutma. Tema selles ei kahelnud. Ta oli kindel, et varem või hiljem hakkab ta elama nagu korralik kodanlane.

Oleks vaid motiiv!

Aja jooksul oli Tambet õppinud mingil määral varjama oma loomupärasid ujedust ja maamehelikke komplekse. Päris kaine peaga ei sõandanud ta naisterahvaid isegi kõnelda. Aga purjuspäi paiskus ta hoopis teise maailma, seal toimus kõik sürrealistliku otserünnaku korras. Jumal teab, kust see tuli ja miks ta alati kõike kokku lubas! Ema oli Tambetit kasvatanud lihtsas ja sirges vaimus, üks tõsisemaid väärtusi tema jaoks oli antud sõna. Mees peab sõna pidama! Sõber Endel Vonnet pani ükskord imeks: sina oled justkui meie sentimentaalsest sugupõlvest — enne kui naise juurde voodisse küsid, pead oma kohuseks talle elulugu ära rääkida ja kätt kah paluda!

Võis ju ka niimoodi asjale läheneda.

See kõik polnud juba ammu enam isegi naljakas. Iscenese ja armastuse otsimine oli väsitav ning alandav. Ja nagu paistis, täiesti tulutu. Ilmselt tuli alla anda. Järele jätta. Oodata. Lasta asjadel omapead areneda. Jumalal paistis temaga mingi oma plaan olevat.

Alles hulk aastaid hiljem taipas Tambet Sepp, et ta oli oma elust täiesti valesti aru saanud. See, mida ta pidas alandavaks ja väsitavaks armastuse otsimiseks, oli olnud hoopis midagi muud. Ta oli ilmselt naisi alahinnanud. Nende võimalusi tühiseks pidanud. Nagu aastate tagant selgus, olid naised talle pakkunud võrdset huvi meestega. Nendega polnud sugugi igavam. Nad rääkisid mõnikord asju, mille peale ei oska tulla ükski mees. Ka nende hääled, ilmed, viiped mõtestusid mõnel ootamatul hetkel. Ent see teadmine tuli hiljem, siis kui Tambet Sepp võis endamisi mõelda: ma tean inimeste kohta üht ja teist.

Nüüd aga oli suveõhtu linnas, kust Tambet Sepp kõigest hingest minema ihkas. Ta ei saanud. Asjaolud olid ta tahtmiste vastu. Pohmelusest sõnaaher, pilk hädine, kõmpis ta juba tükk aega võõra naise kõrval mõõda võõraid tänavaid ja parke, metsatukki ja treppe.

Nad jalutasid! Tuli nii välja, et ta oli seda otsekui ise nõudnud. Mees pidi oma sõna pidama. Aga — valge kittel oli seljast võetud ja kappi torgatud, sellest õhkuv lumm haihtunud. Võta või jäta, aga see oli üks üsna harilik naine, kes nüüd Tambet Sepa kõrval kõndis, midagi mõtles, millegi üle muigas, midagi rääkis, midagi küsis. Kus see Mati Unt siis elab, kas Tallinnas või Tartus, küsis ta näiteks nõudlikult. Miks mitte — kes kõnnib noorkirjaniku seltsis, see tohib küsida teise noorkirjaniku järele. Naisest õhkus sirelilõhna. Seejuures spetsiifilist — sirelid pidid olema tumelillad. Ja muidugi olid tal suured niisked silmad ning valulik suujoon, mis mõnes rakursis mõjus lausa aristokraatselt. Nailonkleit liibus puusale nagu jahe ussinahk, hall ja kribuline. Aga aeg-ajalt kleidiserva alt välगतav must kombineeserv ei tekitanud erutust, vaid küsimuse: miks ta seda sooja ilmaga kannab? Ta seljajoon oli nõrke nagu baleriin Plissetskajal (sellele pööras tähelepanu naine ise), ta hääl võnkus ja väreles nagu tujukal koolitüdrukul, kuid midagi polnud teha, pohmelusel olid kurjad silmad — Tambeti kõrval kõndis, peatus, veeretab kinganinaga kivikest keegi vaieldamatus keskeas naine. Tema keskkond oli trööstitu ja köögilõhnane. See, et naine väitis ennast argipäeva vastu mässavat, ei muutnud asja.

Tambet oleks tahtnud istuda bussis. Ta oleks tahtnud tukkudes läheneda Läti piirile. Ta tahtis madalasse tagakambrisse, kus seisid vanad nagisevad puuvoodid. Ta muretses Uno pärast. Võib-olla tutvustaks seda Tiinat hiljem vanapoiss Unole? Ei tule sellest midagi, mõtles ta. Uno võtab viina ja sööb heeringat. Nad ei taha teineteist.

Ega seda igatsust Läti piiri järele ka ülemäära tõsiselt võtta saanud. Tema sidemed selle paigaga olid liiga värsked ja liiga joomased. Eks see üks kirjaniku liialdus oli. Aga kuhugi mujale ta ei osanud soovida. Kõige vähem koju, oma tillukesse korterisse. Seal oli kõik pahasti. Tolmuga kaetud käsikiri laual ja närvid kaotanud ema teises toas.

Niimoodi avastas Tambet sel õhtul, et tal polnud äkki enam ühtki pidepunkti. See tegi murelikuks.

Sedasi saabuski üks hetk miljonite teiste seas, mis talle elada antud. Hetk, mis polnud ju eriti tähendusrikas ega kaugeltki olulisim senište seas, aga siiski, oma mõte ja sõnum selles peitusid. Muud seosed selgusid hiljem.

Nad olid jõudnud Veskimetsa kanti. Tambet teadis kindlalt, et nendel tänavatel pole ta varem käinud. See oli üks uusi aedlinnakesi tööstusmaastiku, metsapadriku ja mere vahel. Lühikesed vaiksed tänavad, tihe ja rahulik õhtuvaikus, svingihelid ühest avatud aknast, kõhklev koeraklähvatus, üle tarade rippuvad kirsikobarad — kirsid hakkasid juba jumet võtma. Lehtede vahel rabistasid rästad. Mitukümmend elumaja, mõned ilusamad, mõned tagasihoidlikumad, mõned tähtsad, teised uljad, kolmandad lihtsalt armsad. Kõik oli suhteliselt uus, mõni maja veel lõpuni chitamata.

Aedades liikusid mehed, naised ja lapsed.

Naabrid ajasid üle tara juttu.

Keegi kastas muru. Vesi sahises rõõmsalt. Kaugemal hakkas jälle haukuma suur koer.

Talle vastas teine. Nende hääled polnud kurjad. Ühest õuest uudistas neid vana naine. Ta pilk polnud pealetükkiv, vaid rahulik ja väarikas. Tambet tundis ennast sissetungijana. Või kuidagi niimoodi. Ta aimas siin tänavate kohal hõljumas mingi väga kindla elulaadi aurat. Ta arvas, et talle peaks see vist meeldima. Tal polnud aimugi, mida ette võtta, et säärast elu elada.

Miks nad korraks ühe värava vastas peatusid? Tänav lõpul väikesel kõrgendikul, kust ringi vaadates võis märgata siilukest Kopli lahte? Vist seepärast, et too naine, halastajaõde Tiina Männik, kummardus kinga jalast võtma, et sellest midagi välja raputada. Küllap tulitasid ka tema jalad. Sellega kaasnes esimene puudutus — naine haaras tasakaalu säilitamiseks Tambeti küünarnukist kinni. Ta käsi oli kare ja kuum. Tambet oleks pidanud ise märkama ja teda toetama. Ta tegigi seda hilinenult. Naine naeratas imelikult. Tahumatult märkas Tambet paljaid varbaid, murenevat küünelakki ja roosakalt intiimset konnasilma. Ta tõstis kähku pilgu ja vaatas mujale.

Ta tõstis pilgu ja nägi uhiuut sepisväravat, madalat tara, noori hekipõõsaid, nende taga aga kahekordset helevalget puhaskiviga silikaatmaja. Maja oli põnevam ja sopilisem naabritest paremal ja vasakul. Tänav poole vaatasid aknad, üks avaram, teised pisemad. Katus oli hea kaldega ning kaetud kiiskava tsinkplekiga. Aed oli hõredavõitu, puud alles noored. Palju ererohelist ja vaipsiledat muru. Taamal paistis oranž lillepuhm. Peenraid polnud näha, küllap jäid need maja varju. Õuel seisis naine ja laps, ema ja tema üheksa- või kümneaastane tütar. Naine oli heleblond, sportlikult kõhn, tüdruku juuksed olid tooni võrra tumedamad. Laps hoidis süles lillekimpu, neidsamu oranžikaid ja suureõielisi lilli, mis kasvasid aias. Tiina ütles pärast, et need on tügerliiliad. Ema ja tütar olid pidulikult riides, lapsel lumivalged põlvsokid jalas. Nad seisis otskui midagi oodates, mõlema pilgud kuhugi üles tõstetud. Naise olekus oli vaoshoitud kärsitust, lapse pilgus varjamatut vaimustust.

Nii oleks see pilt võinud jäädagi ja kohe samas ununeda, sattunuks Tambet siia minut varem või hiljem. Aga just samas kostis kusagilt kõrgelt mingit kummalist tüminat — nagu kauge kahurikanonaad, nagu äike? Just sellest suunast, kuhu vaatasid naine ja laps. Tambetile jäi sündmus arusaamatuks. Aga viivu pärast ilmus majanurga tagant välja tõmmut verd jässakas mees. Tal oli seljas väga heast riidest helepruun suveülikond. Tal oli kurgu all silmatorkavalt kirev lips. Ta läikivad kingad kriuksusid mahlakalt. Mees tassis pikka redelit. Ta tegi seda vilunult — redel ei puudutanud kordagi ülikonnariiet. Üheainsa täpse liigutusega tõstis mees redeli abihoonde seinakonksudele, kloppis tolmu kätelt ja vaatas oma perekonna poole. Tal oli üks silm muhedasti kissis. Tambet taipas, et mees oli just niimoodi, ülikonna ja lipsuga, käinud katusel.

Ning siis ütles mees valju lõbusa häälega, mingi tabamatu, ent äratuntava saarlaseintonatsiooniga:

”No nii, nüüd võib minna. Väga ilus katus. Isce tegin, voh! See katus kaitses kõikse daaperet oma sada aastat.”

”Hull oled ja ingel sind kaitseb. Vaata, Marika, kas issi püksid on ikka terved. Lähme nüüd ometi, jääme kohutavalt hiljaks.”

See oli naine. Ta hääl ei resonערunud meelcoluga. Tambet oleks tahtnud midagi muud kuulda. Midagi idüllilisemat. Või salapärasemat. Aga mis see tema asi oli. Ilmselt oli ta sel õhtul naiste suhtes kriitiline.

”Kas ma pidin selle valtsi siis lohakile jätma? Kõik, mis ripakil, tuleb kohe paika lüüa. Eks ju?”

Tambetile näis, nagu oleks värava poole astuv mees viimase lause ütelnud juba talle. Päevitunud näkku lõikus äkki napp, aga väga hele naeratus. Mees kissitas kõvasti silmi. Ja vaatas vist tõesti Tambeti poole — sõbralikult, kambamchelikut ja hajameelselt. Tambet isegi noogutas kergelt ja kõhklevalt. Aga võib-olla see ainult tundus hiljem nii. Igatahes püsis ta huulil päris kindlasti ebalev naeruvine.

Kuni ta lõpuks taipas, et kauem siin nõnda seista ja vahtida pole sünnis. Ta märkas sil-

manurgast, et ka tema kaaslane oleks nagu kergelt võpatanud — nagu inimene, kes on ennast haje vile unustanud.

Nad läksid edasi. Tambet oleks tahtnud korraks tagasi vaadata, aga leidis, et seegi on sobimatu. Ta kartis, et Tiina ütleb miskit kohatut, tema temperamendiga naised ei saa naljalt midagi kommenteerimata jätta. Aga ei, Tiina oli tükk aega vait, pärast rääkis muust. Kas mitte "Viru" hotelli nulltsüklist ja kui, siis miks, tule jumal appi? Linna keskele kerkis enneolematu kõrghoone, üks sellest võinud rääkida ikka... Aga Tambet mõtles, et oli kogemata näinud midagi väga head ja olulist.

Tambet Sepp ei sallinud pateetikat. Ent ta ei leidnud mingit stiiliviga lausel, millega ta selle asja enda jaoks mõttes kokku võttis: täna nägin ma cesti meest ja cesti kodu.

Ja veel oli tal pisut sedamoodi tunne nagu pärast head teatrietendust. Eks see umbes sama olnudki: saal ühel, lava teisel pool eramuvärvavat. Ja tema sai pealtvaatajana positiivse clamuse.

Fiilingu, nagu ütlesid mõned sõbrad.

"Mis meelde jääv tänavanimi — Tuuleveski," lausus Tiina tükk aega hiljem.

"Ja eriti põnev oleks lugu siis, kui seal elaks mõni don Quijote," ütles Tambet. Ta ei kavatsenud oma tegelikku suhtumist igale juhututtavale paljastama hakata. Ta sukeldus tagasi tuttavasse stiili, irooniasse ja paroodiasse.

Ja üldse otsis ta sel suvel iseenast ja armastust. Nii talle vähemalt näis.

Kui keegi oleks hiljem Lembit Ellerile meenutanud seda juhuslikku episoodi, oleks ta ilmselt mäletanud. Miks mitte, kui mälu olemas?

Tuleb nagu midagi ette jah, oleks ta öelnud. Sest miks ta ei pidanud mäletama, see oli tema viimane hea suvi. Suvi oli üldse tema aeg. Sel aastal oli meeoleolu enamasti hea. Kõik ettevõtmised laabusid. See oli tema aasta — maja hakkas valmis saama! Varsti võis komisjoni sisse lasta, las mõõdavad, las norivad. Miks ta ei mäletanud: tol õhtul oli ees sõit õe sünnipäevale, oldigi minekul, kuid just enne väravas pööramist tõstis ta pilgu ja märkas enne lõunat lõpetatud katusel ilmselget mõhna muidu triiksiledas valtsireas. Seda ei saanud jätta. Mis muud kui redel püsti ja puuhaamer pihku. Harjumuse asi, ta oli mitu päeva katusel lausa elanudki. Uus rätsepaülikond? No teate! Katus on puhas ja ilm on ilus. Ning milline vaade merele!

Ausalt öeldes oli see Veskimetsa parim katus. Ega ta ise, seda ütlesid naabrid. Ehitajad nagu temagi. Aus rahvas. Keegi ei hakanud küsima, kust Lembit plekki sai. Ta poleks seda ütelnud kah.

Stalini ajal saadeti plekk-katuse eest kulakuna Siberisse, nüüd oli lihtsam, pilgati mõnikord lõusikuks. Lembit oli selle asja kohta naabritele rääkinud: ma võtan töö juurest dokumendi, et olen proletaarlane ja oskan vene keelt, naise käest küsin teise tõendi, et mul on vaimseid huvisid ja käin tütreaga nukuteatris.

Miks ta ei mäletanud, mäletas küll. Sel mälestusväärusel õhtul oli tema värava läheduses seisatanud juhuslik paarike. Nagu neid poolkogemata siia ikka vahel sattus. Siia asised võõrad ei eksi, siia toovad jalad rohkem armastuse sunnil. Mõnel on, mida varjata, mõni ei taha veel koju minna. Maakohas vahivad paarikesed loodust ja lilli, linnas uuritakse enamasti hooneid. Pilk peab ju kusagil püsima. Aga ega selles midagi erakordset olnudki: Lembitu maja vaadati ikka, see ei olnud sant maja. Hea projekt ja tubli chitaja kah, olgu lisatud. Naine oli sedapuhku vist üksjagu vanem, mees aga siilisoenguga, rohkem poiss kui mees. Küllap neil mingi oma siribiripinn käsil oli.

Umbes niimoodi oleks ta meenutanud, kui oleks jutuks tulnud. Muidugi mäletas ta sellest päevast muudki, aga seda poleks ta rääkima hakanud, see oli ainult tema asi. Ega see olnudki midagi erilist, lihtsalt meeleolu, lõhnad ja värvid, tühipaljad aistingud, kui nii võtta, kõik kokku aga niisama mõnus nagu kerge väsimusesurin lihastes, nagu sõstraveini maitse suus. Nagu see pikk pilvitu suveõhtu ise. Ja veel midagi üle sõnade seisvat. Mismoodi sa seletadki seda, et tunned äkki nagu rumal lapsuke heameelt ainult sellest, et

oled siin maa peal olemas, kopsud õhku täis? Et sul on rõõm iseenest ja oma perest ja teistest inimestest ja miks mitte ka neist kahest võõrast seal värava taga? Eks ju?

Issi, aga mis siis, kui sa oleksid maha kukkunud ja surma saanud? mängis Marika pärast tütekest. No eks te oleks mu maha matnud, ütles Lembit. Marikale see plaan ei meeldinud. Lembit pakkus välja teise lahenduse: ma oleksin ehk siis uuesti katusele roninud ja seejärel ettevaatlik olnud. Aga üldse, tütar, sa peaksid teadma, et su issi on anomaalne inimene, tal puudub üks instinkt, mille nimi on kõrgusekartus. Selle uurisid arstid omal ajal välja.

Oh seda lapsesuud ja tumedat meelt.

Mõne aasta eest oli Lembit Eller ükskord imestusega leidnud, et tütar tähendab talle juba mõnda aega rohkem kui naine. Ta ei teadnud, on see päris õige asi või mitte. Ei usaldanud kelleltki järele küsida. Asi polnud loomulikes proportsioonides ja erinevustes, kui palju armastada last ja kui palju naist. Asi oli selles, et Marikale mõeldes tundis ta hellust, Mallele mõeldes nõutust. Mõnikord aga kartust. Teinekord pikka tuska. Marika oli ta sõber, Malle oli abikaasa.

Millalgi oli ta Mallet palavalt armastanud, nagu öeldakse. Aga kaksteist aastat on pikk aeg. Nad olid abiellunud, kui mõlemad olid kasinalt üheksateistkümnesead. Ise ta kangesti tahtis, seda ei saa salata. Ega kedagi keelamas ka olnud. Aeg oli vaene ja omamoodi ilus. Malle õppis siis Pedas esimesel kursusel ja tal oli üksainus korralik kingapaar. Lembit aga teenis kõva töömehepalka. Amet andis bronni, tal jäigi sõjaväes käimata. Abielustaaž oli seega pikk ja pidev. Aastaid kolmekesi kitsaste seinte vahel, tuba ja köök Pelgulinna töölismajas, istu õhtuti põlved koos diivaniserval ja vaata, kuidas naine kuuekümmene sentimeetri kaugusel vihikuid parandab, kuidas tütreke sellesama laua taga esimesi sodijooni veab. Püsti tõusta ei tohi, ei mahu tuppa ära! Ah kui palju raamatuid sai seal diivanil kōsitades ja lamades läbi loetud! Kaks aastat tagasi tuli ta varakevadel, dokumendid taskus, siia uue eramurajooni serva tühermaatükile. Vesised mättad ja leparäga, muud siin polnud. Aga varsti võib ta komisjoni majja lasta!

Õhtu mõõdus Leidast õe pool Keilas. See oli vaikne kodune pidu, siin ei mindud meeletuks ja ühislaulugi lauldi tasa ning härdalt. Kohal olid ka teised õed oma perelega, Milvi ja Eevi. Kõik kolm olid Lembitust vanemad. Aukohal istus loomulikult memm ise. Nende pere hoidis kõvasti kokku. Ehkki igaüks elas eri kandis — memm siiski mõnda aega juba Leida juures. Lembit võttis viina, sõi kapsast ja suitsukala, Lembit rääkis õemeestele: igasuguseid tükke on elus tehtud, aga vaat maja pole varem ehitanud. Malle ei teinud terve õhtu jooksul ühtki pahakspanevat või keelavat grimassi. Elleri te perepidudel käitus ta alati kenasti, viimasel ajal küll natuke reserveeritult. Sõbralikus sünnipäevasuminas mõjus ta koolimajailme veidi võõrikult, aga tegelikult unustas ta selle ajalooõpetaja, klassijuhataja, õppealajuhataja maski endale ka kodus eue, isegi keset suurt suve ja puhkust. Sel õhtul aga tegi Malle näo, nagu ta ei märkakski üht Lembitu igivana joru, mis teda viimasel ajal mossitama pani. Lembit võttis selle meelega üles ja kiikas silmanurgast. See oli see jutt, et vahi, mees, kui haruldane amet minul on, mujal maailmas peavad seda ainult neegrid ja hispaanlased, siin Eestis aga venelased ja üks hiidlane, Elleri Lemps. Vastupidi, õhtu edenedes kostis Malle poolt mitu heledat naeruisitust nagu siis, kui ta veel tudeng oli ja alatihti naeris.

Suvi püsis, puhkus jätkus, Malle toimetas aias, Lembit majas. Marika aitas mõlemat, kui ta just parajasti ei mänginud või noore sireli varjus raamatut ei lugenud. Temagi oli kõva lugeja. Kord õhtul istus Lembit lugeva tütre juurde murule. Laps pani raamatu käest ja vaatas isale ootusrikkalt vastu. Lembit süütas tõttamata sigareti, vehkis suitsu käega cemale ja küsis: noh, kuidas sina ka elad mul? Päris kenasti, ütles tütar. Igav ei ole? küsis Lembit. Miks mul peaks igav olema? üllatus Marika. Ma ei tea, sa mängid alati üksi, ütles Lembit. Aga kas üksi peab igav olema? Kas ma ise pean igav olema? päris tütar ja muigas. Seda mitte, huvitaval inimesel pole endaga iialgi igav, nõustus Lembit. Näed siis, ma olen huvitav inimene, naeris tütar. Lembit tõstis tekilt raamatu, silmitses seda ja

küsis mõne aja pärast: kas sulle ei tundu, et see raamat on sulle natuke raske? Marika kallutas pea viltu, nii et juuksed korraks päikeses helendama läid. Kui sa tahad ütelda, et olen selle raamatu jaoks veel noor, ega ma ei solvu. Just seda ma praegu ütelda proovisingi, lausus Lembit. Tead, ema soovitas... alustas Marika ja jäi äkki vait. Mõne sammu kaugusel seisis Malle, käes korv hernekaunadega. Malle näoilme oli väga jahe. Ta ei lausunud sõnagi ja läks majja.

Nad magasid seni veel alumise korruse suurtoas, mis andis väikese saali mõttmed välja. See ruum oli peaaegu valmis, puudusid ainult tapeedid. Tapeetide suhtes olid mõlemad nõudlikud, esimesi ettesattuvaid mustreid nad seinale kleepima ei hakanud. Toas lõhnas kuivanud pahlki järele. Avatud aknast kostis põiktänavale koera haukumist. See koer pelgas ööd.

Malle oli tükk aega vaikselt ja liikumatult lamanud. Liikumatu püsis ta ka siis, kui viimaks rääkima hakkas. Ta ei tõstnud kordagi häält, aga seda kalgim lugu tundus. Ma tean vist kõike või peaaegu kõike sinu lapsepõlvest ja loomulikult saan ma sinust aru, aga mõtle siiski, millal see oli, rääkis ta. Aeg pole enam ammu selline, aga sina käitud nagu... Ta tegi pausi ja jättis täpsustuse ära. Lühidalt, ole nii hea, luba minul kui pedagoogil otsustada, mida Marika tohib lugeda ja mida mitte. Ma ei luba sul tema elu ära rikkuda. Sa ütled nüüd, et ei riku. Rikud küll. Selles eas kujuneb maailmavaade. Ma tunnen oma kolleege, ma kujutan hästi ette, millise näo teeks Aili, kui meie Marika ükskord laoks välja sinult saadud kontseptsiooni kirjanduse ja ideoloogia kohta. Ma palun sind väga, õpeta tütrele kõike head ja kasulikku, õpeta talle tapeedikleppimist, õpeta või kalapüüki, aga jätta humanitaarne rida minu hooleks, kuna mina olen pedagoog. Nõukogude pedagoog, tähendas Lembit kergel toonil, lootes asja veel naljaks pöörata. Malle oli tükk aega vait. Tead, sul on õigus, ütles ta äkki väga järsult. Ma elan Nõukogude Eestis ja mul ei jää üle muud kui olla nõukogude pedagoog. Ma olengi seda! Lembit tõusis ettevaatlikult asemelt üles (ei vedrud ei kägiseks, et närv üle ei viskaks), läks peaaegu kikivarvul avatud akna alla ja süütas sigareti. Ta ei tahtnud ikka veel päriselt uskuda. Aga ei see lausa ootamatus olnud.

Ole hea, kuula mind edasi, me peame selle jutu ükskord siiski ära rääkima, ütles Malle. Temagi tõusis istuma, tõmbas hommikumantli õlgadele. Ju ei sobinud säärased jutte öösärgi väel rääkida. Kuula mind edasi, käskis ta. Ma kuulan ja kuulan, ütles Lembit. Ma ei tahaks praegu su Hiiumaa nalju, kuigi nad mõnikord on päris vahvad, aga mis hiidlane sina enam oled, ütles Malle. Ma kuulan ju, kurat võtaks, kus see jutt siis on, ütles Lembit. Tead, ma tänan sind selle eest, et sa sekkusid Marika lugemusse delikaatselt, nii et ta ei võinud sinu motiive aimatagi. Mina aga tean neid sinu motiive. Ja ma palun sind — ära enam nii tee. Ka sinu enese pärast. Ma olen hakanud väsimata sinu nihilistlikust hoiakust. Ma ei tea iial, mis jutte sa kusagil rääkima hakkad. Ma olen tüdinud kõigist neist ilikumistest neegrite ja venelaste arvel. Mulle ei meeldi, et sa lausa maniakaalselt venelasi halvustad... Stopp—stopp, ütles Lembit, siin ajad sa midagi sassi, kõik mu töökaaslased on venelased või venestunud ukrainlased, aga kui mõni neist vahel harva meie poole satub, siis oled ainult sina, kes nina kirtsutab. Malle avas suu, tundus, et kohe hakkab ta õhku ahmima, aga ei, ta säilitas meelegindluse: ah, sa tead väga hästi, et selle põhjuseks pole nende rahvus, vaid asjaolu, et te joote liiga palju. Hea küll, siis ütlen sulle sinu enese stiilis, et umbusk selle raamatu vastu ei tulene mitte autori rahvusest ja kirjakeelest, vaid sellest, et see on vastik ja valelik raamat, ütles Lembit. Tema peamine alatus seisneb selles, et ta on päris hästi kirjutatud, lisas ta. Mina läksin omal ajal igatahes natuke õnge. "Noor Kaardivägi" on raamat, ilma milleta siin selles riigis haridust kätte ei saa, lõikas Malle. Võib-olla on Marikal tõesti varavõitu seda lugeda, aga varem või hiljem, varem või hiljem... Olenemata sellest, et see romaan on avalikult valeks tunnustatud, sest seal laimatakse ausaid inimesi? küsis Lembit. Jah, ütles Malle pärast pausi kahinal. Siin riigis, jätkas ta, aga Lembit lõikas ruttu vahele, silmad ohtlikult ksisis: millisest riigist sa kogu aeg räägid? Nõukogude Liidust, ütles Malle, millisest siis veel. No siis muidugi, ütles Lembit.

Sinuga ei saa rääkida, süüdistas Malle. Miks ei saa, ainult mina mõtlesin Eestit, on ta riik või mitte? Ära räägi mulle ainult suveräänsusest, mis on kirjas konstitutsioonis, seda nalja olen ma sealt oma silmaga lugenud. Tead, Malle, minu meelest peaks iga laps ükskord läbi lugema näiteks Laamani ajalooramatud, või mis sina arvad, sa oled ju diplomeeritud ajaloolane, sa räägid lastele täit tõtt Rooma riigi sünnist ja surmast, miks sa neile Eesti riigi sünnist ja surmast ei räägi? Ah jäta, ütles Malle lootusetult, nende raamatute pärast tuleb sul ükskord paksu pahandust, pane tähele. Kui nii arvab ajaloolane, siis pean mina ju uskuma, ütles Lembit aeglaselt. Ütle, kas ma pean need raamatud keldrisse peitma, ütle, kas ma pean nad maha matma või on targem kohe lõke üles teha? Ütle, mis ma oma isaga teen, sest tema nimi on ka paaris kohas sees? Kas ma pean oma isa nüüd lõpuks täiesti maha salgama nagu see teie kallis pioneer Pavka või mis ta nimi oligi? Malle hakkas nutma. Algul vihastelt, siis läks üle jõuetule soigumisele. Millie pärast me vaidleme, mille pärast me tülitseme, see on nii rumal, nii mõttetu, mõttetu, mõttetu. Lembit käis köögis, jõi janu külma vett ja lõi ka Mallele kruusi. Parem vist tõesti, et me sel teemal ei räägi, ütles ta. Mina ei teinud sellest numbrit, kui sa parteisse astusid, kes neid mänge ei teaks, aga nüüd on küll tunne, nagu räägiksin ma mingi põhimõttelise kommunistiga. Tegelikult pole mul mingeid põhimõtteid, ütles Malle tasa, asi on selles, et sina oled romantik, mina aga realist. Ta läks päris häledaks. Mis loevad mingi tühise õppealajuhataja põhimõtted, mida need muudavad? Jah, Lembit, kõik see võis olla ju jube vahva, oma väike iseseisev Eesti riik ja nii edasi, aga seda ei tule enam kunagi! Miks, küsis Lembit tumedalt. Ei tule ja kõik, ütles Malle veendunult. Nad ei lase, lisas ta. Kes? Ah, sa tead isegi, ohkas Malle. Meie peame edasi elama, mitte aga tagasi vaatama, veenis ta. Kas edasi elama või kaasa mängima? Aga me mängime ju kogu aeg kaasa, kas sa pole senini aru saanud, imestas Malle. Kas sina, tööeesrindlane, kellel sahtel aukirju täis, pole sellest ikka veel aru saanud? nõudis ta. Ei ole, ütles Lembit. Jäta-jäta, ära ole naljakas. Need aukirjad on ka ju nende mäng, küsimus on, kui tõsiselt seda maksab võtta. Natuke maksab ja natuke mitte. Tead, ma sooviksin ainult ühte, nimelt seda, et Marika, seda enam tema lapsed ei peaks enam vaevama oma pead mõttega, kui palju nad kusagil kaasa mängivad, vaid et nad elaksid normaalset inimelu, ilma et minevik neil kaasas lohiseks, nagu see meiega on... ja kes me oleme ju veel täitsa noored inimesed, rääkis toibunud Malle nüüd — nagu ajalooõpetaja, nagu õppealajuhataja. Lembit mõistis, et pole mõtet jätkata. Ta ei teadnud, millal see kõik oli Mallega juhtunud. Tal polnud mahti märgata. Nüüd oli hilja midagi muuta. Jäi vaid küsimus: kas niimoodi saab enam koos elada?

Lembit Eller suitsetas varase valgeni, algul köögis, siis õuejaheduses. Ning tuli järeldusele, et saab küll. Õigemini, peab. Lapsele ei saa selgeks teha, et vanemad lähevad lahku ideoloogilistel põhjustel. Lihtsalt pole mõtet selle naisega mõnel teemal rääkida. Ja Marikaga tuleb kokku leppida, et mõned jutud jäävad neil issiga omavaheliseks asjaks.

Vastu hommikut läks silm uniseks ja meel häledaks. Ta mõistis, et ei suuda Malle peale pikalt viha pidada. Päike hakkas tõusma, noorte puude ja naabermaja vahelt kilgendas vastu killuke merd. Kui tema elu oleks läinud soovide kohaselt ja ta teeniks oma õiget hiidlasesaatust, oleks ta ilmselt mõne suure kalalaeva tüürimees ega peaks vahetpidamata oma naise kõrval olema. Võib-olla ei oleks tal sellisel juhul kunagi pähe tulnud Malle ilmavaadetega tutvust teha, sest üht ausat meremeest huvitavad palju enam oma naise ümarused ja õnarused. Malle oli ikka veel tüdrukukonti naine, pigem kõhn kui sale, umbes nagu tõkkejooksja, ehkki polnud kunagi aktiivselt sportinud. Ta nahk oli päikesepruun lume sulamisest uue lumeni. Malle hindas aktiivset päevitamist, aiatöö sobis selleks suurepäraselt. Kuhu tal siit oma majast ja aiast minna, mõtles Lembit. Kuhu mul siit minna?

Ei kuhugi.

Aga augustis elas Lembit Elleri oma kätega ehitatud maja üle metsiku tormi, millist polnud enne nähtud. Maru kestis mitu päeva ja ööd, üks lõputu kohin, vihin, surve, paugud

ja mürtsatused, kõikjal hingemattev tuulemass, hooti kuiv, hooti vihmamärg. See hakkas pikapeale närve rikkuma. Lembitu aiast tõusis äkki õhk ja liugles allatuult minema üks mullu istutatud õunapuuke. Jäigi kadunuks! Üksik maja tänava otsas aga jäi ilma korstna ja poole katusega. Katus räntsatas muide midagi lõhkumata viiekümne meetri kaugusel maanteele. Veel mitmel teiselgi ehitajal naabruses olid rasked päevad, kõige rohkem kannatasid katused, mõnda rasis raju, mõne lõhkus langev või lausa lendav puu. Perenaised leinasid peenramaid ja lilleklumpe. Puhkus oli lõppenud, kuid säärase ilmaga Lembitul tööd polnud. Ta valvas kõik need päevad ja ööd kodu, jooksis tubade, põõningu, uppuva keldriaugu, õueehituste ja aia vahet. Kontrollis, päästis, kinnitas, haamerdas, pumpas, rüüpas murelikult õlut. Õhtuti lugesid nad Marikaga küünlavalgel kordamööda Grimmi muinasjutte. Malle istus diivaninurgas, põlved käte vahel, ja naeratas kartlikult.

Viimaks orkaan vaibus, pilved taandusid, taevasse jäid tuiutama vaid mõned rebitud helehallid riismed. Suvesooja tagasi ei tulnud. Õhk oli karge nagu sügisel. Lembit võitis redeli, ronis katusele, rändas selle kaksiti kogu pikkuses läbi, uuris kaua ja pingsalt. Silm kissis ja hambad risti. Siis lõi ennast katusecharjal sirgu, heitis kaks kätt jaheda, ebakindla, reetliku taeva poole ja pasundas:

"Noh, kuidas on, jäid alla või? Hurraa, meie meeste võit!"

Tõmbas kopsud pahinal täis ja hüüdis veel:

"Oh-ho-hoo-hoooo!"

Siis sai aru, mida teeb, ehmus ja vaatas ringi. Paistis, et vähemalt nägemas polnud kedagi. Vaid kehvide närvidega koer hakkas traagiliselt ulguma.

Õhtul taastati elektriliinid ja Lembit viis katusele tagasi teleantenni, mille oli kohe tormi algul maha toonud. Elu läks edasi. Värava taga tammusid brigaadikaaslased Tolja ja Dima, nemad olid jõudnud juba kalal käia, neil olid õlikuued seljas ja spinningud käes. Ning haugid kotis. Tolja oli enda teada tööliselit, tema valget viina ei joonud. Nad tegid õuenurgas telliste vahel tule ülles, keetsid uhhaad ja rüüpasid pisikestest pitsidest konjakit. Malle tuli rüüstatud peenramaalt, puudutas huultega klaasi, püüdis kõigest jõust delikaatne olla.

See ei läinud tal eriu korda. Varsti kadus ta majja, nurgelised õlad väljakutsuvalt kanged.

"Voh, natsionalist!" naeris Tolja.

"Ei ole, ta on kommunist," muigas Lembit.

"Üks sitt mõlemad," arvas Dima.

Dima jäi mõne aja pärast uimaseks ja hakkas omaette nuuksuma nagu ikka. Tolja aga kõndis uhkel moel mööda õue ja aeda ning laulis:

"A mõ montażniki-võssotniki
S võssotõ vam šljom privet!"

Nii see muide oligi. Tolja ja Dima olid kaubasadamas kõrgmonteerijad. Nagu oli seda ka Lembit Eller.

Lõpuks jäid magama nad kõik, nii palju kui neid kolmes omavahel ühendatud palatis (või kongis) oli. Sanitar Armilda haigutas, tõstis käe hilinenult suule, vaatas Tambeti poole ja tõusis. Ma pooleks tunniks, pomises ta. Kui üks ta järel sulgus, kui võti oma registamise lõpetas, avas Tambet jälle kaustiku, mille oli vahepeal käest pannud.

Luges sissekirjutusi eelmistelt lehekülgedelt. Parandas ettevaatlikult paar tähte loetavamaks. Täna oli tal varuks ainult kolm teravat pliiatsit.

15. novembril oli ta kirjutanud:

— ...hommikul lesisin loiuult, silmad kinni. Üks sanitar istus oma pukil ja kurtis Avo-le, siinsele vanimale olijale, rongivargale-kleptomaanile: "Tegelikult on need haritlased ise kõige ropumad inimesed, näitlejad ja arstid... Kuidas nad kõik omavahel räägivad ja mis nad kõik teevad! Joovad ja... Ja siis need abiturientidolgid veel ülevad telekas, et

5—6 klassi haridusega inimesega pole mõtet rääkida, et nende silmaring on liiga piiratud...”

Eelmisel päeval oli ta teistest eraldanud mõned kiirmärkmed. Need nägid välja nagu mingi traktaadi joonealused märkused.

NB. Pärast sõda. Väike poiss kaotas lõhkeainega mängides sõrmed. Nutab haiglas. Arst: Kas on valus? Poiss: Ei ole. Aga vihma sajab ja mul on Stromka metsa alla peidetud brauningud ja need saavad nüüd märjaks.

NB. Hull kirub südamest: Kurat, just mina see kõige targem pean olema.

NB. Sama mees südamlilikult: Ma rääkisin eile bakteritega. Neil on maru lapsehäääl.

NB!!! Detail romaani. Need õuna hoidvad käed, nende pehme ja ometi lõplik liigutus. Haare. Õun on omandatud, õun on mõtestatud. Õunast on nende käte vahel saanud õuna sümbol. Sellist naist peab kartma.

Tambet avas kaustiku puhtalt leheküljelt. Vaatas veel kord murelikult pliiatsid üle. Tuli olla ettevaatlik. Uusi pliiatseid polnud sel ööl kusagilt küsida. Ta kirjutas aeglaselt ja käekirja kontrollides. Tal oli vilets käekiri, siin ei saanud ta seda endale lubada. Samuti tuli paberiga kokkuhoidlik olla. Mahatõmbamised olid liigne luksus. Tal polnud aimugi, kust ta järgmise kaustiku saab.

— ...jätkan tolle esimese päeva taastamist. Naisvalvur tegi lahti mingi kapiukse. Seal oli pink. "Kas ma...?"—"Jah, kahjuks on meil just sellised boksid." Istusin selles pimedas kapis oma kümme minutit, siis torgati mulle stille taldrik mingi jaheda lõgaga. Maitsesin. Ajas iiveldama. Taldrikut ära panna ei saanud, hoidsin süles. Isegi ahastada ei jaksanud. Selles kuradi seinakapis oli täpselt nii palju ruumi, et põlved vastu ust toetusid. Oli pime ja palav. Seinte taga hõiklesid mingid naised. Ühel oli paha olla. (Pristup serdtsa.) Tagusin minagi vastu ust, andsin selle kuradi taldriku tagasi.

Viimaks viidi mind mingisse vastuvõturuumi. Väike nääsakas staršinaa hakkas ilmselt harjumuslikult röökima: "Ega te restorani tulnud, teie tulite nüüd vangimajja!" Arvan, et see on tema tervitus kõigile tulijaile. Veel tekkis meil konflikt minu ankeediandmete pärast. Lähimatest sugulastest pani ta ema kõrval kirja ka Silveri aadressi. Kus ta töötab? Ta on vabakutseline kunstnik ja töötab kodus, ütlesin mina. Mind ei huvita, et ta kunstnik on, mind huvitab, kus ta tööl käib, pahandas suur ülemus. Me ei leidnudki ühist keelt. Noh, et mind alasti kästi võtta ja igale poole sisse piiluti, on vist igapäine asi selles toas.

Siis saun, tõrts leiget vett. Saunamees imestas, miks mul habe ja juuksed on alles jätud. Mina ei osanud selle peale midagi kosta.

Siis läbi kõmisevate koridoride ja trepikodade, mingi madratsiniru kaenla all, kuhugi ülespoole. Lõpuks ometi kong. Ausalt — ma ootasin selle koleda päeva finišit. Uks avati, naridelt tõusid püsti kaks noort meest, üks laiaõlgne ja jõujürilikult kange rühiga, teine tõmmu, habetunud, millegipoolest tuttava näoga. (Ta meenutab üht vene—armeenia filminäitlejat, nagu pärast aru sain, aga veel kedagi, keda ei suuda meelde tuletada.) Mõlemad mehed olid põetud. Teadsin juba, et olen III korpuses ja 41. kongis. Üks nari oli harilik, teine kahekordne. Vaatasin, fikseerisin, võtsin taskust kuus õuna, mis mulle kaasa lubati, ja panin kapile. Ning ütlesin võimalikult reipalt: "Privet!" Olin ju päev läbi vene keeles rääkinud. Mehed muigasid ja vastasid cesti keeles.

Need olid Juhan ja Lembit.

Ivar Ivask

Balti eelegiad

TEINE SARI (1989)

In memoriam Betti Alver

I

Mis keerukad ajasuhetused
teavitavad me elude kudumeid
vanemaks saades! Äkitselt
aeg oli küps tulla tagasi
mu Balti alguste juurde.
minna tagasi, vaadata edasi
pärast poolt puudunud sajandit.
Ma kuulsin oma rahvast kauguses laulmas,
pool ühest tervest rahvusest käsikäes,
lausus loitse, et saada vabaks
laulu läbi ja võita tagasi
oma maa, rida–realt. Veri
humises, ei voolanud.
Nii lihtsad on elu suurimad hetked.
Üks rahvas laulmas. Kuidas
võinuksin eemale jääda ja laulda üksi?
Mu luuletuste keel kiskus mind koju,
noomen noomeni, verb verbi haaval,
lõputu rida
vokaalharmooniaid
leidis vastukaja Balti rannal.
See kaja ütles: luuletaja
pääseb tagasi. Sest luuletused
on spiraalid, millel pole lõppu.

II

Kaks sibüllit, kaheksakümnendais, olid oodanud,
sest nende jalad enam ei kandnud neid,
et tulen vaatama neid veel kord, viimast korda.
Luuletaja Alver Emajõe kaldal,
millest ta värsid nagu korallid viravad vastu,
tervitas mind oma Tartu–kodus.
Mälestuseks oma rännuaastaist võõrsil tõin talle joonistuse lõputust maastikust.
Mu amm Natalia, selge oma segaduses,
täis külmakat jõudu kui Siimeoni kirik

IVAR IVASK

Valmieras, kus me kohtusime,
et õppida ütleva oma nimesid valjul häälel
ja mitte sosistama neid unelmais.
Kui loor loori järel võõristus langes
maha, aasta iga minuti kohta,
võisime jälle kaisutada teineteist, nutta
minu lapsepõlve, tema nooruse
esimeses ringis, kõige esimeses,
mis kehtib igavesti, ringis,
kust kumbki meist pole iial lahkunud.
Alveri värsirida, vaibumatu,
mu amme palved, lakkamatud,
on olnud lõngaks,
mis mind aitas
eksiili labürindist välja.

III

Kask oli seal, kui sündisin.
Kask oli seal, kui naasin
nelikümmend neli aastat hiljem.
Mu lähimad omaksed olid surnud.
Me suvekodu veranda katus
sisse varisenud. Selle ümber
nõgesed, mis inimese kasvu,
et salvata mind otse silma.
Kas see sai olla minu lapsepõlvemaa,
kus hakkasin maailma armastama?
Ainult kask veel oli vastust andmas.
Tema polnud läinud ega muutunud,
ta oli samal paigal juurde saanud kindlust
olla, milleks loodud:
nii maa kui taeva tunnistaja,
mineviku käskjalg olevikku,
kaitseingli kujuline puu.

IV

Mu isa tuhk sängitati
Oceanside'is, Vaikse ookeani kaldal.
Mu ema haud on leidmatu:
kalmistu Riias muudetud pargiks.
Ükskõik. Sest nüüd nad kuuluvad
sellesse sõõri, mille ma leidsin
surnuaial Rõngus — isa sünnipaigas
Eestis. Perekonna rahupaik on ring
ühetsast kivivaasist, millel
mu vanavanemate ja nende laste nimed.

Keskel seisab üks teistest kõrgem vaas,
ilma nimeta, neile,
kes pole maetud siia — juhtumisi,
sõja või maapao läbi.
Mu onu Karl, ringist väljajäetuna ise,
kavandas selle kivise poeemi.
Jäägu see ring me sugu
mälestama, kuni kord tuleb vaid tuul,
et lilli vaasidesse külvata.

V

Vilniuse tänavail kõndides mõtlesin
kahest luuletajast nimega Mifosz.
Oscarist, prantsuskeelsest müstikust,
ja filosoofilisest Czesławist,
kes valis poola keele, mõlemad
tulvil õrnust Leedumaa vastu,
elades Pariisis ja Berkeley's. Minu
saatus tõi mu siia Oklahomast,
kuid silmapilkselt tundsin end siin kodus,
vaadates päikest tõusmas ja kuldamas
Püha Kasimiri krooni tornitipus
kiriku kohal, mis kannab tema nime.
Valge ja roosakas barokk,
niisama hästi võiks see seista
mõne kloostri naabruses Viini külje all.
Viin ja Vilnius allitereeruvad
ja on salapärases vastavuses,
vaheliti lähevad mälestused kummastki
ja sulanduvad ühte mu mõtteis
sel pühalikul silmapilgul,
mil kaitsepühaku aupaiste
saab osa päikse taevaminekust.

VI

Holocausti ja Gulagi koletu tühjus
jälitab sind kõikjal igal sammul.
Kõige rabeledus on silmanähtav
igal silmapilgul. Usaldus
inimeste vahel on kulunud õhukeseks
nagu koltunud paberileht.
Elavad tegutsevad
mingil vahemaal, hääletuks taustaks
kõik need, kes hukkusid jää või tule
äärmustes. Miljonid neist naasevad
me nahal talvel sulavate lumehelvestena

või tuhakübemetena
tuules, mida hingame suvel. Arvud
ei ütle midagi, isegi olles
tätoveeritud otse me nahale. Apokalüpsise
künnis läbibast viimse kui südame ja süüme.
Juudist ja paganast saab ühe- ja samasuguse
virmakese konte ja põrmu.
Ja ometi heitleb iga elusolend
hävimise keerise vastu,
igal viisil, igatpidi
kogu oma elu. Siiski
peab jääma kaebelaulu kaja
igasse hõiskamisse.
Isegi Mozarti, isegi lõokese laulus.

VII

Mida sa laulad, mida sa lausud,
kui loojub päike?
Kui tema verekuul lõmastatakse
hämaruse võrgusilmades,
mis loitsud need on,
mis paneks ta uuesti tuksuma?
Nii palju orbusid ootab
tema tuld orbiidile tagasi,
hellitama nende lootuseta päevi,
panna särama nende palgeid
surmavarju orus.
Peaks olema võimalik
purustada
nii rohke valu raudne südamik
headuse välgulöögil!
Päike ei ole muud kui trumm,
et taguda tuima kuud.

VIII

Sünnimaa pind mureneb
villa pruunideks ribadeks.
Sünniveed voolavad
linaseks läikeks.
Koldetuli
paneb mustri hõõguma:
kasesalud
väljade võrgustikus,
meie endi möödumine
teedesse sisse kootud.
Aegade geomeetria

hõlmitseb sind ja mind,
seal kus ainus eraldatus
on puudevaheline pind.

IX

Pasternaki kalm Peredelkinos
on kõrgus- ja kiirguspunkt, mis koondab
pihlakaid, mände
ja meie kummagi jalutuskäike
Marburgis, selle piinatud sajandi
eri aastail.

See lossiga kroonitud keskaegne linn,
mida Rilkegi tundis ja armastas,
näib olevat kutsunud poeete
kobaraisse kui pihlakaid,
mis põletavad sügise lõpuni ja toidavad
laululinde talvel. Rilke
hauakivi Raronis on sihvakas,
nagu seegi siin kolme männi juures,
habras kui raamatuleht,
millelt seirame oma sajandit
tema aastatuhande lõpuni.

X

On olemas Balti muusika sealpool sõnu
ja keelt. Ala, kus alati korduvad
vihmade ja tuulte, pärnaõite
ja sülemlevate mesilaste akordid. Meloodia
püsib, kellestki üles tähendamata
seni või edaspidi,
kummitades unedes põlvest põlve.

Oktoobris

on see selgesti kuulda
piki kogu voogavat rannajoont
ja kontrapunkteerivaid saari.
Sügisastrite kohal ta hõljub.

Ta kasvab laienevates ringides,
otsekui kivi oleks visatud järve
maailma loomisel.

See on see koht,
kuhu muusika naaldab oma Jakobi-redeli
meie hinge jaoks.

Autoriseeritud tõlge inglise keelest:

PAUL-EERIK RUMMO

Algtekst: Ivar Ivask, The Baltic Elegies.

Complete Edition 1990, Naman,
Oklahoma.

Ene Mihkelson

*
Elevantide juurde tahaks veel enne surma
ja kõrvade küljes rippuda Sõitma ei pürikski
Las tunnevad siis kui mõnus on kõrvust
kiskuda ja pihku jääb midagi ka

*
Kelle keha on kenam Kelle pilk on heam
Kelle süda on soojem Kes silitab pead kui
kurbus pureb kui koer südame juures
Seda enam mina ei tea Noor jookseb ära
Vana on paadunud Kurval on endaga
tegemist küllalt Üksildaste aeg on saabu-
nud meie põlvele Hällita teda kui last
ja valeta vaevadki luuleks

*
Ütle otse: teeme pooleks Kas pikuti või
laiuti selles pole küsimus sest lüüa tuleb
risti läbi keha Vasakust õlast parema
varbani Siis tead sina mida mina ega karda
enam minevikku Pea saadame veerema ilma
peale nagu kaku Las otsib omanikku või õnne
Pea-asi kui veereb nagu muinasjutus
Valetab ühele midagi poetab teisele tõtt
pööratab hämmastuses silmi Ojadest joob
vett Küll on temal hea elu Pole muret ega
midagi mis segaks vabalt olla

*
Subtiilne rehepeks on mõisatallis aset leidnud
õrnroosalt pärlendavad ihud mõne tumedama vöödiga
mis allapoole niriseb ja õrnalt kukub muldrikule
on toimunud nii vaikselt et kevadkase tasast sahi-
nat on avat udest kuulda Ehavööt on punastades
silmapiiri taha laskund ja soojast sinitumedusest

paksud pilved varsti vihmaga on siin Istun lävepakul
Seljataga kes-teab-mis-olu Vahest sajand
Ees oodata on kolmandat aastatuhandet

*

Iga iseseisev samm on valus sest ei ole kommet
andeks anda Sünnisüü on nagu koorem kanda
kuid kui valus sündimatul siis võiks olla
Kõik hellused ja kurbus külma talve jäänud kinni
Lapsest saadik aina palud
Võtke mind kuid nemad olgu elus
See teeb kalgiks pikkamisi valu vastu kalgiks
Valu sisse piina ennast valvama

*

Olen konkreetne kui kammipii mis täisid
tõmbab maha Olen halastaja ja viin kõik
korraga ahju kus miilab tuli
Puudega peab kokku hoidma nagu surmagagi
Siis lohutan tallis hobust et rebasefarmi
teda ei viida Peo pealt söödan kõrrekesi
On talv vist Arvan seda punetavaist jalga-
dest kui hõõgavana jooksen läbi lume tuppa

Kus igavik Kus armastus Kui täid ja hobused
on vaja tappa viimseni

*

Sa võta viimne valu viimsest ja siis ei ole
valugi Ja rõõmust võta viimane ja rõõmugi
ei ole enam Käi tuimalt oma elurada
pea tiidakil ja kui saba pole jõhviks tehtud
vehi kärbseid jõudsasti See kõik on minevikust
jäänud Tee Hobune ja Peks Kõik muu on
luule ainult

*

Saatust tuli ütles tere Teretasin vastu
Elasime sobimuses Aeg oli hall ja üks
Päike harva küllastas ja aknakonksus
rippus nõõr kui lips Kumma isa lips
nii väitlesime tihti Kas taevase või maise
Siis liikus udulaamas miski ja õhk lahti
löödi nagu metsasiht Ainult mine

ENE MIHKELSON

Sa läksid muidugi kui mina mööda kõrval-
teid lõhet uurisin kui imet meeles nõör
kui lips ja kõnelused
Sa olid äkki üleval ja hüüdsid See on
sinu isa lips ja jäetud sulle pagemiseks
Saatus itsitas kui saamamees kuid näha
polnud enam ühtki kätt
Meid oli äkki palju sihiveerses pimeduses
Valgus hoidis piire kuni vaikisime

I

Unenäod on nii veidrad et kogu aeg püüan
tabada üht nägu keset udulaama
mille ees käib rahvakoosoleku-taoline
kõnelus Aga niipea kui lähenen kaob
pilve sisse otsitu KES ON VAIKINUD
mul tuleb äkki meelde

Väga raske on inimesel ennast tappa, kui iga rakk on seatud elu järgi. Sellepärast VIST tuleks lahtiseks jätta, kuidas hinnata inimese käitumist ekstreemses olukorras, kui tapmine on pealesunnitud ja Siberisse sõitvat loomavagunit ei ole jõutud näiteks pesta. Kas inimveri lõhnab teisiti või teab ohver vaistlikult, et käes on viimne tund.

Kõik ei ole surmale mõelnud. Viijad on. Elukutseks surmatoojad, ei peaks nad olema nii harilikult toored, et inimest siiski miski ette valmistaks ja ta ei roomaks viimses hädas kurjategijate poole.

Aga kui äkki mõnel neist on inimlikum nägu ning ta ise usub ka,
ET MITTE IIAL ENAM, lükates kinni vagunite uksi.

Kas ei klammerdu siis üks, kes tajub saatust, relvakandja näos aimuvasse inimese näkku.

SEDA VÕIMU TASUB NAUTIDA — nii võib kõhklejagi mõelda, kui täidab kohustusi esmakordselt.

Kas väljaspool vagunit oli teisiti?

Ma küsin: KAS VÄLJASPOOL VAGUNIT OLI TEISITI?

II

Saatan on kaval, kuid kes meist on mõelnud temale rohkem, kui haridus nõudis. Kolm tilka verd ja kindel teenistus — sellest leppesid teame. Kolmekordne hind on hingel, mille saatanale loovutame lõbuks.

Ta küsib kõigepealt: kas hing on üldse olemas? On, vastan keset lumesadu, milles vaade on nii kuum, et härmarõngais silmad mustendavad. See võib ilus olla keset karmi valgust ja saatan poleks saatan, kui ohvrise ei armuks.

Me lööme sõnatuna käed ja käik surnuaeda nagu lepet kinnitada tahaks veelgi.

- - - Kas olen pisut nüüd ma piinatooja moodi või teab piinaja, et leiab lepituses

isemoodi lunastust. Kes ei tahaks inimeseks saada. Ta ei nõua minult muud kui truudust. Öördamisest olen säästetud.

Nüüd tunnen veritsevat oma keha ääri
ja süda tardub üha enam kiviks
Saatan–lunastaja rüü kui teise aja märk
mind kutsub loomavagunisse külma kraavi
kus mu vaevatud ja häbistatud luud
võiksid viimaks rahu saada

Kas pole juba liiga hilja oma muserdatud hingega
hoiatada lihtsameelseid, kes kõiklubatuse kurjusest
nii vabalt võivad RÄÄKIDA, kuid mitte enam.
EI KORDU, EI KORDU, Seesam, avane — nii hõikab
lunastaja ühes rahvaga ja nii elusad kui surnud luud
on kõrgenduseks tema jalge all.

III

Sul tuleb kiirendatud korras surra ütles ta kõledalt
ja möödaminnes nagu räägiks veetoomisest mis oli ka
vist juba otsas - - - Ärkasin üles Saatanake tööpoolest
seisis voodi ees ja hoidis saba käevangus kui salli
Sul oli mu selja taga hea elu ju küll Kaebama ei saat-
nud Vargust ei nõudnud Ebameeldivustest hoidsin eemale
aga sa ei olnud truu --- Ta luges kui valmis teksti ning oli poole noorem kui tavali-
selt --- Sa ei olnud truu See on andestatav möönis ta samas aga uhke ei olnud
sa mu armuke olles ja nüüd häbened Oi–oi kuidas häbened ja mitte mind kui
Saatanat vaid vahekorda ennast Õieti selle puudumist
sest ma hoidsin end vaos --- härrasmees keerutas vuntsi --- kuid andsin alati
mõista, et... Sul on pahandusi --- küsisin --- Jah --- Milliseid? --- Nüüd vajan mina
su elu et pääseda kuuldustest mis on kaheti ohtlikud Ühed ütlevad: oli armuke ja
mina ei hoolivat Teised viskavad nalja et kavaldasid üle --- Kust nad teavad? ---
Jah kust nad teavad Küsi neilt ise --- Saatan laskis saba lahti ja see prantsatas
voodi ette kui pundar kokkurullitud nõõri

Kas kohe? --- Mõtlesin pingsalt --- Kas kohe?
Ei Pikkamööda ja loomulikult et sind lihtsalt enam
ei oleks Pean olema puhas ja vaba uue maailma tarvis
Tahad sa nüüd küsida kas minul on sinust kahju
Pilge karvaseil näol laienes kõrvuni
Mina olin ja suren Saatanana Aga sina löid võltsturakat
mind inimeseks mõeldes Kuigi see mulle meeldis Tegi rängalt
nõrgaks Sa ei olnud tõsine liitlane Pigistasid alati silmad
kinni kui nägid kapju ja saba --- Ühe hetkega koristas vanamees
mõlemad Nõõripundar jäi seisma kui kokkurullitud sammast
mille seest vaatasid väikesed silmad

IV

Märkasid et sõbrad pikkamööda pagesid ja kui

põhjust uurisin siis kuulsin ET LIIGA PUHAS
paistan neile Vaene küll kuid käsi pole mää-
rinud ja kuidas maha jäin ma vagunist Nii mõt-
lesingi aina nõõrist mille kahes otsas olid
silmad kes tasakesi valvasid kui toast tuppa
kõndisin Sammas ise püsis liikumatult

Kuu paari möödudes ühel vanemal härral meie
majas olid pulmad ühe noore poisiga See olevat
nüüd lubatud kui mitmel muulgi maal
Kui rongkäik aknast möödus Härra tegi silma ---
seisin rõdul just --- ja poiss õnnelikult naeris

Leo Perras

Teekäija

...Kru-iiks, kru-iiks, kru-iiks...

Kõikehõlmavast vaikusest eraldub Teekäija iga samm kõlavaks kriiksatuseks, mis lõputoonides muutub lausa füüsiliselt tunnetatavaks, ihhu lõikavaks heledaks karjeks.

...Kru-iiks, kru-iiks, kru-iiks...

Jalad liiguvad tuimas rütmis. Peatumatult. Masinlikult... Sellest rütmist välja langeda ei tohi. Alateadvuses peitub mingi taju, arusaam, et just see monotoonne rütm on olnud siiani peamiseks edasitoojaks ja et tema lakkamine tähendaks kolleegi hapra edasiviiva jõu katkemist. Siiani pole ta katkenud, on imekombel kogu selle öö, kogu selle lõputuna tunduva tee vastu pidanud, ehkki väsinud jalad aina libisevad ja komistavad ning tahtejõud on otsakorral. Mõistus peaks sekkuma, arutama, mida edasi taha, kaaluma, kas jätkub veel vastupanuvõimet ülejäänud teosaks, kas ei võta võimust pakane, väsimus ja meeleheide. Kuid mõtlemine ei kuuletu, mõtted ei liigu loogilisi radu. Vahepeal nad just nagu väsivad ja haihtuvad, kanduvad omatahtsi hoopis mujale. Püsiv on kogu aeg vaid toosama kõikehõlmav ja just nagu väljapoole teadvustki ulatuv sundus, mingi ürgne nõue — tuleb minna, aina minna, ja aina sama sammu, rütmri rikkumata. Rütmist väljalangemise ees on samasugune hirm nagu kukkumise ees.

Tarvitseb klaassiledal, jäätnud teel vaid korraks libastuda ja sa oledki oimetuna maas. Tõusmine on palju raskem kui enese pidevas liikumises hoidmine. Kui palju sel ööl neid kukkumisi on olnud? Kolm või neli? Või koguni kümme? Tuimunud mälu pole talletanud ei kordi ega ühtki neist kukkumistest eraldi. Külgl on tõsiselt hell, kukkumine meenutab ennast pea igal sammul. Küünarnukk valutab samuti, ehkki vist mitte kogu aeg, ainult järsul liigutamisel.

Selili lamades ja ülespoole vaadates näeb, kui selge on taevast ja kui palju on seal tähti. Sügav ja ilus, kuid see pole kodumaine täherikkus. Siin ei saa vist küll kunagi, kõige liürilise maski hingeseisundis öelda, et tähistaevast sind embab või endasse mähib. Siin jääb ta kaugeks ja kõledaks. Lamamise puhkehetk tundub imelühike — juba on haaranud kogu keha pakane, käed-jalad, selg, puusad on hakanud külma tundma, seejärel kohe ka kangestuma.

...Kru-iiks, kru-iiks, kru-iiks... Aegamisi taastub endine rütm. Tee on tõesti ahastamapanevalt libe. Varbaid ei tunne. Jalad koos saabastega oleksid nagu kokku külmunud ja moodustavad nüüd mingid ühest tükist kompad. Nagu kabjad oleksid all. See pähe tükkiv võrdlus ei tundugi hämmastav või naljakas. Vist sellepärast mitte, et aju pole seda võrdlust loonud ega hinnanud. Kogu keha tervikuna tunnetab midagi niisugust. Kontkõvad kompad, iga hetk alt kadumas.

Kõva pakasega seda kõige hullemat libedust veel polegi. Küllap on temperatuur öö jooksul langenud, oma kolmkümmend pügalat alla nulli peaks olema kindlasti. Öhtul, päikeseloojangu aegu teele asudes oli muidugi soojem. Siis, jah, polnud väsimuski keha ja vaimu nii hirmsasti nüristanud, siis jätkus vahepeal indu sooja saamiseks hoogsamini kõndida ja käsi kere ümber kokku lahmida. Nüüd seda enam ette ei võta. Nüüd voogab hetkeline kuumalaine veel ainult siis üle keha, kui tee jalge alt kaob ja kõik lihased tasa kaalu säilitamiseks pingule tõmbuvad. Viimase kukkumise puhul polnud enam sedagi. Mahasadamine tuli nii järsku ja pingevalt, nagu pidarukski kõik niimoodi minema.

On väga külm. Pakane näib täitvat kogu ilmaruumi, samuti kui see läbilõikav kriiksuminegi. Tegelikult on nad nagu kaks algelementi, mis koos täidavad kõiksuse. Külmakarjed. Lõpmata palju külmakarjeid. Nad jõuavad siia kõiksusest, kus peavad olema ainuvaldajad, see külm ja see roostene kriiksumine heli. Vallutavad siinse maailma ja kaiguvad siis tagasi külmakarjetena. Lähevad siit veel palju kaugemale, teisele poole metsade viirgu, taevarannani, tagasi kõiksusesse... Vahepeal võivad nad kisendada inimhääli, inimese aga panna enda järgi karjuma niisama ahastavalt ja niisama valjusti...

Ometi ei kuule seda peale lõpmatuskeegi, sest kümnete kilomeetrite ulatuses pole siin ainsatki asulat, pole vist ainsatki hingelist. Ehkki, jah, see talvine autotee on ju kellegi jaoks ja siin peaks olema sõitjaid. Keegi võiks praegugi siit läbi pöristada.

Ajuti Teekäija peatub ja kuulatab. Kas viimaks ometi? Ei, ikka mitte midagi, automootori pöminat pole. Nüüd, seismise ja kuulamise ajal, pole ka kriiksumist. Täielik vaikus. Ent seda vaid hetkeks, sest kohe sünnivad sellest vaikusest helid. Terve tulv meelepettelisid. Kõrvad, kogu pea kuuleb just seda, mida süda kõige enam ihaldab — automootori üha paisuvat müminat, kellukeste helinat, isegi lõokeselaulu... Missugused fantastilised hallutsinatsioonid, ja samal ajal kui tõepärased! Autod on ju olemas ja mürisevad just niimoodi, lumelõokesed on ju olemas ja lõokeselaul on just niisugune... Miks ei võiks nad siis praegu ja siin olla?

Piisab pöördumisest ja tagasi vaatamisest tehtavast paarist sammust, et tekiks uued sammukriiksumised ja kogu meelepetteliste maailm hajuks. Just nagu reaalsuse kinnituseks lajatab metsapuudes pakasepauk, vali ja pahaendeline. Ent omast kohast heagi — aitab kergemini lummusest lahti saada. Kui õnnestuks endine liikumisrütm kätte saada!

Kui palju võiks olla käidud? Vaksalisse pidi olema kilomeetrit nelikümmend. Vene verstad, mine tea. Sõjateel on neid kogetud — võid terve öö aina minna ja minna, ning ikka jääb veel "paar versta".

Mis võiks olla kell? Taevas on selge ja tähti täis, kuid siin, võõras paigas ei oska nende järgi aega arvata. Tuttav Suur Vanker on kuidagi väga viltu.

Juba mõnda aega ei lähe enam pimedamaks, ei tõmbu veel ka valgumaks. Ja kõikjal see kummaline vaelevus. Üle kogu laotuse, nagu aocelne kuma. Ta tundub kuidagi eriline, ennemini mingi materiaalne tolm või pulber kui valgus. Kahtlemata kaalutu, kuid ometi kuidagi kehaliselt tajutav. Üldine vaelevus, ilma valgusallikata ja ka ilma valgusallikast tulenevate varjudeta. Tolles kontrastsuseta maailmas on võimatu reguleerida õigesti sammu pikkustki — ikka ja jälle komistab jääk kompa mõne maanteemõhna taha või teeb tühja, abitu liigutuse tabamatusse lohku. Pulbervalguses taandub kogu kõndimisosavus üksnes kompimisvõimele. Nende tundetute, kontjate kompe maantee tajumise võimele!

Irreaalne maailm, millest väljapääsemiseks saab olla ainult üks tee — edasi tühpsimine. Sest mingit teist lõppu olla ei saa — pakane ei lõpe, üksildus ei lõpe, vaelevus ei lõpe...

...Kru-iiks, kru-iiks, kru-iiks...

Taamal metsa kohal lööb taevas nüüd tõesti helendama. Need peavad olema tagant tulev auto laternad, mis just niiviisi pulseerivad valgusvooge heidavad!

Ei, ka see on mingi meelepete. Ei tohi ennast sellest kaasa haarata lasta, pole vaja taas peatuda, kuulama ja ringi vahtima jääda. Pettumise järel uue edasimineku alustamine on hirmus raske.

Nüri ja tundetu mõte on siin niisamuti nagu tuim liikumisrütmi mingi alatcadlik energia säästmise moodus, enesekaitsevahend, samal ajal kui ükskõik missugune ergutus, mõtlemisvilkus või murrang liikumises, ka jalgealuse kaotus ja mahaprantsatamine on ju tegelikult seisundi muutus ning vajab uut impulssi ja täiendavat alustamisenergiat.

Olgu nad pealegi seal kusagil, need autotuled ja -pöminat. Südamesse ei tasu neid võt-

ta. Ükskord peavad nad ikkagi kohale jõudma, kui nad on. Ent kui neid pole, siis on see lootuste kokkuvarisemine võrdne selili prantsatamisega... Võib-olla on tegemist hoopis virmaliste vooglemisega?

Kusagilt kaugelt, lapsepõlvest, vahepeal olematusse taandanud maailmast, kerkib esimeste virmaliste pilt. Kuidas koos naabripoisiga neid Hundipea Nuki otsast vaatamas sai käidud. Kuidas ka tookord oli külm, nii et tuppa tagasijõudmise ajaks oli ihu värinaid täis. Kuid toaken oli väike, põhjataevast nägi sealt vaid osaliselt, suurema osa varjasid kõrged puud, katused ja mäekünkad. Tuli välja vaatama minna.

Kuid siis oli kõik see lapselikult mänguline, meelisklemine ja ilu ahmimine ilu enda pärast, mille nimel ometi tasus natuke külmetada ja ema käest pragadagi saada, kuid mida võis ka iga hetk pooleli jätta... Nüüd oli paratamatus, ahistav sundus — ainult edasi tümpsida, ainult rütmi säilitada... Isegi mõte ei liigu vabalt. Päris vägisi tahaks rebenenud mälujäljendest kokku kleepida hubast pilti sooja ahjunurga ja poolihääli argiteemasid heietavate vanematega, kuid kuidagi ei saa — ümbritsev Komimaa oma pakase ja üksindusega on selleks liiga ihu–hinge tungiv, liiga võimas, et lasta ennast mingisugustel kaugutel mõttepiltidel kõrvale suruda.

Tuim tümpsimine. Kru–iiks, kru–iiks, kru–iiks...

Püüaks meenutada mõnd laulu või luuletust, et edasijõudmine nii lõpmata raskesti ei läheks. Midagi niisugust, mis kergendaks edasiminekut, annaks marssimishoogu...

...sammume, tammume, marsitaktis nüüd
ja südames meil kõigil rõõmuhüüd!...

Kui kohatu! Ja ometi, eks ole tulnud endalgi mitu ja mitu korda selle järgi marssida. Praegu ei võta need sõnad muigamagi. Aga kas nad peavadki muigama võtma? Siia ei sobi need muidugi, kuid koolijuntsude lapsemeelselt siirasse maailma sobisid hästi. Ja mis siis parem oleks?

...nüüd sammu edasi, leninlik noorus...

Rohkem ei tule praegu meeldegi...

...meil süda kerge on lõbusast laulust...

Mälulaegas just nagu meelega parodeeriks... Keda? Mida? Looduse krooni? Et ta kõike seda on loonud? Siia sobivat laulu vist küll polegi. Siinse jaoks peaks olema midagi kosmilist, ebamaist. Kuid lumelõokesed on ometi olemas, täiesti maised, lihast ja verest. Ajuti sillerdavad kõigest üle. Lase sel sillerdusel ainult kasvada... Muidugi on see kuulmispete, hallutsinatsioon. Ent las ta siis olla. Las maailm olla sillerdust täis!

Luuletusedki võivad rütmi jaoks sobida. Tuletaks midagi meelde... Vahest Juhan Liivi...?

Tulin linnast. Lumesadu.
Tööd ei leidnud kusagilt.
Lumesadu. Jalad väsind.
Läbi, läbi näljane...

Rohkem ei tule esialgu meelde. Mõte ei püsi määratud rõõpais. Meeldivate luulepiltide asemel tikub aina vaidlema. Pole ju mingit lumesadu. Kui sajak, siis oleks soojem. Aga näljane küll. Hirmus näljane. Vaataks seljakoti veel kord läbi, järsku on seal mingeid raasukesigi...? Eks võiks ju olla. See oleks alles leid!

Midagi seal ei ole. Kust need raasukesed pidid tulema, kui uurakas oli kivikõvaks külmunud!

...tulin linnast...

Mis linnaskäik see oli? Käik küll, käimist on kõvasti. Lõputut tümpsimist. Kõige aluseks oli tühipaljas kuulujutt, et siin, lähimas Komimaa rajoonikeskuses saab kaardivabalt leiba ja tubakat osta. Täiesti uskumatu! Ent ometi otsustas brigaad, kaksteist täiskasvanud meest, et tuleb käia vaatamas. Minema pidi üks — noorema mehe mängu järgi. Teised lubasid vahepeal laadimistöõ temagi eest ära teha.

Leiba rajoonist ei saanud, tubakat müüdi sissesõitnule vaid üks pakk. Nüüd kõlgub see tühjas sõduriseljakotis. Kerge kanda, nagu polekski seal midagi sees. Sadakond kilomeetrit rongiga, siis mõnikümmend bussiga. Öhtuks kohal ja tubakas käes. Ent siis selgus, et buss läheb tagasi alles järgmisel päeval. Kus öö mööda saata? Võõrastemajast ei maksnud siin rääkidagi. Vaksalit, seda kõikjal Venemaal tuntud ööbimispaika, ei olnud, sest siin polnud ju raudteedki. Kes aga hakkab umbkeelset ja räbaldunud kasukatükis võõrast enda juurde öömajale võtma? Väljaku ääres seisis veel miilitsamaja... Seal alanuks kohe pärimine. Ja seleta siis, kes sa oled ja mis sa siin teed, et sa pole mingi jooksik ega spioon...

Kellelki peaks siiski küsima, järsku leidub mingi võimalus? Kolhoosnike öömaja, näiteks?

Turuplatsi servas, bussi ümber seisis salk suurekondilisi komi meli, lepakooreparki poolkasukad seljas, koeranahksed labakud käes, puhevakarvalised kõrvikud peas, ja vestles millestki kiirustamata oma keeles. Nad ei paistnud tundvat ei külma, ei nälga. Näisid isegi kuidagi omased, cesti talupoegade moodi. Mõned häälikuühendid tundusid üsna tutavad, sundisid terasemalt kuulutama. Nende juurde võiks tõepoolest astuda ja küsida...

Ent seal korraga oli meeste vestlus vakatanud, nad olid muutunud kuidagi valvsaks, tõmbunud tõrjuvasse ringkaitseesse: miks see hulgas siin meie ümber luusib? mis ta varitseb?

Teekäijal oli tulnud lähedust otsiv pilk maha lüüa ja cemale tõmbuda. Ei, siin pole öömaja otsimist, pole võõrale peatuspaika. Jäi üle loota ainult juhusliku auto peale, või kui seda ei peaks leiduma, siis jalgsiminekulde. Lõppude lõpuks pole ju mõnikümmend kilomeetrit öö jooksul ära käia midagi võimatut. Alles see oli, kui rinde ääres sai selliseid rännakuid tehtud küll.

Öhtupäikese madalalt langevas valguses, kaasavõetud kontkõvaks külmanud leivalõpp hinge all, näis teeleasumisel kõik üsna lootusrikas. Kui läbida ka neli–viis kilomeetrit tunnis, peaks kaheksa või kümne tunniga raudteejaama jõudma. Mõistagi on see lahmas maad — annab minna ja minna —, aga sellest peaks jagu saama.

Nüüd, kui tuleb need kilomeetrid üksteise järel läbi kõmpida, tunduvad nad lõputult pikad. Kõik venib ja venib, lõppu pole näha. Eks võinud olla ka valearvestust. Enda marsimisvõime hindamisel polnud ta mõelnud sellele, kui palju oli vahepealsetel kuudel tervis halvenenud. Et kui ta juba sõjaväest vabaks lasti, siis pidi asi tõsine olema... Rindeäärsete rännakute aegu polnud ka nii külm, ja toitumuski oli alles parem. Mis sa siin marsid, paljas luu ja nahk. Hing on sees, kaaslastega koos vaguneid laadides pealchakkamist jätkub, kuid vähm näib kaduvat kole kiiresti. Jääb ainult see närtsinud tümpsimine. Ometi on seegi edasijõudmine. Et seda ainult suudaks...

Peab sammuma, peab rütmi säilitama...

...Kru–iiks, kru–iiks, kru–iiks...

Sammuda, aina sammuda... Kui siiski: püüaks vahepeal lõkke üles teha? Oleksid asjad ühekorraga paigas — saaks sooja, võiks veidi puhata. Aja jooksul tuleks mõni autogi...

Tikud on ju olemas. Üsna mitu tükki. Tee äärest tuleks murda kuivi kuuseraage... Ei, siit niisama lihtsalt metsapuudeni ei lähe. Tee kõrval on lumi liiga sügav, vähemalt võõ-

ni. Kui leiaks niisuguse koha, kus saaks oksad istumise alla painutada... Prooviks siitsamast!

Annab alles sumada! Nagu jahusalves... Kui jalgealunegi kokku jääks. Mitte kuidagi ei õnnestu, pakasene lumi on sõmerjas ja voolav... Nähtavasti tuleb alata teisest otsast — esmalt raod põlema, seejärel suuremad oksad... Sooja käes läheks edasine juba lihtsamini, lõke sulatab aseme maha...

Nii, lõppeks on peotäis oksaraage olemas. Tiku põlematõmbamiseks on tarvis nüüd labakud käest ära võtta. Lõikav külm haarab kohe mõlemad käed. Nõelub mitte ainult sõrmi, ka randmeid ja isegi käeselgi. Käed kohmetuvad kiiresti. Eks nad ole seda kogu aeg olnudki, nüüd alles jõuab see teadvusse. Ent nüüd on sõrmed juba nii puised, et ei suuda enam tikke hoida, nad pudenevad lumme ja kaovad tolles petlikus valguses. Uuesti! Ükskord peab see ometi õnnestuma! Järsku on toosi serv niiske ja sellepärast ei võta tuld? Kraapaks kaht tikku korraga. Parem hoida, ja suurem tõenäosus süttimiseks?

Viimaks ometi lööb nõrk tuluke värelema. Leegike võibiseb kuidagi irreaalsena, tikust endast hoopis eemale. Õnn, et pole tuult, muidu oleks ta juba kustunud. Kuid oksaraod sellest hõljuvast tulesilmast ei sütti. Tuluke hääbub, jõudes enne veel pisut-pisut sõrmeotsi kõrvetada. Tema jaoks on lihtsalt liiga külm. Võib-olla on ka raod kactud pakasehärmaga. Ei saa ju olla, et elav tuli ei lähe edasi!

Rohkem praegu ei suuda, kätele tuleb vahepeal sooja anda. Kindad on nüüd ühtviisi külmad nii väljast kui seest ja võtab kaua aega, enne kui sõrmed neis soojenevad. Sooja on vaja kiiremini. Püüaks suruda käed sügavale kasukahõlmade alla, kubemeõndlasse, võimalikult ihu ligi. Niimoodi lumchanges kõssitada on esialgu mõnus. Kehas valgub laiali rammestus, jalad saavad puhata. Ent seda pole kauaks. Pakane on endine. Hõlmade vahelt ja varrukaotstest tungib külm sisse kõige lõikavamalt. Teelt kõrvalesumamisel riiete vahele tunginud tuhklumi on hakanud ihusoojuses sulama ja alla nirisema. Valuliselt annavad endast märku ka jalad. Kannad on endiselt tundetud, kuid varbad valutavad. Vähemalt pole nad külmavõetud. Niipaljud!

Pakane tungib tõepoolest ahastamapanevalt kõikjale. Ta on vallanud kogu olemise. Kõik on temas teisenenud — õhk, jalgealune, kriiksiv tee, maantee-äärne sõre lumi... Temas ei lähe loitma isegi tuli. Ei mingit järeleandlikkust, ei inimlikkust. Ja ka too maamuna putukas — inimene ise — on siin lakkamatust külmavaevusest piinatuna nüri ja kalk, nii väljast kui ka seest. Suudluse õrna puudutust siin ette ei kujuta. Kodupiltigi ei suuda kuidagi silme ette manada... Tolle hõljuva ja peaaegu olematu leegikese kõrvetust sõrmeotsad siiski tundsid! Seda, jah, nad tundsid küll. Nad tunnevad ka külmanäpistusi — valu ja piin on siinse pärisosa. Hellusele, mahedusele, inimlikule leebusele siin kohta ei ole...

Mis mõtteheietused need on, kui ometi oleks hädasti vaja tegutseda! Peab proovima uuesti oksaraage läita. Püüda olla eriti hoolikas, viimane kui liigutus enne piinliku täpsusega läbi mõelda...

Raod ei sütti sedakordagi. Ikkagi otse metsast võetud ja vintsked. Tikke on järele jäänud paar ainumat. Nendega peaks püüdma läita tühja tropsi enda, sellest saaks siis juba võimsa leegi, mis omakorda süütaks raod...

Viimased tikud ei võta aga üldse tuld. Mitmekordsest peos nätsimisest on nad ihuniisked ja väävel tuleb maha. See oli viimane lootus. Masendus halvab teotahte. Enam ei suuda ennast liikuma sundida. Jalad on nagu võõrad, ei kuuletu. Lootusetus...

Külm sulaveepiisk niriseb vöökohast alla ja võtab värahtama. Teine...

Niimoodi siia jääda ei saa. Tuleb sumada tagasi teele. Millegipärast näib nüüd lund rohkem olevat kui ennist. See pole enam sumamine, ennemini midagi püstise ujumise taolist...

Veel veidi, ja veel! Kui hirmsasti see väsitab! Süda volksub kurguaukus. Enam lihtsalt ei suuda, vahepeal peab hinge tagasi tõmbama. Saaks jalgadele mingi toetuspunkti...

Lõpuks ometi on tee jalge all. Aga jõud on kah nii otsas, et pea käib ringi. Keha vajub

ja saabastelt maha ropsima. Peab, sest muidu sulab see aegamisi ja valgub riiete alla. Ettekujutus külmast ja ligedast tundest võtab taas värahtama. Peab, kuid ei suuda. Jõuetus. Apaatia. Tikke enam ei ole... Siiani oli võinud kuni viimase üksikasjani endale ette kujutada tuletegemist, järgnevat puhkust ja soojasaamist... Nüüd seda lootust enam ei ole. Ahastus ajab nutma. Siinse kalestatuse juures? Või on see juba ammugi nutt? Silmad, sõõrmeservad, põsenukid on ju kogu aeg märjad ja jäätunud. Kes ütleb, et ainult pakasest? Kas üldse suudab siin keegi vahet teha, kus on piir ahastuse ja pakasepisarate vahel? Aga süda ju nutab!

Nüristunud mõlemine ei vii kuhugi välja. Ent kas seda ongi vaja? Kõige tähtsam on edasisammumine. Kru-iiks, kru-iiks, kru-iiks... Kuidagi ei taha taastuda endine liikumist. Saaks juba kord minema... Ennist ju läks...

Ikka pole veel valgenemismärke. Hommikumärke vahest siiski — tundub, et on läinud külmemaks, see aga peaks olema saabuva koidu teadustaja. Ent öö lõpp, kui ta ükskord ka kätte jõuab, pole veel tee lõpp. Siiski on hommikul tõenäosem mõne auto ilmumine. Keegi peab sel teel sõitma!

Kui peatuks ja kuulataks uuesti?

Tühi enesepete! Kui mitmendat korda juba taas kokkuvarisenud lootused. Seda pette-mängu pole mõtet rohkem enam alustada. Alles sai otsustatud, kuid mõte sünnib ja kasvab...

Tuleb lihtsalt minna ja minna, ilma midagi lootmata, ka ilma pettumata. Öö läbi on jalad tümpsinud, tümpsiivad veel. Kõige pimedam aeg peaks siiski üle olema. Kas tõepoolest ei hakka juba valgumaks tõmbuma? Igatahes näivad kontrastsus ja varjud tugevamad küll. Ent ka väsimus on kasvanud ja meeleerksus kahanenud. Aeg-ajalt tundub, et teeserve hanged hajuvad mingisse virvendusse, mähkuvad valkjasse suuresilmalisse kalavõrku, mis kord pinguldub, kord lõtvub, kord lainetades voogab, kuid üldiselt hõljub kõndimise taktis kaasa. Vahepeal rohkem aimatav kui nähtav... Muidugi mõista uus nägemispete. Väsimusest. Tagasi teda ei tõrju, seda kalavõrkude voogamist. Las ta siis olla. Annab isegi omajagu vaheldust ja peletab üksildust...

On endistviisi külm, kompad tundetud. Kangesti tahaks uuesti maha kükitada, ennast kõssi kiskuda ja käed kubemesse, riiete alla suruda. Nii oli siiski pagana mõnus... Mõneks ajaks saaks sooja. Vaid korraks, siis läheks kohe jälle edasi... Tõsi, jalgade külmavalu läheb seismisel hulluks ja ka uuesti liikuma hakata on hirmus raske... Ei, peatuda ei tohi. Iga seisak on mitteliikumine. Nii ei jõua ilmaski kohale, nii ei lõpe see vaevatec kunagi.

...Kru-iiks, kru-...

Sammukriiks katkeb, Teekäija leiab, et lebab selili maas. Valus ja ootamatu. Täielik ärkamine jõuab teadvusse alles paar hetke hiljem. Ilmselt on ta monotoonselt aina sammunud, poolunes aina otse edasi sammunud, ning kui siis autotee tegi kaare, kandsid jalad ta teepervele, kus õige jalgalune kadus...

Nüüd peab kohe, kohe üles tõusma ja edasi tümpsuma! Natuke tahaks siiski veel lebada. Kohmakas püstiajamine ei pea ju käima nii tormakalt. Vaid mõni hetk!

Kriiksumine on lakanud, vaikus täitumas sillerdustest. Lumelõokesed! Jälle too enesepete. Miks peaksid siin laulma lumelõokesed? Siin pole päikest, pole toitu, pole sooja. Kuid helinad aina valjenevad! Ei tohi lasta ennast lummata enesepetetest! Voogavad kalavõrgud, sillerdavad lumelõokesed... Just niimoodi minnakse hulluks! Ei, ei, ei! Mõistus peab neist hallutsinatsioonidest jagu saama.

Ometi näib praegusis helinasis olevat midagi teisiti. Tõepoolest, midagi uut, maisemat on lisandunud. Auto see ei ole, mõne komberdava inimese sammukriiksatused ammugi mitte...

Voor! Hobused ja reed! Tuleb tagant. Tollesama käänu takka kostab nüüd selgesti hobuste astumist, korraks ka puristamist ning reejalaste pikka pakasevalulist kriiksumist.

Teekäija ajab end vaevaliselt püsti.

Kiiüti! See pole enam pelk sõnades väljendust otsiv palve, see on hingekarje, ihu ja hinge tervenisti vallanud tung, mis väljendub ahastavas pilgus, peatada püüdvast kätetõstes...

Hobused jõuavad järele. Kah mõni voor, üksnes kaks paarirakendit. Mustavat inimkuju on näha ainult ühel kotikoormal. Hobused veavad südilt, nad jõuavad Teekäijast mööda. Inimest märgates loomad korraaks aeglustavad sammu, üks lööb võõrastades pea üles. Veel hetk ja nad ongi möödas. Mis imet, neil head rauad all, pole libe... Reel külitab habemik vanamees. Tulup, vildid... Veel hetk ja voor on möödas.

"Možna, ja sjadu?"

Missuguse vaevaga need võõras keeles õeldavad sõnad ritta tulevad. Süda lisab anuva alatooni, iga rakk ihkab inimlikku halastust. Kõnelemisest võõrdunud kõrist tuleb aga ainult mingi räme krägin, just nagu varese kraaksatus siitsamast pakasest laanest. Ja kaltsakas kaju teepervel tõukab pigem eemale kui tekitab inimlikku haletsust.

Kas too koormal külitav voorimees üldse kuuliski midagi? "Možna?"

Samm-sammult jõuavad hobused mööda, samamoodi libiseb üle Teekäija ka voorimehe pilk. Pole vaja kes teab mis taiplikkust, et mõista, kes on see räbaldunud ja batinkasaa-bastes teeline. Ilmselt üks neid armetuid laagrimehi.

Palve püsib ikka veel õhus. Voorimees ei lausu midagi, lihtsalt osutab piitsaga teisele reele: "Eks roni peale, kui sa siin juba niimoodi komberdad."

"A raitsentr daleko?"

"...utrom..." tabab Teekäija vajaliku sõna pikemast, kuidagi nagu vastu tahtmist antud vastusest. Rohkem ei saa mõtteid vahetada, sest jalaste läbilõikav kriuksumine ja hobuste astumistümpsud lülitavad kõik muud hääled kuuldavusest välja.

Teekäija upitab ennast koormapärade ning püüab kasukaräbalat mugavamini ümber tõmmata, et hõlmad tihedamalt vaheliti tuleksid, käerandmed ja põlved sügavamale peitu pääseksid. Esialgu on tõepoolest hea, saab hinge tagasi tõmmata, ja kõssitõmbunult on kehal soojemgi. Järk-järgult ilmneb aga endine needus — varbad hakkavad külmetama. Liigutamine peaks aitama. Eks neil on olnud külm kogu aeg, nüüd see lihtsalt muutub selgemini tuntavaks. Võib aga olla, et nii vaevaline, kui see kompadega tümpsimine ka on olnud, on ta ometi hoidnud vere liikumas ja jalad soojad? Arutamiseks ei jätku taht — lihtsalt on külm.

Oleks paras aeg keha lõdvaks lasta ja tukastada. Kogu igatsus on terve õõ olnud suunatud sellele. Poolilmsi-poolunes on ringelnud mõte just selle ümber. Ent nüüd, kui võiks suigatada, ei tule sellest midagi välja. Nüüd on mõtteerksus nii suur, et silmad kinni ei vaju. Tuima monotoonsuse on asendanud vilgas ajutegevus, sisekaemus joonistunud selgepiirilisteks. Isegi luuletuse sõnad, mis vahepeal kuidagi meenuda ei tahtnud, kerkiavad nüüd rida-realt esile.

...Kuskil teed, ei tulekiiri,
aeg ju ammu hiline.
Ennäe! tulukene siiski
vilgub viimati...

Ei, tulukest siit oodata ei ole. Kõik on endistviisi inimtühi.

...Koputan ja astun sisse —
lahkelt lahti tehakse.
Tüdruk võtab ahjust leiba,
sooja leiba — mõtelge!...

Küll ikka on!

Kui tore oleks praegu astuda teelt kõrvale tallu, kus sind lahkelt vastu võetakse, värsk

leivaga kostitatakse... Küll suudab mõte vohada! Sunnib sülg neelama. Parem, kui midagi niisugust ei mõtleks...

Hommikul, niisiis, peaks rajoonikeskuste jõudma, vaksalisse. Seda voorimees siiski ei öelnud, kui palju sinna maad on. Või, kuimitu tundi sõita. Hobuste astumisrütmi on, jah, veidi kiirem kui inimestel selle libedaga. Väsinud ju kah. Aga loomad on külmaga ergud. Nende südidus vist kandubki üle, hoiab uinumast. Mis loll mõttekäik — loomade lähedus, just vastupidi, rahustab, nendelt levib isegi sooja. Jälle naeruväärsus — kas siis see piisake suudab siinset külma leevendada!

Uni ei tule. Mida teised laadijad praegu teevad? Küllap anti õõseks vagunid ette. Külalapl loodavad teimalt mingitki noosi — kotitäit leiba ja tubakat. Kes unistab rohkem leivast, kes tubakast. On meilgi niisuguseid mehi, kes võivad plärutäie tubaka eest viilu leiba või suhkruüki ära anda... Oh kuidas lõikaks praegu buhhanka otsast kääru! Narr mõte, jõudis jälle leiva juurde.

Tüdruk võtab ahjust leiba...

Oleks... tuleks... Kui saaks kuidagi tõnsimalt, uinutavamalt mõelda! Midagi ei tule välja... Kus siis nüüd need kalavõrgud on? Miks nad nüüd kogu ümbrust endasse ei mähi? Need diagonaaliti voogavad ruudustikud, mis alles äsja teadvust endasse mähkisid...

Ühtlases astumisrütmi kõiguvad hobuste laudjad, ajuti kostab raudade kõlksatusi, ajuti mõni norsatus... Ikkagi on läbitungivalt külm! Hobuste läheduses peaks nagu pehmem olema... Uuesti see rumal targutus, üks neid enesepetteid. Paljugi mis peaks, mida tahaks — aga ei ole! Koeranahksed kindad on soojad, vähemalt kõndimise ajal käed külmast ei valuta, kuid kasukas on niru. Õigupoolest polegi see miski kasukas, teine hõlm hoopis räbalais, ilmselt lõkke ääres ära põlenud. Ega teda muidu meiesugusele poleks jäetud. Kui vähegi sooja hoida tahad, lappa hõlmad hästi hoolikalt teineteise peale ja vea nõõriga kokku. Õiget põhjamaa talveriiet tasta sellegipoolest ei ole. Ja ometi on ta praegu peamine külmakaitse. Ei sõanda ennast liigutada, iga asendimuutus ilmtingimata purustab saavutatud mõttechakra tasakaalu. Mis tasakaalu? See on kannatuste piir, kui kaua sa suudad taluda. Viljakotid on külmad nagu raud ja lähuvad aina külmemaks. Vili on väga külm, ega üks inimkeha neid kotte soojendada ei suuda...

Seljavalu! Kuidas see veel on alanud? Nagu tükk oleks sees. Ja nii pikalt, haarab tervet külge. Kui püüaks asendit muuta? Saaks ennast niimoodi sättida, et nende külmade viljakottidega vahetult kokku ei puutuks, et see kokkupuude nii tühe ei oleks? Ent liigutada kah ei tahaks. Järsku läheb veel hullemaks? Või on siiski juba midagi unerammestuse taolist? Ei, see neetud külm ei lase ikkagi rammestuda. Ja mida enam endale magamise vajadust sisendada, seda ergumaks näib mõttetegevus muutuvat. Mõtteerksus näib nüüd, kui kõndida vaja ei ole, vaata et samasugune kui õhtul teele asudes. Ainult et nüüd on valutavaid kohti rohkem. Ja meeleheidetki.

Saabuks juba kord hommik. Jõuaks juba ükskord kätte vaksal ja pääseks rongile!

Metsaserv kord kaugeneb, kord läheneb. Kui ta lähemal on, siis peaks olema soojem? Jällegi paljas mõte. Tegelikult valitseb kõikjal ühesugune külm. Kõrge metsa kohe tee ääres loob küll mingi ruumilise hubasuse tunde... Hubasus, mugavus, õdusus... Ükski neist sõnadest ei sobi siia alasti pakasesse. Tõusevad teadvusse just nagu pilamiseks, väljanaermiseks... Ega ei. Siin ei jõua kontegi liigutada, kummati siis pilautlemisi välja mõelda. Keda või mida sa siin välja naerad? Ainult iseenast.

Nüüd alles saab virmalisi vaadelda nii nagu vaja. Nende kuma ja voogamist.

Taas vaevab sisemine sundus. Seekord: ma ju pean magama jääma! Kas või mõneks hetkeks tukastama. Seda on ilmtingimata vaja!

Püüaks uuesti sisse elada tollesse ammusesse Hundipea Nuki virmaliste pilti, toonasesse meeleollu? Kui suudaks siinsega kokku põimida sealse värvivõlu ja toatunde... Kõigepealt tuleks pingest vabaneda, ennast loiuks lasta, nüüd ju saab... Ent soovitud pildid ei taha kuidagi silme ette tõusta. Rõhub mingi hingevaevus, ja ka külm on... Just külm on.

Nüüd ka see järelejätmatu valu... Ehkki toanurk... Mitte virmalised, vaid vikerkaared, ainult et külmad... Öised vikerkaared, üle taeva... Servast serva...

Ärkamine tuleb mingist järsust seisundimuutusest. Üsna aegamisi jõuavad ajud järele. Nüüd on kõik päris selge — küljevalu on läinud väljakannatamatuks. Külml. Hobused seisavad. Voorimees tammub rakendite ümber, katsub ja sätib midagi... Ümberringi valitseb vaikus, kuidagi ärevusttekitav, sest juba algavad sillerdused...

Ometi oli see uinak! Küll mitte kuigi pikk. Valgemaks pole vahepeal läinud.

Viimati on midagi pahasti ja tuleb ree pealt üles kobida? Oh kuidas seda praegu ei suudaks!

Voorimees on hobuste kõrvale seisma jäänud ja kuseb. Peaks kah, ehkki ei tihka ennast liigutada. Häda sunnib. Ja mida enam ärkamine võimust võtab, seda valusamini. Paar viimast sammu kraavikalda poole ja pükste kallal kohmitsemine läheb juba värisevi käsi.

Voorimees lausub midagi, kuid Teekäija ei suuda sõnadest õigesti aru saada. Ei, ära ajamine see ei olnud. Ta on reepäral küllap terve tunni tukastanud ja sel kombel raudteejaamale mitu kilomeetrit lähemale lohisenud. Ikkagi kergem.

Ootamatult valdab Teekäijat vali kõhahoog. Sellist pole tänase öö jooksul veel olnud. Kalk, lootusetu lauskoha, mis algab uskumatult jõulise krambiga, sunnib sisse ahmima kopsutäie pakast ennast ja lõpeb viimase õhuraasu väljapressimise kuiva kiitsatusega. Kui see on lõpp? Pigem küll uue hoo algus. Teekäija püüab kõhimist tagasi hoida, et see nii hirmsasti ei raiuks, et iga kord seda külma õhku nii rebestavalt palju sisse ei peaks tõmbama, kuid selle loodusjõu vastu pole võimalik midagi ette võtta. Mees püüab suruda näo ja suu allapoole, nii sügavale kui vähegi võimalik, et sissehingatav õhk tuleks ainult põuest, krae ja sallinäraka varjust. Ent kõhakrambid kisuvad keha tahtevastastelt kooku ja külma tungib ihuni kõikjalt. Magamisest ei saa enam asja, ehkki just nüüd oli õnnestunud teha väike uinak ja jätkamine pidanuks olema lihtne. Iga uus kõhahoog lõhub kõik unearad kujutuspildid kildudeks. Küljevalule toob kõha lisaks veel valu peas. Seal loksub nüüd mingi kandiline hell tükk...

Hobused korraks norskavad. Vist on kõhimine neidki häirinud.

Nüüd tõmbub juba tõepoolest hommikuks, ehkki päris laia valget veel väljas ei ole. Kas ei kostnud regede liikumiskriuksumisest üle kauged vedurivile? Ükskord peab ju see raudtee ja tema vaksal ometigi kätte jõudma!

Uus kõhahoog lõhub rinda. Pikk ja valuline. Kõri oleks just nagu pahupidi kistud, nii kriipivalt hell, nüüd ka külm. Iga kõhahoo ajal tugevneb seljavalu. Vahepeal veidi tui-mub, kuid siis annab ennast uuesti tunda.

Hobused on seisma jäänud. Voorimees seisab ree kõrval ja raputab Teekäijat õlast. Neid sõnu ja liigutusi ei anna kaksipidi mõista: "Hakka astuma!" Kas tõesti peab tõusma ja jätkama seda lõputut tümpsimist?

Siin pole midagi vaielda. Temal on õigus niiviisi öelda. Armu pärast sind veeti, hobustel omajagu raskust juures. Sureb veel ära, kágaras ja vilets oma kõhahoo käes...

"Astu maha!"

Teekäija kobib püsti ja alustab taas omil jalul edasikoperdamist. Oh kui raske see nüüd on! Kanged on mitte ainult jalad, kompalaadseks on muutunud juba terve keha. Ei paindlikkust, ei tundlikkust. Valutundlikkus siiski on — peas, ja seljas, ja kõris... Külmatundlikkus kah...

Hobused võtavad rabelemisi paigast ära ja on jalakäijast mõne minutiga möödas. Neil on hoopis teine minek. Vahepeal on tõepoolest valgemaks tõmbunud, tee ebatasasused paremini näha. Kui õige rütmi kätte saaks, peaks nüüd liikumine juba veidi paremini edene-ma kui südaõöl. Millised hullud sõnad — edeneb paremini! Mida millega mõõta? Aga seljavalu edenemine? Õlast alates ja nüüd juba puusani välja... Ja need painavad kõha-hood, mis võtavad iga jumala kord nii läbi, et lõpuks tunned ennast nagu väljaväänatud narts... Edenevad paremini?

Aegamisi lähevad jalad käima ja enesetunnegi paraneb. Kompad püsivad paremini tee peal ja ka lihased on rohkem üles soojenenud... Jällegi need sobimatud sõnad. Mis soojenemisest või ülessoojenemisest saab siin rääkida, kui valgenemisega koos on tõusnud tuul. Mitte küll kuigi vali, ent sellise pakasega tungib ihuni ka üsna nõrk õhuliikumine. Mitte soojenemine, vaid alastiolek!

...Kru-iiks, kru-iiks, kru-iiks... Kõik üsna samasugune kui õösi. Ometi on valgenemisega sünenenud ka midagi uut, oleks nagu toimunud mingi tämbrimuutus. Kedagi polnud lähikonnas siis, kedagi pole ju ka nüüd. Külmarajad olid siis, külmarajad on ka nüüd... Ainult et südantlõhestavat üksildustunnet õhkub neist valges vähem kui toonasel kumavas õös.

Jah, seal on nüüd rong tõepoolest. Ja vedurivile kõlavuse järgi otsustades ei saa ta olla enam kuigi kaugel. Pettumustega harjunud mõistus manitseb ettevaatusele: pakaseses looduses kaigub iga heli erilise selgusega ja võib kaugusetaju ära petta.

Õigem on mitte midagi loota, siis pole ka pettumusi. Parem püüda luuletust meenutada. Aitab kõndimisrütmi hoida ja viib mõtted täitumatuilt lootusilt mujale.

...Tulin linnast...

...Jalad väsind...

...Soe saun ja lõhn nii armas. —

Tühi kõht. — "Kas soovite, külamees, vast sooja leiba?"

Murdis tüki minule.

Suure tüki sooja leiba...

Leiduks nüüd taskupõhjas veel väikegi tükike leiba! Jälle too täitumatu lootus, jälle üks pettumus. Mõte tuleb nendelt radadelt ära viia. Aga ta liigub omapäi... Öise töö eest oleks laadimispunktis hommikul midagi ikka saanud. Kui mitte muud, siis vähemalt sooja supilurriigi. Kord või paar on olnud herne- või läätsesupp. Kõhtu temast täis süüa pole saanud küll kunagi, kuid lausa lakkamatult seal näljatunne ei vaevanud... Jällegi need sisutud sõnad: näljatunne ei vaevanud, leivale ei mõelnud... Kas saab näljale mitte mõelda, kas saab külmale mitte mõelda, kui sa oled üleni tema sees? Või praegu — eks sa katsu kõhale mitte mõelda, kui hoog valla prahvatab ja su krampi veab! Kui su kõri ja kops pahupidi kärastatakse ja sa ise ennast külma õhku täis ahmid...

Käes ta ongi! Nagu oleks ära sõnunud. Edasi kõndida pole võimalik. Esimesele hoole järgneb teine, kolmas... Kalk, metalne kõha, vähimagi inimlikkuseta, julm isegi siinses paadumuses... Kõhimise rütmis taob peas too valus tükk. Ainult et ta on läinud suuremaks ja raskemaks, nii et ähvardab kolba puruks lüüa. Valu võtab vahepeal loogilise mõlemise, vist mõistusegi. Lõpuks ometi jõuavad kätte viimased kiiksatused ja Teekäija ajab enda sirgu. Organism on viimase võimaluseni tühjaks pumbatud. Mees taarub jalgadel. Ei, maha variseda ei tohi, hetkeks istudagi ei tohi! Kui nüüd järele anda, siis enam üles ei saa.

Pea kumiseb. Kas tõesti ainult kõhast? Vist on hakanud tõusma ka palavik. Võib-olla oli palavik varemgi? Igatahes silmalaud tundusid juba õhtul paksud. Kuid vappkülma pole. Siis ei tohi see asi ka kuigi hull olla. Kui veel midagi niisugust peaks kaela sadama! Pakasega hulk aega ei näita, kuid siis lööb palaviku järsult üles. Kokku võttes on tervis siiski pagana vaprasti vastu pidanud.

Kodus oleks selle kõige peale antud vaarikateed ja aspiriini, hõõrutud rindkeret piiritusega ja sunnitud villased sokid jalga tõmbama... Kui võimatu see tundub, ennast praegusest toonasesse tagasi mõelda. Siinne tegelikkus on nii raudselt kalk, ta ei lase kedagi haardest välja, kujutlustekski mitte.

Püüaks uuesti luulesõnadele omaenda kujutluspilte ümber luua...

...”Mitu venda sul või õde?
Isa, ema elavad?”
”Mina üks! Kibe tõde,
kõik nad ära surivad...”

Jah, ümberringi on surnuid palju... Surnud, langenud, kadunud... Ei teagi, mis kellest saanud on. Enam ei ole, ja kõik. Invaliididest laadijate brigaad siiski elab. Mehed komberdavad, laadivad vaguneid, võitlevad oma olemasolu eest, kuid elavad veel... Hing on sees, keegi pole surnud.

Kru-iiks, kru-iiks, kru-iiks...

Autotee on muutunud. Liinipostegi näeb nüüd rohkem. Eks ole ju ka valgem juba. Enam pole selles kahtlust. Tollest metsaäärsest tumedast losutisest saab lähedalejõudmisel hoonetegrupp. Läheks küsiks jalapuhkamiseks luba? Saaks korraks sooja... Ent näha pole hingelistki, ka akendes tuld mitte. Nagu välja surnud. Ju siis seal kedagi ei ole. Või magavad? Ja ega see sinnakõmpiminegi enam midagi anna. Nüüd peaks juba tõesti varsti raudteevaksalisse jõudma. Kõrvalsumamine oleks lihtsalt lisavaev. Praegu on rütm käes, vaja edasi tümpsida. Tümpsida, aina tümpsida!

Jah, nüüd siis lõpuks tuleb tagant ka auto! Kandiline, jäätunud klaasidega GAZ turtsub mööda, tuulepahvak ja kaseklotsivõngu pilv taga. Ei peafunud käetõste peale. Võib-olla tuleb veel mõni?

Nüüd on päris selge, et tõusnud on palavik. Iga kõhahooaga kõik kolbas põrub, üldine kumin kaob suurde vallu. Lõplikult ei kao siin halbadest asjadest midagi, ka see kumin ainult teiseneb ja ajutiseks taandub, ja kui kõha vähegi järele annab, tuleb kohe endise jõuga tagasi. Kõik on siin nii, nagu oli: külm ei lakka, valud ei lakka... Peaasi, et jalad edasi veaks, las see pea kumiseb pealegi, las vajub vahepeal kõik just nagu uttu... Sise-sundus ometi püsib: ma ju pean!

Vaevaliselt kangutavad jäikunud jalad Teekäija vaksali trepist üles. Terve õõ on nad liikunud nagu roboti masinahoovad — ainult kindlas suunas, ainult kindlas ulatuses, ning nüüd ei anna põlved enam niipalju painduma, et suudaksid trepist üles võtta. Tuleb kogu kehaga kaasa koogutada, kätega seinast tuge otsida...

Vaevaliselt läheb raske uks lahti — ootesaal! Vastu lööb iiveldama ajav leitsak, paks segu inimkehade, märgade riiete ja jalanõude ning kloorivee haisust. Isegi praeguses seisundis, kus iga keharakk ihkab pakase käest ära, on üle läve astumine tulgastav ning nõuab enesetundust.

Peab ruumi astuma! Peab...

Soe levib... Nüüd leida koht istumiseks! Enam pole midagi, mis sunniks kõndima, seis-magi.

Teekäija vaatab suures ruumis ringi. Õuevalgus ei ole veel läbi räpaste klaaside õieti sisse tungima hakanud, laelampide aurusegune hämu loob midagi kodutunde taolist. Jälle üks neid kohatuid võrdlusi — kodutunne siin! Pehmem muidugi kui väljas, kuid ikkagi võõras. Ebatavaline valgus moonutab niigi vaevatud ja külmaturses inimesed võikaiks monstrumeiks. Kodused monstrumid, eks ju? Rahvast on, nagu ikka, palju. Kõik laiad pingid täis magajaid, mitmed lebavad poolkägarias räpasel põrandal, rohkem seina ääres. Isegi pingi all, et olla tee pealt ära.

Teekäija liigub lohisevi samme uksest cemale, võimalikult kaugemale kokkupuutest külma välisõhuga... Siin peab olema puhveti klaasuks? Minnes sai siit osta kuuma teed kompevekiga. Praegu on selleks alles liiga vara. Küll oleks kuum tee hea!

Saaks ometi istuma! Siiasamasse, pooleldi seina äärde maha. Käed on ikka veel koh-metanud, ei suuda võõrõrigi lahti sõlmida ega nõõpe valla päästa... Veel üks külmavä-rin jookseb üle keha. Pole viga, külm läheb välja. Nüüd peab hakkama paremaks minema. Üsna kohe, kohe!

Ent selle asemel haarab keha uuesti kõhahoog. Niisama pikk ja valulise lõpukiiksatu-sega iga õhuahmimise puhul, kui nad väljas olid olnud. Ainult et sisseahmitav õhk pole siin enam lõikavalt külm. Niipalju, jah, on kergem. Kukla raske tükk vasardab aga endist-viisi ja kogu teadvus mattub valusasse kuminasse.

Lõpuks ometi on mõõdas seegi hoog ja keha närtsib. Sõna otseses mõttes. Sisepinge on kadunud. Enam ei ole tarvis ennast sundida. Kadunud on see ilmlõpmata PEAB! Ka ku-jutlused saavad vabamaks, muutuvad pildirikkamaks. Selle asemel et kogu aeg tiirekda ainult paari kindla märksõna ümber, tunneb mõte ennast nüüd vabalt, valgub kuhu ise ta-hab. Ja see minnalaskmine on nii lõpmata mõnus... Uuesti poolelijäänud luuletus.

...Tulin linnast...
...sooja leiba, mõtelge...
...mina üksi! Kibe tõe,
kõik nad ära surivad...

Aga mul ju ema elab! Ja õde... Ja ma ise...

Kuid enam pole see vastuvaidlemine. Selleks ei jätku söakust. Üksnes mingi nukker palve ebaõigluse vastu.

Järk-järgult vajub nõder keha külili ligasele põrandale. Enam ei suuda tagasi hoida ei rääpasus, ei raske õhk, ei täitanud naabrid. Teadvuses pole enam pinget, kõik upub kuhugi, rammestus vajub üle keha ja haarab ka mõtte... Ainult jah — keskpäevaks on tarvis niipalju jalul olla, et saaks rongi peale...

Nüüd lõpuks on õnnestunud riideid veidi lõdvemaks saada. Kui hea on niimoodi ilma pingeta lesida. Võtab pea kergelt pööratama. Just nagu vajuks kiigel selg ees allapoole. Üha kiiremini ja kiiremini. Ja samal ajal on kõigest üle turvalisuse tunne. Mõistuslik kindlustunne sisendab, et all on kindel põrand ja et hõljutajaiks on vaid kujutuspildid, et nendega pole vaja võidelda, et ei pea mõtteid kramplikult suunama. Kõik võib kulgeda omapäi.

Kuidas siiski kõlasid luuletuse lõpuread?

...kõik nad ära surivad...

Ei, midagi hoopis teist

...tibi-tibi, tibi-tibi...

Küllap ta tuleb meelde, nüüd, kus mõte nii sundimatult käib. Kõik tuleb nüüd vabalt, ka kujutlusmaailm. Ainulaadne tunne, kui pildid lihtsalt mähivad su enda sisse... kannav-avad kaugele, sinna teise maailma, mille olemasolugi tundus alles äsja nii võimatu. Ent tegelikult on see kõik olemas — Hundipea Nukil virmaliste vahtimine, soemüüri tagune, keegi aitab jalga villased sokid, ulatab kätte kruusi kuuma vaarikateed...

Sellepärast ongi nii palav. Higi lausa voolab. Lämmatavalt palav. Saaks kaelust roh-kem valla... Ja alles oli kõigest üle käiv pakane...

Kusagilt õhkub taas külma. Tasus vaid meenutada. Jälle nagu alasti! Higi on külm ja vastikult klecpuv. Peaks ennast kuivaks hõõruma, kuid pole viitsimist. Natukenegi! Tu-gev värin jookseb üle keha. Kas tõesti algab kõik uuesti? Nüüd on silme ees ka nood dia-gonaalsed kalavõrgud, virvendavate servadega... Sisemusest kasvab endine pinge. Peab! Tuleb kindlasti ennast jalule ajada, tuleb rühkida edasi... Pingutus veab näo grimassi, kuid keret püsti ei saa, lihased vajuvad tūmaks kogumiks.

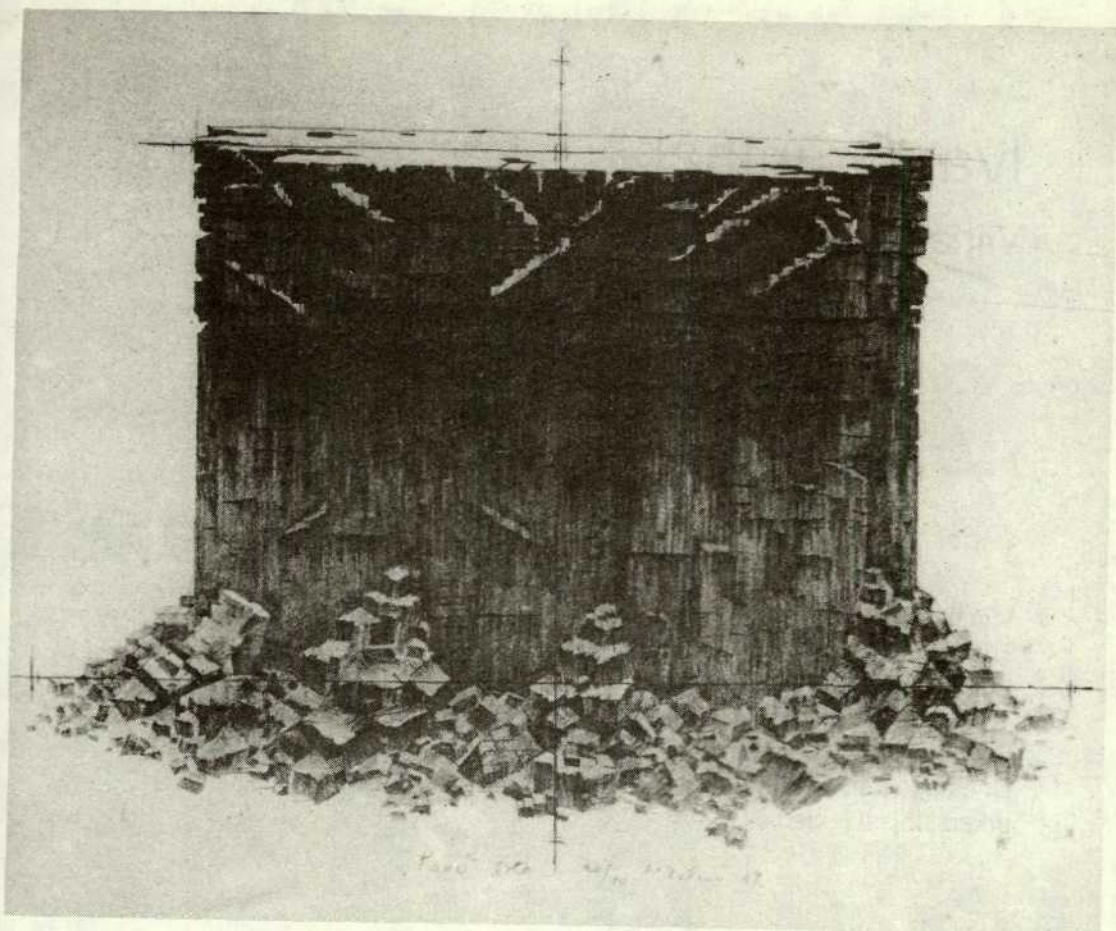
Oh ei, pole ju mingit sundust, mingit ruttamist. Rong läheb alles keskpäeval... Tegeli-kult on nii mõnus. Pole mingeid külmakarjeid, nälga, tümpsimist.

Uuesti see kiikumine! Uuesti mahe õhk, suvine... Hingata on nii lahe. Hoog kasvab,

kuid südames pole mingit kartust. Midagi enam ei suru, midagi enam ei piira... Kiigehoo-
ga kasvab kumin kõrvus. Läheb üle sillerduseks, nüüd juba valjuks helinaks...

Suu kuivab... Aga ma sain ju vaarikateed, kuuma vaarikateed? Ei, see oli nende klaas-
kompvekkidega... Küll oli mõnus!

"Tibi-tibi, tibi-tibi —
suurem neist on kukeke.
Mul on neli kanapoea,
jutt nad ajas ülesse..."



HERALD EELMA. Pank

(Lito) 1989

Ivar Grünthal

Viinakuu viimasel 1991

1

Viinakuu viimane 1991
Tütarlapsed kui gitarrid
Poiste näpus pillikeel
Tantsuks mängis Rõõmusmeel
Ilmsi oli nii vist küll
Unes aga pae all karrid
urked lubjast kuued üll

2

Tähtvere pargi põlispuud
Oli sääl üldse midagi muud?
Sadas lund siis ilmusid suusad
edasi-tagasi liikuvad puusad
Juba ta oligi mööda kulgend
Miks ma külge lüüa ei julgend?
Seisin kui küünal hange tukal
kuni veel paistis kuldkollane kukal
Miks see blond tüdruk just mulle passis
käis ta mu õega vist samas klassis
Saksa ajalgi kiindumus püsis
andsin suitsu kui preili küsis
Ebakindel pakutud margis
mäletan — mitte Tähtvere pargis

3

Kas sind mu naljatilk veel praegugi ei nakata
et siin just iga hetk võib sadu hakata
Aeg võeti maha võidu sõitnud vokkides
Su sünnipäevaks pähe tehtud lokkides
pruun kuma välgujoonel kahvatas
kui maantee kohal taevas plahvatas
Vihm viibis Mine tea kus maha kallati
Pedaale jälle Taaralinna tallati

4

Anname varvastele valu
Jalad ongi apostlite ratsud
Jeesus jaotab leibu ja kalu
Päälekauba kabelimatsud

5

Kääpa kuhu
kavala kauba
ja petisetööga
Kalevipoja
lõõga
õgvendand sorts
ühe õõga
pillas mõõga
vonkleb kui kortis
üle Omedu lauba
nõrgub kui oja
Peipsi suhu

6

Süda ei tõusnudki koidu ajal
kuumalt mu põues tuksuma
Komberdades kepi najal
hakkasin luksuma

Kohvi kõrvetas pondund magu
suuga toetades kalandust
häbi tundsin parasjagu
häbi ja alandust

Kas ma ka kodumaa välja õögiks
Lindast ja Kalevist alates
valmis madallõögiks
sangareid salates?

7

Jalgu jäänd sõre luitehari
liiva läviti hädavaevu
Soola lakkund sinine kari
ulapal noolis valgeid laevu

Lauajuppe ja konnakarpe
kaenla all peos ja püksitaskus

jättes lutsukive kui arpe
neelu kuhu kajakaid laskus

käisime rannas mitte meres
mõttes sise- ja välis-Hebriidid
topist punusid seiskund veres
kollakad fibriininiidid

8a

Parv neelab autode rida
lõuad lahti kui hail
su sihtkoht on Lähis-Ilda
kui Keila kuli käin kail

Mu ümbert luudetud tuled
tsisternid kaubalaod
Näokatteks haraka suled
kiirpaadiga uttu kaod

Soodoma ja Gomorra
terendust tühermaist
Oleks veel suudelnud korra
kui Lott oma soolast naist

8b

Sa tulematagi tuled
Kohtume Visby kail
kui süttind sadamatuled
15. mail

Vangla ees õitsend toome
helbeid pruunistab muul
Hiirekõrvades Kassitoome
huljub lehekuutuul

Viireste udusuled
laevatee kiiluveel
Suudeldes silmad suled
Hoiad mind ikka veel?

9

Mida kõike ei tule tuulest
lillelõhna metsamüha
Südant otsin Haava luulest
Pühajärve põhjast üha

Enno Öhtu kodutalus
hingerännak tuule ulgu
aastaringid tare jalus
tähistavad aja kulgu

Juhan Liivi üksijäli
seiran külavaheteedel
lgav liiv ja tühi väli
Eesti luule Suurel Reedel

10

Neem nooldub vihmade lahelt
kus Uku uskumas käis
Kuu tõustes mändide vahelt
üle latvade ääreni täis

Las lennata tähekillud
öö täringud fjordiveel
Tiibhobused tibatillud
piimaradadel Linnuteel

Kuu ümber on kahel
või kolmel korral keerlend rakett
Kuul siniste laste vahel
paistab ämbritäis vett

Metoodika

Emmy oli pilvitult elanud. Korra isegi mehel käinud, aga see polnud jätanud märgatavaid jälgi. Nüüdseks oli ta kolmkümmend kuus aastat vana ning leidis, et peaks midagi otsustavat ette võtma.

Mõte oli teda mitmel korral külastanud, ent võrdlemisi abstraktselt. Ootamatult võttis asi tõsisema pöörde ühel tühisel jutuajamisel kaksikümmend aastat vanema daamiga, kes oli tüdininud omaenese seltskonnast. Kelle sarnaseks saada tekkis Emmyl hirm.

Kui üks mõte on tulnud, siis mõtle või ära mõtle, lahti sa temast ei saa, tavatses Emmy teada.

Mõtte teokstegemine polnud lihtne, hoiatas ta end ette.

Sellest hetkest oli Emmy elul uus sisu ning ta vaatas ümbritsevaid inimesi teise pilguga. Eriti mehi.

Ta oli neid varemgi tähele pannud, mõnega laskunud tundeelu hämaratesse sügavustesse. Taas pinnale tõustes polnud ta enesele lubanud ehmatusi, see tagaski pilvituse.

Käibesõnad, nagu "võtma" või "maha jäama", olid küll sisukad, ent Emmyle meeldis neid vältida. Ta hämmeldunuks, kui pärast lahkuminekut mõnest oma mälestuse mehest oleks nõutud seletust, kes kelle jättis. Suure ajaratta hoova juures istub sõltumatu jumal ning lohutab naeratades elavaid ja surnuid: kullakesed, aeg sai lihtsalt täis...

Elu sõlmsündmused olid võibolla triviaalsed, aga inimesele oli antud võime neid kauaks rääkida. Milleks siis ikka kasutada sõnu, mida korjus maailma üha rohkem?

Oma laulatatud mehest oli Emmy peaaegu märkamatult lahku läinud. Tema ilme oli täiesti süütu, kui ta ühel hommikul ärkas, ennast peeglist vaatas ning teadis, et ta pole enam abielus. Ei kergendust, ei vaeva. Niisugune oskas Emmy olla. Miks siis elu ei pidanud pilvituna paistma!

Emmy polnud kergemeelne. Tal oli muudki teha kui meestele mõelda. Ta õppis indiaani keeli ning võis saada elavaks mälestusmärgiks Põhja–Ameerika hõimudele, kellel pole enam lootust säilitada hingepinda, millel seista. Ta valmistus doktoritööks, ent mitte see polnud peamine. See oli isegi nii kõrvaline, et ta oleks kraadi kaitsmise kui mõttetuse heameelega kõrvale heitnud, ei teinud seda vaid mugavuse pärast. Olnuks ju ebamugav panna vastu üldsuse survele, kes nägi kraadides eluredelil ronimise sihti.

Emmy ei osanud seletada, milleks Eestimaal, kus ajumassi isegi vähe, on tarvis uurida irokeesi ja dakoota keeli. Seepärast vaatas ta küsijale otsa, peakene viltu ja erilisel malbe naeratus huulil. Ta polnud pääsenud Ühendriikidesse ega kohanud ainsatki keele elavat kandjat. Asi seisis vaese inimese plaanides, uued mõtted võisid sellele lõplikult kriipsu peale tõmmata. Aeg läks. Ikka toosama üleloomulik olevus hoova juures kustutas ühe indiaani keele teise järel maailmast, jättis loiu teadusele pureda mõne kõrvalprobleemi ajaloolise lingvistika vallast.

Iial ei avata Tartu Ülikoolis indiaani keelte õppetooli, selgitati Emmyle ning temal jäi üle vaid naeratada.

Huvi tunti tema harrastuse vastu sedavõrd, et küsiti, miks ta ikkagi neid surmalemääratud keeli hakkas õppima. Ta oli vastuseks isegi mitu romantilise koega legendi välja mõelnud, aga pärimine nii kurjaks ei läinud, et neid käiku lasta.

Ju teda vaadati kui veidrikku. Ehkki ta polnud seda. Välimuselt tavaline: pisut tüsedusele kalduv, lüheldane, mitte üleliia hoolitsetud, tihti säravate silmadega. Kui mõtles näi-

teks sufiksrite süsteemile eri keeltes.

Vahel ta plaanitses indiaani kultuuride päästmist, aga teadis, et ei ulatu segama hävitajate ja hävijate ladusat koostööd. Tänapäeva linnaindiaanlastes oli mitme hõimu verd, nende ainuvõimalikuks ühiskeeleks viletsavõitu *English*, reservaatides polnud olukord parem. Mitte kaastunne ei pannud Emmyt õpingutega vaeva nägema. Ta tahtis säilitada rõõmsat indu, ligimestel oli raske mõista, miks see õnnestus.

Niisugune oli Emmy. Kauged indiaanlased täitsid ta meeli, ometi sündis nüüd see uus mõte ning ainult teatava pingutusega sai ta need kaks asja oma teadvuses ühendada. Iga-vik ja kestvus olid märksõnad, mis panid muigama igaüht, kes isiklikult tundis hoobade liigutajat.

Olnuks ta iseloom vähem helge, võinuks ta indiaanlaste keele väljasuremist võtta hinge mustaks mureks või näha oma keeleõpingutes tuuleveskitega võitlemist. Aga Emmy oli Emmy, tema oskas ka siit selget ja sinist taevast leida. Ega ta asjata enese kohta arvanud, et saab clavaks mälestusmärgiks kord metsi ja preeriaid täitnud kirgede kandjaile.

Niisiis vaatas Emmy nüüd mehi pilguga, mida ta sisemise muigega nimetas tarbijalikuks.

Ta töötas võõrkeelte kateedris. Ülikoolis omandatud eriala oli inglise filoloogia. Selle keele suhtes olid ta tunded üpriski segased. Nimelt indiaanlaste pärast, kellele tolle esialgu armastusega õpitud keele kandjad nii palju kannatusi olid valmistanud. See asjaolu jõudis tema teadvusesse hiljem ning tekitas seal olulise pöörde.

Emmy alustas oma vastseid uuringuid teaduskonna meestest. Traditsioonilise ettekujutuse kohaselt olid meesfiloloogid võrdlemisi igerik, kui mitte just väljasurev rahvatõug. Võimalik, et selline ettekujutus oli nõukoguliku sombuse tegelikkuse tagajärg, ent võis olla ka midagi üldisemat kaasajaks maailmas, kus naisõiguslikud massid tungisid kodudest välja ning vallutasid ühe ala teise järel seni suhtelises tasakaalus püsinud ühiskonnas.

Emmyt meesfiloloogide eripära ei häirinud. Kui ta oli oma kaastundliku hinge andnud indiaani väljasurevatele keeltele, siis võis seda jätkuda ka lingvistidele. Pealegi polnud need mehed põrmugi igerikud, mitmed nendest olid üsna mehelikud. Vähemalt väljanägemise poolest. Muidugi oli teaduskond valdavalt täidetud tudengicidudest, kes rohkem oletasid kui teadsid, mida nad elult tahavad. Vähesed mehed, kes sinna immatrikuleerusid, olid enamasti sihiteadlikumad ning on loogiline, et just nendest jäid mitmed ülikooli juurde tööle.

Siiski tundis Emmy oma kateedri mehi liiga hästi, et nendel peatuma jääda. Kes oli pahura loomusega, kes liialdas napsiga, kes muidu liiga enesesse süüvinud ja vähe inimsõbralik. Tegemist tuli olulise valikuga, siin ei saanud juhuslikele tunde puhangutele voli anda.

Labastumiseni korratud ütlus, et naine armastab kõrvadega, käis ka Emmy kohta. Ta hindas mehe juures üle kõige tarkust ja see ei kiiranud mitte musklitest või kõrgest labast, vaid tuli kuuldavale suust, olgu rohkem nappidest repliikidest kui pikkadest monoloogidest.

Mõistagi oli mehe tarkust väga mitut liiki, olmelisest kõrgfilosoofiani, elukunstist erudeerituseni, konkreetsetest oskustest kaugete seoste enesestmõistetava leidmiseni, aga ikka pidi sellel klassikalisel juhul olema sõnaline väljund, mida naiselik naine imetlevalt tähele pani.

Õeldakse, et teise tarkuse hindamiseks peab ise natuke targem olema, aga milleks siis on naisele loodusest antud vaistud? Ikka ka selleks, et mehe kvaliteeti määrata. On ju sedagi nenditud, et suhetes orienteerub mees kvantiteedile, naine kvaliteedile. Just sellega oli Emmy praegu alateadlikult — aga ka täiesti teadlikult — ametis.

Emmy piirdus oma otsingutes ülikooliga. Kus mujal pidi olema cesti intellektuaalne koorekiht? Kui just see asutus oli cestlaste jaoks tõeliste haritlaste, humanitaaride taime-lava, siis pidid siinsed aednikud olema ülimalt väärtuslik inimkontingent. Nende hulka

kuulus ka Emmy ise, aga praeguses asjas ei huvitanud naisterahvad teda põrmugi.

Matemaatikuid ja füüsikuid ta pelgas. Nendes oli midagi temale arusaamatut. Ta isegi ei tahtnuks avastada, et nad on samasugused kui kõik teised inimesed, mida ähmaselt oletas. Parem säilitas pelguse kujuteldava salapära suhtes.

Meedikutes võis olla algselt headust ja inimlikkust, aga hämarusest kerkis ka kahtlus, et midagi sadismist, mis lubab kuulatada teiste valu ning sorida nende tundlikes elundeis. Nende kalestumine aja jooksul pidi olema paratamatu.

Geoloogid olid õppima asudes romantikud, ent see oli suunatud rohkem kividele kui teistele inimestele. Nende kujutlustes elas üks-ühe vastu olemine loodusega, aga juba ülikooliaegsed praktikumid hajutasid pettekujutluse, elu jõhker tegelikkus pidi neid täitma sügavale peidetud pettumusega. Seda immitises hilisemasse ellu ja seemnesse. Juristidest ei tasanud kõneldagi. Emmy põlgas neid ükskõiksusega, millele ei osanud anda nime. Kogu oma tolerantsist hoolimata. Küllap oli see iseloomulik nõukogulikule teadvusele. Riigis, kus raske oli rääkida õiglusest ja õigusest, oli jurist parimal juhul midagi mõttetut, halvimal kurjuse teostaja, hiljem selle kehastus.

Keemikud oma retortide kohal võisid näida keskaegse nõiakunsti valdajatena, aga mikrolooduses urgitsemine ei äratanud Emmys usaldust. Selles olnuks nagu midagi närvilist, ebakindlat. Ehkki katsed võisid korrata ning ained kandsid aiva samaseid reaktsioone, oli tegevuses müstikat, pigem tumedat kui heledat, mis nähtus sellest, et elukeskkonna kemiseerimine oli tema peamine saastumisallikas. Näis ju inimsoo eluperspektiivi ähmastumine olevat suuresti keemikute — olgu tahtmatu — panus.

Ajaloolased olid kehtiva tegelikkuse paratamatusest kaasaja suurimad valetajad, siiski käsitas Emmy neid rohkem ohvritena, ehkki võinuks ka süüid leida nendes kui selle tegelikkuse agarates kujundajates. Ajalugu väljaspool seda tegelikkust oli midagi suurt ja igavikulist, selle paiste lubas oletada, et olude paranedes paranevad ka ajaloolased.

Kehakultuurlased ei väärinud Emmy tähelepanu isegi sedavõrd, et ta oleks neid mõttes oma loetelusse võtnud. Neid nagu polnudki olemas. Ehkki väliselt terved ja tugevad, nendes puudus see, mis Emmyle vaja.

Kõigi nimetatud erialade esindajate hulgas oli meeldivaid erandeid, Emmy ei tahtnud arvata, et eriala määrab loomuse. Inimesed polnud ühe viitsaga löödud, valikul võis olla erinevaid motiive, ehkki määravam kui eriala toimele kujunemine oli eelsoodumus alaks. Keskkoolilõpetaja oli oma elu kõige targemas ja enesekindlamas perioodis, siiski juhtis tema valikut tihtipeale väärsti sisendatud kujutus ja kindlate teadmiste puudumine.

Seesugune läbisõelumine pani alateadvuses midagi paika. Üle jäid psühholoogid, majandusteadlased, geograafid ja bioloogid.

Aga enne kui Emmy hakkas psühholooge lähemalt uurima, meenus talle levinud arvamus, et selle eriala valivad tigea iseloomuga inimesed. Ta enda tähelepanekud seda otse ei kinnitanud, ometi tekkis kõhedus.

Majandusteadlased võisid olla pedantsed või asjalikud, ent nõukogude masin oli neist üle käinud. Kohaliku teaduse võimalusi ei saanud tõsiselt võtta. See oli läbi pikitud ideoloogilistest utopiastest ja üheülbalisest teooriast. Kes selle ala valisid, olid nagu annetest ilmajäetud rahvas.

Geograafidele ja bioloogidele ei osanud Emmy midagi ette heita. Erilist aukartust sisendasid viimased, nende teadus muutus üha keerulisemaks, oli täis uskumatut müstikat, mis oli imeline ja mitte tume.

Kui kogu see rida oli käinud läbi Emmy pea, tõukas alateadvus teda lausa uurima bioloogidest meesõppejõude.

Ta ei saanud väita, et nad olid filoloogidest mehisemad, keemikutest rahulikumad, psühholoogidest heasüdamlikumad või meedikuteist tundelisemad. Ent usk maksis kah midagi. Tõenäoliselt olid nad juristidest ausamad, kehakultuurlastest targemad, ajakirjanikest sirgjoonelisemad. Emmy tahtis nõndaviisi mõelda. Ülikooli struktuur oma teaduskondade ja kateedritega pakkus selleks aluse kätte.

Kavandatut teoks tehes peatus Emmy lõpuks ühel dotsendil. Mitte professoril, need olid kas liiga tudid või ei usaldanud Emmy neile ligi astuda, kartis korvi.

Ta polnud kergemeelne, kuid laheda loomuga küll. Mitte pealiskaudne, vaid lustlik ja hõlpsasti otsustav.

Dotsendi nimi oli Peeter. See võis olla ka varjunimi, sest asi ei kuulunud avalikustamisele. Perekonnanime vältis Emmy isegi mcenutamast.

Mees oli sirge seljaga, muheda naeratusega, viisakas, abivalmis olekuga. Inimsuhetes võibolla pinnaline, kuid oma kutsetegevuses usutavasti põhjalik. Kuuldavasti andekas õpetlane ning töökas uurija. Oma loengutes toovat ta tihti kaugeid paralleele teistest erialadest, mis näitab mehe avarust ning mõtlemise haaret. Kaaslased olid temaga sõbralikult vahekorras. Teda usüti jõudvat kaugele, kuid karjäärihimu temas ei täheldatud. Kommunistlikusse parteisse ta polnud astunud, mis osutas lihtnimlikule aususele. Ta polnud täiskarsklane, kuid keegi polnud näinud teda purjutamas. Ei suitsetanud. Tal olevat endast mõni aasta noorem naine ja kaks tervet toredat last. Seegi oli Emmy jaoks positiivne. Ta oli Emmy-vanune, see oli vahest ainukene puudus. Emmy oleks eelistanud endast kümme aastat vanemat, kes on rohkem välja kujunenud. Aga kõike head ei saa ühest elusast inimesest tahta. Muidu poleks ideaalid abstraktsioonid.

Emmy sisenes lihtsalt teoreetilise bioloogia kateedrisse, istus Peetri vastu laua taha ning ütles:

"Tere. Mina olen Emmy, õpetan ülikoolis inglise keelt. Kindlasti oleme kohtunud peahoones või kohvikus."

Peeter naeratas viisakalt ning ootas selgitust, miks naine tema poole on pöördunud. Võimalik isegi, et ta pingutas leida vastust seni öeldule, aga ei tulnud toime.

Emmy peas välgatas idee. See kasvas välja tutvustusest, selle üksikust detailist.

Emmy lootis alati ekspromptile. Ja oma naiselikule vaistule. Olukord, pilvede liikumine, tuuleõhk, juhuslik lõhn, vestluskaaslase näoilme pidid tõukama õigele otsusele, mis oli loogiline ka oma ebaloogilisuses.

Emmy ütles:

"Teil on kavatsus ennast välismaale täiendama minna ja te vajate suuremat inglise keele oskust..."

Kust Emmy selle võttis? Ilmselgelt õhust. Kaardimoorid tunnevad ajastut, teavad mõtteid, mis liiguvad paljude peas. Kes noorematest teadlastest ei mõtleks täna sel avanevate võimaluste ajal õppimisele välismaal? Kui umbropsu midagi pakkuda, on kõige tõenäolisem Ameerika. Inglise keel on oluline aga ka teistes maades. Ja kes võiks Eestimaal enda kohta öelda, et ta oskab keelt nii hästi, et ei vaja täiendust.

Peetri nägu väljendas hämmeldust. Siiski ei öelnud ta, kas teine arvas ära ta salajasi mõtteid või mitte.

Üks eksprompt sünnitas teise. Emmy sumas edasi:

"Mul on üks idee õpetamismetoodika osas, ma tahaksin seda katsetada..."

Katsejänese rolli pakkumine dotsendile võinuks toda riivata, ent see oli Emmy äratundmist mööda parasjagu ülbe liigutus, mis peaks imponcerima ning võtaks ära kahtluse varjamatus külgelõõmises.

Peeter küsis mitmeid diplomaatilisi nüansse silmas pidades:

"Miks te just minu välja valisite?"

Ehtmelik edevus, miks mitte, nentis Emmy mõttes. Ta ütles:

"Ka õpetajaid juhivad vaistud, kui tal on tarvis leida õigeid õpilasi. Ühesõnaga, ma ei oska teie küsimusele vastata."

See oli kavalalt ja naiselikult öeldud, oma näilise otsekohesusega tahtis ta teist kaasa tõmmata.

Mees küsis:

"Milles seisneb teie meetod?"

Ta püüdis anda ütlelemise toonile uudishimu, et teine ei arvaks seda kahtluseks.

Filoloog pidi nüüd kiiresti midagi leiutama. Oli ta ju oma ideed pakkunud uudsenä. Õnneks teadis heade tähtede juhitud Emmy, mida ta tegelikult tahtis, ning see andis pidepunkti.

"Mul pole kavatsust teile pakkuda erialast sõnavara või väljendusoskust teaduslikuks konversatsiooniks. Nendega tulete ise toime. Senisedki vähesed kogemused on näidanud, et meie inimestel, ka headel keeleoskajatel, tuleb puudu igapäevastest käibeväljenditest, mis on üsnagi mobiilne keelevara, samuti vormelitest elu erinevates olukordades, viisakusväljenditest, varjatud halvustamise nüansside mõistmisest ja nõnda edasi. Meetod oleks lühidalt järgmine: õpetaja kontsentreerub vaid ühele õpilasele, räägitakse ainult inglise keeles, nõnda mitu tundi päevas, nädal aega järjest. Uute väljendite läbivõtmise intensiivsus oleks suur, ei mingit tuupimist, ka kõige raskemast libisetakse kiiresti üle. Mis vähegi võimalik, püütakse läbi mängida. Näitekunstis võiks seda ehk nimetada etüüdide tegemiseks. Õpilasel võib nädala möödudes olla tunne, et ta pole midagi omandanud. Siis peetakse kolm nädalat vahet ning tehakse sama asi uuesti läbi. Oletan, et väga andekale piisab kahest korrast, väheandekale on tarvis neli kuni viis, keskmiselt aga peaks kolmest korrast piisama..."

Kust Emmy selle kõik võttis? Kunagi mitu aastat tagasi oli ta tõepoolest millelegi taolisele mõelnud, ent katseteni polnud tal asja jõuda. Nüüd panid konkreetsusi paika, jah, uued motiivid...

Peeter kuulas huvitatult ja põnevus näis jutu kestel kasvavat. Ta ütles kerge ohkega:

"Probleem on vaid selles, kust võtta aega..."

"Mõtlege järele," ütles Emmy kiiresti. "Ka mina olen hõivatud inimene ning tahaksin aegu dikteerida. Kui soovite proovida, võiksite alustada järgmisest kolmapäevast. Siis jääks sisse ka nädalavahetus, kus saaks kulutada rohkem tunde..."

Selline konkreetsus näis tekitavat pigem kahtlust. Vestluskaaslase silmas vilksatas säde. Oli ehk Emmy oma asjalikkusega liiale läinud? Kuidas annaks asja siluda? Ta ütles hästi omandatud kergusega:

"Hoidku Jumal, ega ma teid millekski sunni. Asi on teie enese otsustada..."

Mehe peas paistis keerlevat mitu küsimust. Vahest kavatses ta koguni öelda, et tunneb huvi hoopis maailma vallutanud pealiskaudse esperanto vastu. Ent ta valis kõikidest küsimustest kõige labasema:

"Ja kuidas ma peaksin teile tasuma?"

Emmy isegi võpatas kergelt. Niisugust asja ta poleks avala naeratuslega härralt oodanud. Et ta ise kavaldas ning pidas silmas muid sihte, siis nägi ta esitatud küsimuses peent pilget, kurikavalust igatahes.

Emmy pakkus välja oma parima naerutuse, mis vahetuttavate meesterahvaste peal oli proovitud.

"Sellest räägime siis, kui olete Ameerikas ära käinud ning leidnud, et õpetus on teid aidanud..."

Ka Ameerikale ei vaielnud mees vastu. Kas teoreetiline bioloogia on just sealsetes ülikoolides tugev, selle kohta ei teadnud Emmy midagi. Indiaani keeled küll. Niipaljudest, kui neid üldse uuriti. Isegi süütunne ei pannud neid ülbeid ameeriklasi...

"Hästi, tulen meelsasti teile katsealuseks," tegi mees kiire otsuse. "Surun kõik oma muud tegemised kokku ning allun teie pakutud graafikule..."

Kui öeldus oligi katset ehtmelikkude üleolekutunnet säilitada, siis see Emmyt ei häirinud. Ta sisemus surises õnnelikust aimusest, kui kõndis mööda talvist Tartu keeltemaja poole. Ehkki kuskil allkihis tõstis pead ka üks teine tunne, mis võis olla seotud Emmy liigse agarusega, ent talle omase "take it easy"-tõekspidamisega sai ta sellest kiiresti üle.

Kolmapäeval Peeter tuli. Emmy teda veel ei riinnanud. Pigem katsetas tema härrasmelikkust. Konkreetsete väljendite ja etüüdide abil selgitas ta välja, milline vahe on legendaarsel anglosaksi džentelmenil ja ameeriklasest matsil. Ka matsidel on oma aukoodeks ja elegantsireeglid, mida bioloogiakandidaadil tuli omandada, jäädes seejuu-

res keskmiseks eesti meheks, kes võrsunud sotsialismi viljakast pinnasest.

Juba neljapäeval juhatas Emmy õppetunni sisse teatega, et suhelda ei tule üksi härrade, vaid ka daamidega. Pürgides õppeaine sügavustesse, ei saanud piirduda haritlasliku vastuvõtu püstjalavestlusega niknäkilaua ääres.

Selleks oli Emmy, nii pealiskaudne perenaine, kui ta oligi, ettevalmistusi teinud. Juba kolmapäevaks oli ta kasinud oma kitsukest korterit, nüüd seisid laual pudelid ja suupisted. Peeter vaatas neid hämmeldusega, ent Emmy ei arvanud, et chmatuse põhjuseks on kulutuste kokkuarvutamine.

Kui Peetril tuli pitse täita ning sobivate sõnade saatel juua, siis avastas ta, et ilusate silptidega pudelites on kesise kvaliteediga kraanivesi. Emmy ei saanud ju teda ometi rikkuda alkoholimürgiga, kui ees seisid olulisemad etüüdid. Aga suupisted olid ohtrad ning Emmy kohta üsna õnnestunud.

Konjakiklaasist vett juues läks bioloogi nägu naerule, igatahes ei väljendanud see pettumust ning Emmy ei pidanud labaste amerikanismide abil selgitama, et kraadita õppejõud ei saa enesele lubada kangete kraadidega jooki.

Daamide teemat järk-järgult süvendades jälgis Emmy hoolega, kas partner tuleb tema etüüdidega vabalt, lõdvestunult kaasa või ilmutab ta varjatud tõrkeid.

Ehkki on teada, et vastutulelike daamide puhul võib inimsuhetes jõuda üsna kaugele ka teineteise keelt tundmata, oli praegu õpetus üles chitatud verbaalsusele ning Emmy pidi vahetpidamata pakkuma fraase, millest osa tuli uljalt välja mõelda või siis ammutada mälu tummadest kihtidest. Igatahes nentis Emmy sisemine pealtvaataja, et ta sai sõnalise armulooga hästi hakkama ning tundis sellest loomingust rahuldust.

Lõpuks oli Emmy piisavalt osav asja ajama nii, et just mees ületas keeleõppimismängu piirid ning pidi vastutuse toimuva eest oma ebalevasse hinge võtma. See, mis juhtus voodis, ei olnud vesi konjakiklaasis. Emmy ei liialdanud mängus ega teinud piiride ületamise eest etteheiteid. Ta ei näidanud aga ka välja, et tegu oli just tema poolt kavandatud. Kust võis ta teada, kas teinegi on asja ette mõelnud? Võibolla juba nende esimesel jutuajamisel Vanemuise tänavas?

Niipalju siiski, et ta katkestas teatavaks ajaks ingliskeelse häälitsemise ning vakatas looduse ees.

Reedel, kui süvendati õpetust kordamise abil, ühendas Emmy meeldiva kasulikuga ning maitsestas ürgset akti sõnalise võrtsiga. Jälgides seejuures, et chtsad või ka äsja väljamõeldud amerikanismid ei teeks Emmyt või toimuvat ühendust kuidagi vastumeelseks.

Ei, Emmy polnud külm arvestaja, vaid hästitreenitud vaistudega naine. Tema pisut liiga külluslikus sõnasoustis serveeritud armuroog ei muutunud kummalegi läilaks.

Vastupidi, reede õhtul, kui Peeter oli läinud, tabas Emmy end sellelt, et elas ikka ja uuesti läbi mehe iga väikestki puudutust ning ootas kannatamatusega laupäevast kohtumist, unustades öeldud sõnade loomingulise palangu hoopis.

Veel suutis ta enesele öelda: asja pole ette võetud selleks, et kolleegi ülepea armuda. Ent tundis, kuidas paratamatus liigub kohutavana ja õnnestavana tema poole, ega suutnud otsustada, kas üritada põgeneda või mitte. Parim variant sellisel puhul oli teha nägu, et kõik tuleb väljast, ei vähem ega rohkem kui Hoobade Valdajalt, ning selle vastu võitlemine on mõttetu.

Keeleõpetus jätkus, Emmy kiindumus paisus ja süvenes. Armastuse sõnavara kinnistati ka siis, kui päevakorral olid sootuks teised teemad. Kui nädal sai täis, küsis Peeter siira kahjutundega:

”Kas nüüd tuleb kolm nädalat vahet pidada?”

Nõnda oli Emmy välja pakkunud ning ta tahtis oma tunnet proovile panna. Kindlasti oli Peetril kogunenud tegemata töid ning Emmy oli siiras ka selles, et ta ei tahtnud kahjustada armupartneri kodust elu. Kindlasti olid seal õpingute ajad teada, pikkade äraolekute lõppu oodati ning välja käia labaseid valesid ootamatute koosolekute või koguni tööreiside näol olnuks alandav ja autu.

Emmyl oli oma asi ajada. Ta ei käsitanud Peetriga jagatud hetki võõra vara omastamisena. Ükski inimene ega tema aeg ei saanud omandina kuuluda teisele, ka kõige lähedasele mitte. Tema peale kulutatud aja eest maksis Emmy kuninglikult. Jagades ohtrasti Uue Maailma kõnepruuki juurdunud, sinna ilmuvaid ning taas lenduvaid käibefraase ning juurde ka natuke head omaloomingut.

Vahet tõepoolest peeti, kummalegi polnud see praegu veel kergendus. Peeter otsis Emmy ülikooli peahoones loengu ajal üles ning kurtis, et sõnavara kipub ununema. Õpetaja mõtles teda kutsuda ka vahepeal, aga siis algasid päevad, mis olid Emmyle pettumus ning tegid inglise keele õpetamise väga vähe mõttekaks.

Emmy mõtles Peetrit paluda, et ta õpingute ajal tilkagi alkoholi ei pruugiks, kuivõrd see halvendab mälu. Aga kartis end sellega reeta.

Siis kulus tal mitu päeva mõtisklusteks, kas tal on õigust kasutada mehe looduslikku andi tema teadmata. Muidugi, kui mees läheb selle asja peale välja, peab ta arvestama võimalike tulemustega ega tohi veeretada kogu vastutust naise kaela. Ometi oli sotsiaalses elus välja kujunenud nende kahe asja selge eristamine: kas tulemustega või ilma. Ta peaks oma plaanid siiski avama. Kui mitte rohkemal määral, siis vihjega, et tal pole midagi tulemuste vastu, kui nii peaks juhtuma. Sest ta armastab oma õpilast ning on valmis seda tunnet jäädvustama kogu järgnevaks eluks.

Nõnda Emmy tõepoolest tundis ning ka Peeter näis olevat innukas. Kindel oli, et siin hoidutakse arutustest, ei lõhuta perekonda, ei turgutata egoismi muu maailma peale mõtlemata. Mehed on piisavalt eelved, et lasta enesele meeldida mis tahes vihjet nende loomingu väärtuslikkusele. Ehkki kardavad vastutust ega taha teha oma elu keeruliseks.

Kui algas uus õppetsüklil, andiski Emmy teada, et ta sooviks Peetrit last. Ta tegi seda hetkel, mil armastuse tuhin oli kulminatsioonis. Ilmselt arvestades, et sellise hetke avaldusi ei võeta tõena, nendest võib omaenese kirge tähele pannes üle libiseda või kaasa mängida, ühe hetke tundmuse lõpmatusse projekteerides. Kuigi Emmy valdas inglise keelt, oli see siiski võõrkeel. Ta oli pannud tähele, et võõras keeles öeldud sõnu ei võeta tõe pähe samal määral kui emakeelseid. Eriti algajatele tundub õpitav mänguna, nad nagu päriselt ei usu, et niisuguste sõnadega võib teatav ininuhulk ajada oma igapäevaseid asju. Igatahes on see siis kuidagi teisiti hääldatav keel, sellesse suhtutakse nagu looduslikesse häälitustesse ning õppijal pole võimalik saavutada tõelisuse astet.

Peeter ei hõisanud vaimustusest Emmy südamesoovi avalikustamise peale, ei öelnud üldse midagi. Keelebarjääri taha ta arusaamine ei jäänud, õppijana oli ta püüdlük, aga üks vaikimine olegi loodud oma segaduse või mõtteahtruse varjamiseks.

Nagu otsustatud, korraldi teise tsükli ajal sama sõnavara. Väikesed muudatused johtusid inimmälu ebatäiususest ning muidugi ka muutuvast tundetaustast. Esimese ebalemise ja ettevaatliku avastamise aeg oli möödas, armastus oli end vabastanud paljudest tinglikkustest ning tema sõnavara kinnistamiseks kulus veelgi rohkem kasutusel olevast ajast kui eelmisel korral.

Otseskuu kavatses eesti bioloog Ameerikasse minna uurima armastuse füsioloogiat, psühholoogiat, patoloogiat ning veel paljusid muid loogiaid.

Emmy kerges ja seltsivas loomuses peaaegu puudus kiivus, mis kurjuse õhutamisel mängib põhirolli mitte ainult inimsuhetes või varanduse jagamisel, vaid ka paljudes muudes valdkondades. Tema polnud Peetri lähetaja, aga kui too on siin oma töö ära teinud, ei võta Emmy südamevaevaks teadmist, et armastatud mees võiks proovida oma võimeid ja keeleoskust kapriisiseks peetavate ameeriklannade peal.

Tasust Peeter enam juttu ei teinud. Teise õppetsükli ajal ilmselt juhtus see, mida Emmy oli soovinud. Täit kolme nädalat nad seekord vahet ei pidanud, vaid said kokku üsna tihti. Mingid looduslikud päevad nüüd seda ei seganud. Emmy oli õnnelik ning oma uue teadmise valguses armastas õpilast veelgi kiindunumalt.

Niisiis osutus Peeter andekaks. Armastuses igatahes. Ka ameerikalike käibefraaside omandamisega võis rahule jääda. Siiski ei raatsinud kumbki järgnevaid kinnistavaid õp-

petsükleid ära jätta. Ehkki Emmy võinuks nüüd loodust järgida ning naudingute asemel läita selle ürgtõsisist funktsiooni.

Peetril oli ilmselt meeldiv kuulutada end andetuks võõrkeele õppimisel, ta soovis jätkata. Alanud rasedus ei vähendanud kummagi kirge.

Tõsi küll, Emmy ei andnud asjast teada. Ta oli paaril korral õppematerjali sisse poetanud oma lapsesaamise soovi ning sellest piisas. Tänapäeva saastases maailmas juhtub palju katkemisi, lootusrikas hõiskamine ei tohtinud asja ära sõnuda. Kulgev protsess oli nüüd Emmy siseasi, küllap aeg näitab Peetrile tema vaevade viljakuse kätte.

Siis aga juhtuski Peetri jaoks peaaegu ootamatult see, et talle pakuti pikaajalist õppe-reisi Uuele Mandrile. Ka keeleõpingud olid teda innukaks nõustumiseks eue valmistanud ning ta jättis Emmy ja oma naiselapsed kahjutundeta maha. Ta ei suutnud isegi silmakirjaks õhata lahkumisel, kinnitada armastust ameerikalikes valmisvormelites, küll aga ülevoolavalt tänas omandatud sõnavara eest. Emmy ütles:

"Ära mind päriselt unusta..."

"See polekski võimalik!" hüüatas Peeter ilusat valet ja ligikaudset tõde.

"Kui viitsid, kirjuta üks kiri kuus. See oleks mulle toeks..."

Emmy oli iseseisev naine ega nurunud abi, ometi nõnda ta ütles. Oli ta ju neljandat kuud rase ning kui selline asi on esmakordne, kas ei tee see siis meelt üksjagu haledaks.

"Ja kui sa tagasi jõuad, tule vaatama..."

Mida, Emmy ei täpsustanud. Mind või meid. Ei tahtnud ennustada. Ehkki samas oleks soovinud ühisloomingust teada anda, et teine oma uues hõivatuses aegajalt meenutaks ning natuke ka tulevikule mõtleks. Mismoodi, millises seoses, aga siiski: et teda ei oota Emmy üksinda, vaid veel keegi...

Emmy ei õelnud midagi. Mees oli liiga õhinas, et suuta viimasel hetkel süveneda täiesti uude probleemi. Las teeb teadust, Emmy ajab oma asja ise joonde. Peeter nagunii millegagi aidata ei saa. Ei siin olles ega kaugel viibides. Emmy pole nii nõrk, et nõutada tuge. Kui Peeter on segamatult saanud süüvida raku chitusse või mida ta seal uurib ning tagasi tulles avastab, mis tema enese rakust on saanud, üks tal siis ole aega järele mõelda ning seisukohti kujundada. Emmy on ja jääb Peetrile tänulikuks ega taha tema mehelikku tööelu segada. Ei tööelu ega perekonnaelu, millele ei peaks ju mõtlema, aga Emmy on nii tugev, et ei hakka seda mõtet ka pingutatult vältima.

Peeter kadus, nagu poleks teda olnudki. Emmy tegeles oma sisemise eluga ning armastas, kui lapsest aega sai, Peetrit endiselt. Iga teise mehe oleks ta oma teadvusest maha kustutanud, mitte aga seda, kelle sceme temas idancs.

Tormilisemaid ja sügavamaid vahekordi oli olnud Emmy pilvitus elus, kuid ükski neist polnud püstitanud sellist mälestusmärki kui too, kelle ta ise oli välja valinud. Talle mõistetavate tötunnuste järgi.

Peeter endast elumärki ei andnud. Ühtki kirja ei saabunud. Kord mõtles Emmy, et kodustele ta kindlasti kirjutab. Aga kiivust ta endasse ei lasknud. Kui ta polnud kiivas nende kohtumiste ajal, miks peaks ta seda olema läbi jahedate kauguste käinud kirjade pärast. Kas mees koju kirjutab või mitte, seda Emmy ei üritanud uurida. Ka tema aadressi ei hankinud, et ise kirjutada.

Peetri eluaegne lähetus põtkis Emmy sees.

Vahel ta mõtles, et oli ehk oma uljas meeles õpetanud Peetrile mõne omaloodud fraasi, mida too ehtsa amerikanismi pähe tarvitas ning sattus seeläbi naeru alla. Ning on nüüd seepärast Emmy peale pahane. Aga oli ju Ameerika filoloogi ettekujutuse kohaselt Paa-bel, kus keeleväänamisega ollakse harjunud, ning keegi ei austa välismaalast Ida-Euroopa põrgupõhjast seesuguse tähelepanuga, vaid pakub nagu möödaminnes talle õige keelendi. Mis õige on muidugi nende moonutavas kõnepruugis. Emmy looming võiks kindlasti arvestatavam olla. Etümoloogiliselt igatahes haritumalt tuletatud kui noil agaratel uusasukatel, kes Euroopa keelalisi ülejääke sinna kokku on kandnud.

Emmy sünnitas ajalise poisslapse. Maise teekonna keskpaigas asuva naise kohta üpris

kergesti ja normaalselt. Loodus on ikka olnud Emmy vastu lahke ning kinnitanud tema ettekujutust pilvitust elust. Nagu olemise vaevades urgitsejad võinuksid täheldada, oli pilvitus Emmy enese sees ning andis tema maailmale oma näo.

Poiss sai nimeks Samuel ning Emmy hakkas teda kohe kutsuma Onu Samiks, sest vastsündinu oli vana ja kortsus. Aga sellest hoolimata andekas ja armas.

Kui Emmy oli rasedatele soovitatud jalutuskäikude ajal kõndinud mööda Vanemuise tänavat ning piilunud teoreetilise bioloogia katcedri akende poole, mille asukohta täpselt ei teadnud, rohkem oletas, siis oli ta vahel kujutlenud, et Peeter on ammu tagasi ning on täiesti loomulik, et on unustanud inglise keele täiendõppe põgusa episoodi oma elus. Laiajooneline Ameerika on teda mõnegi kandi pealt teiseks lihvunud ning kunagised armukesed koduproovintsis ei tarvitse meenuda.

Lapse hooldamise uudne amet talle seesugusteks mõtisklusteks aega ei jätnud. Asjatu kujutlusi rinnaga toitev ema enesele ligi ei lasknud. Piim ei pea edasi kandma ärevust laias maailmas loksuvate meeste truudusetuse pärast.

Mõnel hetkel lõi Emmy pea selga ning ütles kõikidele vangutajatele, et mehed peavadki just sellised olema. Ta armastab oma Peetrit endiselt ning teeb seda senikaua, kui ise soovib.

Aga kui ette satub mõni kõhetu filoloog, romantiliselt nohisev geoloog või küüniline meedik ning Emmy võtab seesugusesse armuda, siis ei kavatse ta seda enesele ühe maailmahulguse pärast keelata. Ise otsima ehk ei lähe, pole selleks õieti aega ega erilist mõtet, aga nunnaks kah ei hakka. Pilvitule taevale ei keerata selga, elu oskavad nautida vallalised daamid ja laste auväärised mammad.

Ühel päeval helises uksekell eriliselt ning sisse astus Peeter. Ta tunnistas Emmyt, kes oli pärast poissi veelgi ümmargusemaks muutunud, ning ladus esikulauale kingituseks toodud pudri-padi: odavat kosmeetikat, kirjudes pakendites pesu. Tasumise probleem oli teda ju vaevanud, üks Emmy pidi nüüd rahulolu ja tänulikkust näitama.

Peeter embas kohmakalt ning ütles:

"Sinu õpetustest oli mul seal palju abi."

Kas see nii pruukis olla, kuid ütlemise toonis oli midagi sellist, et Emmy kujutlusse ei tulnud mitte lohmakalt õitsev Ameerika, vaid Siberi vangilaager. Seal ta naasnut aga pidi hoidma ja haletsema.

Emmy täheldas põgusalt, et armastus ei lahvatanud Peetri puudutusest kohe leegiks, muud tunded ja uudishimud varjutasid seda.

Ta võttis kohmakal isasel käest kinni ning viis tупpa, surus diivanile.

"Istu!"

Peeter nagu kohe ei märganudki sinna siginenud lapsevoodit ning selles rahulikult tudevad tütte.

Emmy jälgis ta ilmet. Samamoodi vaatab ehk kunstnik tema viimase lõuendi ees peatunud, kes talle tuntud ja kelle arvamus võiks pakkuda huvi. Ei, Emmy loojauhkus ületas kunstniku edevuse kindlasti mäekõrguselt, kriitikapelgus ehk samavõrra.

Peeter silmitses last, seiras Emmyt, talle polnud midagi tarvis seletada. Ta kallistas sõnatult, vahest selleks, et peita oma ilmet. Piimalõhnalised rinnad küllap ei innustanud meest järgmist tütte tegema. Aga Emmy soovis, et mees oleks teda tahtnud. Nagu toona, keeleharjutuste ajal. Ja et Samuel poleks neid selles asjas seganud. Eneselegi ootamatult ütles:

"Ma armastan sind!"

Kui mehel on kord ehmatuste päev, siis olgu küllaga.

Peeter jäi ausaks. See tähendab, ei ütelnud midagi.

Pilvitu Emmy polnud ülcaru pingul. Aeg kulges omasoodu, tulevikul võis veel mõndaagi varuks olla.

Lõpuks leidis ka Ameerikas käinud mees väljapääsu. Ta ütles väga vaikse häälega:

"Dakoota indiaanlased saatsid tervisi. Nad loodavad su peale..."

Sild

Tegelikult see polnudki õige sild. Alt ei voolanud läbi vesi, vaid tuli. Mitte ka päristuli, mis põletab, vaid punakas hoovus, kord rohkem, kord vähem äge. Hetkiti hoovus katkes, kuid väga lühikeseks ajaks. Tule voolamist saatis närvesööv müra, mis võis paisuda lausa kõrvulukustavaks ning siis vaibuda taas ühtlaseks urinaks.

Ari-Pekka seisis sillal ning mõtles, mida annaks maailma vastu ette võtta. Kuidas oleks võimalik peatada seda külmade tulede voolu ja tehismaailma mürinat.

Ta oli hiljaaegu kolinud suurde linna oma laante keskelt, kus valitses vaikus, kus loodus sosistas sajanditest seatud juttu nõnda, et see ühtegi hingelist ei häirinud.

Kui Ari-Pekka oluaks seltskonnainimene, kes saab hõlpsasti jutu peale kellega tahes, siis küsinuks ta inimestelt, kes kõndisid üle silla, kas neile meeldib see lõputu mürin, maailma kihutamine seletamatu hävingu poole, halastamatute tulede suunamine vaataja silma. Mees teadis, et selles kõledas linnas ei asu keegi temaga inimese kombel asja arutama, vaid kehitab õlgu ning vaatab teda kui tülikat veidrikku, kellest on tarvis võimalikult kiiresti lahti saada.

Ometi oli Ari-Pekka veendunud, et see autode surve loodusliku olevuse ajudele ei saa kellelegi meeldida, ent kõik on lõõnud käega, keegi ei usu, et tal on jõudu võidelda tuleviku vastu.

Kui just nüüd tema mees võtaks kätte ja üritaks päästa inimkonda? Sellel piiratud lõigul, mis ehk alluks ta vägevale võimule, tema arusaamisele ja tulisele tahtele?

Õhtu õhtu järel tuli Ari-Pekka oma majast välja, sammus mõnikümmend meetrit sillani, nõjatus rinnatisele ja vaatas seda vilkamisväärselt tehishäda, autode katkematut voolu, täielikku hoolimatust kaasinimeste vastu. Mõni sõiduk oli suurem, mõni urises eriti vastikult, ühelgi polnud oma kordumatut nägu, oma erilist õigust olla olemas looduse kooskõlas. Ari-Pekka teadis, et igas neist istub inimene, kes võib-olla koguni naudib kihutamist, peab meeles oma sooja cesmärki, ent sellel teel, selle silla all toimub halastamatu võitlus, pealting Ari-Pekka ja kõigi teiste looduslike inimeste meeltele.

Miks ei pidanud ta siis tahtma peatada neid kõiki, tuua oma lõkke äärde, panna neid seal rahulikult istuma, et võtaksid aja maha, saaksid taas loomulikuks, ning üheskoos arutada, misasi see elu päriselt on, miks tasub olla nii ja mitte teisiti, mida on väärt suure aja ja inimkonna seisukohalt too kihutamine vastu võõrast planeeti, vastu maailmatelge, vastu ligimese hinge? Miks ei pidanud ta üritama päästa inimesi nende vildakate arusaamade eest, omaenese karulaane tõde tugevaks toeks?

Üks võimalus oleks hüpata alla sillalt. Vastikute vurajate ette. Tõkestada neile tee oma hapra kehaga. Otsa saaks maailmaparandamise vaev.

Teine oleks õhata see sild. Rusud langeksid maanteele. Kihutajad peatuksid nende ees, keeraksid pettunult tagasi. Kust võtta piisavas koguses lõhkeainet?

Ka Ari-Pekka võiks lüüa käega, jõuab tema seda maailma soojaks kütta. Lõpuks on ta karulaanest tulnud, ärgu tükkigi oma tõdedega. Pealinnal oma asi ajada, teeb nagu oskab. Tähtis kah, et tule looduslapselt nõu küsima. Leiab, et kohanegu Ari-Pekka uute oludega, ärgu õpetagu neid, kes on harjunud teisi õpetama.

Aga ta mõtleb oma laste peale, oma seemne peale. Mis inimesed võiksid siit tulla selle müra ja meeletuse seest?

Ühel õhtul, kui ta oli sügavasti kummardunud üle rinnatise, peatus tema kohal auto. Mitte all hoovuses, vaid selja taga asfaltlindil, mis oli tunduvalt kitsam alumisest. Ka siin neid sõitis, kuid harva ning nõudlik inimene võis selle välja kannatada.

Auto uks tehti lahti ning malbe hääl ütles:

"Palun istuge sisse!"

Ari-Pekka ajas end sirgu. All veiklevast tulede jõest olid silmad pimestatud, mees ei suutnud tumeda taeva taustal seletada, kes on kutsuja, mis auto see on, kes selles veel is-

tuavad.

"Palun teid!" kostis autost. Hääli oli tõepoolest paluv, isegi nagu natuke alandlik ning kuulus naisterahvale, kellest Ari-Pekka ei tohtinuks ohtu olla. Vähemalt mitte otsest. Ari-Pekka polnud naistevihkaja ega targutanud teemal, kuidas naised mehi alla suruvad või vastupidi.

Autos oli naine üksinda. Vahest oli tal mingit abi tarvis? Ari-Pekka ei hakanud pärima, eks see selgu hiljem. Ta istus juhi kõrvale autosse, kus tema jaoks uks oli lahkesti lahti lükatud.

Ka naine ei andnud pikemaid seletusi, vaid vajutas gaasipedaalile ning auto sukeldus sajandi nuhtlusena üldisesse voolu. Pärast mitmeid peatumisi, hüppeid ja pöördeid seistas tehnika valdaja riistapuu suure majakarbi ees ning ütles maanteelt üleskorjatud mehele taas lühidalt.

"Palun!"

Mida ta palus, ei selgunud kuigivõrd. Ari-Pekka astus autost välja ning lonkis naise järel trepist üles, sisse uksest, mis ei erinenud omataolistest seal trepikojas, ning jäi seisma asjadest üleasustatud esikus. Siinse kunstvalguse paistel sai ta esimest korda silmitseda oma kaaslast, ehk õigem oleks öelda, selle õhtu juhti.

Naine oli keskealine, vahest aastat kümme Ari-Pekkast vanem, sihvakas, küllaltki kena näolapiga. Midagi pidanuksid temast kõnelema kortsud kaalal ja veidi kibestunud suunurk, aga Ari-Pekka polnud just eriti osav seda kirja lugema.

Naine võttis napi jaki seljast, riputas õlapuule ning juhatas oma leiu elutuppa, pani sohvale istuma, ise kadus teistesse ruumidesse.

Ari-Pekka silmitses igava näoga raamatute selgasid riiulil ning arvukaid lillepotte aknalaual ja mitmesugustel alustel. Kah üks mets, mõtles ta muigamisi. Inimene loob enesele tehismaailma ja siis toob sinna natuke loodust sisse, see on rohkem mõnitus kui päris.

Kui naine tuppa tagasi tuli, oli ta rietatud siidisesse õhtukilisse, ulatas metsamehele oma lõhnava käe ning lausus:

"Siiri."

Ari-Pekka ütles igaks juhiks ka oma nime ning mõtles, mis võiks olla see töö, mille tegemiseks tema abi vajati.

Siiriks nimetatu tõi lauale nikki-näkki ja teekannu.

"Kohv ei lase magada," sõnas ta selgituseks, ehkki Ari-Pekka polnud temalt mingit selgitust nõudnud.

Ka perenaine istus laua äärde, midagi erilist neil ütelda polnud, nokkisid raasukesti liuvalt ning enamasti vaatasid teineteisest mööda.

Kui mõnda aega oli nõndaviisi nokitud, tõi naine teisest toast suure rätiku ning lausus järjekordselt: "Palun!"

Ari-Pekka juhutati vannituppa, mis oli täidetud arvutute pudelikeste ja tuubidega. Ülesanne näis selgõ olevat, ta pidi ennast korralikult küürima.

Aiva jätkuva malbe asjalikkusega viidi mees laia voodisse. Seal tegi ta seda, mida mees peab naisterahvaga tegema. Moodsaid seksioõpikuid Ari-Pekka polnud uurinud, peeneid tembutusi ta ei üritanudki, tuli asjaga looduslikul viisil toime.

Enne uinumist mõtles, et küllap see päristöö antakse talle järgmisel hommikul kätte.

Kui jumalavalgus raskete kardinate vahelt sisse piilus, tegi Ari-Pekka silmad lahti ning nägi enese kõrval võõrast närtsinuvõitu naisterahvast. Esimene mõte oli, et ta on kohaga eksinud ning peaks siit võimalikult märkamatuult jalga laskma. Aga siis meenus, et töö, mille pärast teda arvatavasti õhtuhämaruses tee pealt üles nopiti ja peenesse majja toodi, on puha tegemata ning tal ei kõlba teise külalislahkust kurjasti pruukida.

Ari-Pekka kergitas end padjalt ning jäi käsipõsakil silmitsema Siirit, selle magamisase me pärisperenaist, püüdis tema magavast olekust ammutada mingeid teateid, mis võiksid naise teha meeldivaks ja võib-olla isegi armsaks. Midagi isääralikku ta kätte ei

leidnud. Ja ega ta olnudki kindel, kas teisele tema häid tundeid tarvis läheb. Ka magades näis naine olevat asjalik ning tema kibestunud suunurk oli kuidagi eriti kõnekas.

Äkki naine vist tajus, et teda vaadatakse. Ta krabas Ari-Pekkast kinni ning tõmbas enese peale. Vahest tulenes unesegusest olekust, et ta nüüd oli hoogsam kui õhtul, väänles ja häälitises, nõudis oiete vahelt, et noor mees võimalikult kaua väge täis oleks. Vaata neid linnaprouasid, mida kõike nad oskavad elult võtta.

Kesk hommikuks oli Siiri kui ümber vahetatud. Ta oli endiselt asjalik, kuid täis energiat ja lusti. Tuiskas ühest toast teise, kandis Ari-Pekkale hõrgutisi lauale ning mingit muud tööd peale tolle õise temalt ei näinud tahtvat. Toimetades vadistas tühja-tühja rääkida ega nõudnud, et Ari-Pekka talle iga asja peale vastaks.

"Lähme nüüd!" hüüdis ta oma jooksmiste lõpetuseks ning viis mehe autosse, mis õhtul sai pargitud maja ette.

Nad tuiskasid teele ning mõningate pöörete järel pani Ari-Pekka tähele, et tohtus autode voolus sõideti läbi sama silla alt, kus nad olid kohtunud. Sellel tõsiasjal nagu ka sillal ei näinud nüüd päevavalguse paistel mingit tähendust olevat. Sõideti läbi veel mitmete kaarte alt ning Ari-Pekka uue eluaseme lähedal paiknev sild oli vaid üks paljudest, mis jäi inimesel tema igaveses tõttamises seljataha.

Siiri peatas auto kauni järve ääres ning kamandas:

"Nüüd suplema!"

Ari-Pekkal polnud mõistagi supelpükse kaasas, aga veel enne kui ta jõudis kõhklema hakata, kas seda teisele õelda või mitte, tõmbas Siiri seesugused välja auto pakiruumist ning mees pidi need oma niuetele tirima. Ei tema, lihtne metsamees, mõelnud, mitut häbi need varem on katnud.

Vees oli hea, aga õige loodus see siiski polnud. Liiga palju huvilisi oli ümberringi, liialt küllastatud oli paik hoolimatust jalajälgedest, muld ei suutnud seedida jäätmeid, mis kusagil toodetud ja siia kokku kantud.

Teiste suvitajate kombel päikest silitada Siiri pikalt ei mallanud. Peagi kamandas ta Ari-Pekka taas autosse ning viis väikese klanitud külakõrtsi manu. Seal sõid nad maitsvat praadi, Siiri maksis endastmõistetavalt, tegemata välja mehe poolikust liigutusest oma kõhna tengelpunga taskust võtta.

Mis siis ikka, naisterahvas juhatab paraadi, ei hakanud Ari-Pekka ka nüüd pärima, kuhu sõit edasi läheb.

Sukelduti taas õhumürgitajate voolu ning auto kandis loodusearmastaja linna poole tagasi. Päril sinna ei jõutud, kaljunuki peal oli keeruline chitis, Siiri keeras selle õuele.

Majas olid seinad täis suuri pilte. Siiri õiendas kassa juures, et lunastada luba nende silmitsemiseks. Ari-Pekka libistas pilgu üle endisagse kunsti ning varjas haigutust, mis vägisi peale tükkis. Õnneks Siiri teda ei jälginud, ta näis segastest maalidest olevat sisse võetud, ehkki Ari-Pekkal oli tunne, et teine on selles muuseumis ei tea mitmendat korda ning on uuesti tulnud ainuüksi selleks, et vaest looduslast suure kunstiga rabada.

Ka see töö sai tehtud ning paarike kihutas edasi. Nüüd juba selgesti linna sisse. Väikese kohviku ees peatas Siiri oma traavli, vaatas kella ning lausus:

"Me peame natuke aega parajaks tegema."

Ei hakanud Ari-Pekka ka nüüd suuremat selgitust nõudma, missugust aega. Eks seegi selgu hiljem. Kui ta on kord ennast naisterahva meeleva andnud, mis mõtet on siis rabelda, ennast ja teda liigsete pärimistega tülitada.

Kohvikus joodi kohvi, mida muud seal oligi teha. Proua Siiri viis korraks jutu tagasi muuseumi peale ning selgitas, kes oli majas elanud kunstnik ning mille poolt ta on tähtis. Ari-Pekka vastas talle:

"Mhmmh."

Õnneks linnanaine pealetükkiv selle asjaga ei õlnud.

Siis vurati edasi, tuttava silla alt läbi ning peatati auto suure valgustatud hoone juures. Jälle toimetas Siiri piletikassa ees ning Ari-Pekka talutati heledasse saali, seati numbri

järgi istuma. Lavale kogunes pillimehi kõiksuguste kecruliste pillidega, neid kääksutati siia-sinna, siis ilmus platsi üks ilma pillita mees, see oli kõige tähtsam, hakkas teiste nina all vehkima ning selle peale läks muusikaks lahti.

Ari-Pekkal polnud muusika vastu kõige vähematki, ta pingutas kuulata, aga paaril korral siiski suigatas. Kes teab, millest ta nii väsinud oli, kas tarmukast naisest või uudsetest muljetest.

Pärast kontserti sõidutas naistuttav Ari-Pekka sillale, kus nad täpselt ööpäev tagasi kokku olid trehvanud. Enne kui ta autoukse lahti tegi, küsis mingi imeliku rõhuga:

"Noh, Ari-Pekka, kas elu on elamist väärt?"

Mees muidugi nii imeliku küsimuse peale ei vastanud. Juhtus olema isemoodi päev, aga sellest ei pruukinud veel järeldusi teha elu üldiste väärtuste kohta.

Naine avas autoukse Ari-Pekka poolt ning ütles:

"Olgu siis hüvasti."

Mees astus välja. Ta ei saanud päriselt aru, miks Siiri teda just samasse kohta oli toonud, kust nad eile alustasid.

Naine hõikas autost:

"Kui soovid, eks hüppa siis alla!"

Hoopis imelik mõte käis Ari-Pekka! peast läbi: kui naine oli eile aina korranud "palun", siis täna ei mäletanud ta teda kordagi niiviisi lausunud olevat. Nüüdki kõlas see veider ütlemine otsekui käsk. Mis pergeli pärast ta peaks alla hüppama? Mida naine õige mõtles?

Seda tema käest järele küsida polnud enam võimalik. Ta oli tõmmanud autoukse kinni ning minema vuranud.

Ari-Pekka ei hakkaks teda kodust üles otsima, et küsida. Ta ei mäletanud enam seda kohtagi, kus eelmise öö oli veetnud.

Oli ta ehk naise millegagi ära pahandanud? Oma tukkumisega kontserdil? Ta oli pannud tähele, et polnud sugugi ainus magaja.

Ari-Pekka kummardus üle rinnatise — just nii nagu eile — ning arvas äkki taipavat, mida naise viimased sõnad tähendasid. Too oli teda vist pidanud enesetapjaks, sillalt allahüppajaks, õnnetuks, kelle elu on sõlmes ja kes ei leia teistsugust lahendust.

Naerda polnud siin midagi. Ari-Pekka mõtles edasi: vahest oli naisel niisugune harrastus, et käis pealinna arvukatel sildadel oletatavaid enesetapjaid üles korjamas, et neile oma arusaamade kohaselt kätte näidata, mis magus asi see maailmas elamine tegelikult on.

Aga Ari-Pekka ise vaatas nüüd tulede jõge tõepoolest teistsuguse pilguga. Kuidagi nõnda, et, noh, las sõidavad, mida tema neile ikka teha saab. Maailm on täis isemoodi inimesi, igapähele on ruumi päikese all. Küllap on kõigil neil autodelgi ja nende juhtidel oma asi ajada.

Priit Kütas

Hüpnos

Sirelid õitsesid veel viimaseid päevi, maa ja inimesed ootasid pikisilmi vihma, rohi kipus juba kõrbema, ka vesi oli kaevus viimase peal. Linnud laulsid, hommik oli vaikne, ei muid mürasid peale linnulaulu. Tõstsin poja, kes oli tookord nelja-aastane, jalgrattasadulasse ja hakkasime linna poole sõitma, turule — toidu järele, mille oleksin ka lähemast poest kätte saanud. Turule sõitsin rohkem selleks, et lapsele rõõmu teha. Kevadel tegin jalgrattaraamile lastesadula, mis oli lastele suureks rõõmuks, endale väikeseks nuhtluseks, sest sõidutamist nõuti igal võimalikul ja võimatul juhul. Teel olles tuli meelde, et pidin ühele mehele paar sõna edasi ütlema, seepärast muutsin peale silda esialgset sõidusuunda ja tõmbusin jõeäärsetesse kvartalitesse.

Ühest Suur-Jõe põiktänavast mööda sõites nägin maja teise korruse aknal üht inimest vehkivat, nagu abi kutsuvat. Pöördusin tagasi, ja tõesti — üks vanem naine aknal hakkas energiliselt vehkima. Sõitsin tolle maja juurde, jäädes rattaga värvavale seisima. Maja oli õige niru väljanägemisega, iidamast-aadamast värvimata. Asi oli tõsine, ligi seitsmekümene naisterahvas oli jäänud luku taha. Õnneks oli pikk redel sealsamas kuuri räästa all. Punnitasin redeli püsti ja ronisin üles, poisi jätsin alla ootama, mis talle criti ei meeldinud. See uks ja lukk olid sama nigelad kui majagi. Vanaproua oli kõigega nõus, lõõgu ma kas või uks maha, peaasi, et ta välja saab. Õnneks oli tal mingisugune peitel, millega õnnestus üks piirlaud, selline seitsme erisuguse pikitriibuga, kõik käsitsi hõõveldatud, tervelt lahti kangutada. Olin õigesti arvanud, lukuauk oli lengis nii viltu, et ulatus peaaegu lengi pinnale. Vana pude puu kukkus juba mõne kopsu järel lahti ning üpris kerge vaevaga sain lukukeele tagasi suruda ja ukse lahti. Lukk oli täiesti perses, millise väljendi jätsin enda teada. Äkitselt vanaproua karjatas, mul käis ka nõksatus rinnust läbi, mõtlesin kohe, et poiss, et kukkus redelilt alla, aga tema sinder oli roninud üles mulle järele ja oli kindlasti juba hulk aega toas olnud, lihtsalt toa perenaine pörkas alles nüüd temaga kokku. Vanaprouale mõjus see igatahes rängalt, ta vajus toolile ja palus vett. Vesi seisis ämbri-riga toas. Ta toibus õnneks kiiresti ja esitles end: "Miralda Haago, saksa keele õpetaja, pensionil." Leppisime kokku — mõlemal oli kiire —, et tulen õhtul tagasi, toon uue luku kaasa ja teen ukse korda.

Mees, kellele pidin sõna viima, elas lähedal, aga oli laupäeva hommiku tõttu alles sellises raskes joobes, et temaga polnud mõtet rääkida. Suure vaevaga sain ta tageda naise käest tüki paberit ja pliiatsi, kuhu ma teate kirja panin, ja palusin selle vanamehele kainemisel ette lugeda. Peale seda käisime turul, poes, vahtisime natuke sillal laevu.

Õhtul väntasin uuesti jõeäärse aguli poole. Ilm haudus vihma, kaks joodikut magas rentlis õndsat und, tüksteisest ainult mõnesaja meetri kaugusel, justkui oleksid ühest kohast tulnud.

Jalgratast seinä äärde pannes kuulsin lahtisest aknast, kust hommikul olin sisse roninud, saksakeelset lauset: "Warum, warum, ist die Banane krumm?", mille peale mitu inimest naerma puhkes. Trepist üles minnes lõi ninna kohvilõhn, külalised istusid kitsukeses toas taburetile improviseeritud kohvilaua ümber. Asusin asja juurde, luku vahetamine läks kähku, lõin ka piirlaua korralikult ette, õlitasin uksehinge, keerasin kruvid kinni, hõõveldasin natuke uksesterva ja demonstreerisin oma töö tulemust. Korteri-perenaine oli vaimustuses, lõi kaht kätt vanainimeselikult kokku, öeldes oma külalistele osutades:

"Mul on nii piinlik, just enne teie tulekut, ma arvasin, et ega te ei tulegi, lasksin lendu mõned mahlakad väljendid tänapäeva nooruse kohta." Tal oli raha juba valmis pandud, viis rubla rohkem, kui hommikul kokku leppisime, surus mulle nutsus pihku. Võtsin viielise, ulatasin tagasi sõnadega: "Mis kokku lepitud, see on", sest allesjäänud summa oli liig mis liig selle töö eest. Tahtsin hüvasti jätta, aga mul võeti varrukast kinni ja peaaegu tiriti kohvilaua äärde. Kohv oli hea, rabarbrikoogid värsked. Alustati tutvustamist sõnadega: "Kitsa ruumi tõttu on tseremoonia lihtsustatud, jääb ära niksutegemine ja käesuudlemine." Korteriperenaine tegi teatraalse žesti, lausudes tutvustatava nime, mille peale kummardasin, öeldes oma nime. Kahe vanema madaami — millegipärast mõtlesin, et nad on korteriperenaiselega klassiõed või kursuskaaslased — nimed olid Magda ja Hilda. Nende kõrval istus hästi suur rinnakas blondiin, kelle nimi oli Leelo ja keda ma teatava sarnasuse järgi pidasin Magda tütreks või sugulaseks.

Rabarbrikook oli tõesti hea, nagu kohvi. Mulle meeldib panna kohvisse palju koort, musta ma eriti ei armasta. Sellel laual oli koorekann seni puutumata ja ma võisin seda luksust endale lubada. "Lõpuks ometi üks inimene, kes koortki tarvitab," rõõmustas perenaine. Kui olin natuke maiustanud, küsiti, ma ei mäleta enam kes, "kas olete julge noormees?". Küsimus oli ootamatu, vastasin mõne hetke pärast, mille jooksul laudkond hiirvaikselt istus ja mulle pingsalt otsa vaatas. "Arvan, et olen, kõrgust ei karda ja üle jõe julgen ujuda, teiselt poolt jõge ellingutelt olen mitu korda siia poole paadisillale ujunud ja tagasi. Aga millist julgust te minult ootate, mida on tarvis teha?" Kolm naist vaatasid üksteisele otsa, peale parasjagu pikka pilkude kõnet pöördus Magda minu poole. "Teha ei ole vaja midagi, meie palve on õieti ebaviisakas, ühesõnaga, mu tütar." Osutades peaga järsu nõksuga Leelo poole, pidas ta sõnade otsimiseks pausi ja mulle tundus, et isegi punastas. "Mu tütar väidab, et tal on hüpnotiseerimisvõime, aga me ei usu teda, ja kui ta tahab seda meile näidata, siis me natuke pelgame, nii et keegi pole nõus olema katsejänes, aga me oleme nii põnevil." Kui hakati rääkima julgusest, mõtlesin, kas on vaja katust parandada või mingit kaotatud asja kuskilt ära tuua, aga hüpnoos! Üldse mõjus kogu seltskond natuke koomiliselt. "Kust selline mõte, et võite hüpnotiseerida, nagu aru saan, asjast õieti midagi teadmata?" Vastuse sain silmapilkselt, nähtavasti oli see aegsasti valmis mõeldud, ainult Leelo kippus kitsukeses ruumis rääkides žestikuleerima, mida saatis tema kõrval istuva Hilda paaniliselt hirmunud pilk laual asuvatele nõudele. "Käisin kord sõbrannaga hüpnotisööri vaatamas, kolm rubla oli pilet. Nägin hüpnotiseerimist elus esimest korda. Läksime seal koju, ühesõnaga, ütlen sõbrannale, et tahad, ma võin sind ka hüpnotiseerida. Ta pidas seda naljaks, aga ma tundsin, et on tõsi taga. Sõitsime trammiga koju, istusime keskmise ukse lähedal. Üks keskcaline mees tuli peale, hakkas meid vaatama. Mõtlesin, et proovin, aga kartsin koledasti, põhiliselt seda, et ei suuda teda enam transist välja tuua. Sisendasin talle — tule meie juurde, pörka peadpidi vastu seda posti, mis on ukse juures. Kui olin niimoodi sisendanud talle, pilk klaasistus ja ta astus ebaloomulike nurgeliste sammudega meie poole, pörkas peadpidi vastu posti. Mu sõbranna kiljatas, lähemad inimesed sattusid paanikasse. Õnneks ta toibus kohe, aga rohkem pole ma julgenud kedagi ilma tema nõusolekuta hüpnotiseerida, keegi pole ka nõus olnud. Mul on väga väike tutvusringkond ja ma pole ka eriti paljude poole seesuguse sooviga pöördunud. Kui te olete nõus, ma hüpnotiseerin teid, vaatamata sellele, et jõite kaks tassi kohvi ja olete reibas, ka vastu teie enda soovi. Ma tahaksin nii väga ennast proovida, kas suudan."

Oli vaikne, kõik nagu pidasid hinge kinni, ainult hüpnotiseerida soovija vaatas mulle paluvalt otsa. Olin kindel, et eelnev jutt on väljamõeldis, aga samuti oli kahju sellest pentsikust seltskonnast ja ma ütlesin: "Olgu nii."

Vanemad daamid istusid oma toolidega teise seina, minult nõuti voodile pikaliheitmist. Lamasin, käed kukla all, liigutasin varbaid ja vaatasin, kuidas Leelo keskendus püsti seistes ja aknast kuhugi kaugusse vaadates. Leelo oli ürgne naine, kitsukeses toas lausa hiiglane. Mäletan vaid, kuidas ta oma pilgu aknalt mulle pööras. Kas vajusin kohe ära või

mõne aja pärast, aga unenägu oli enam kui kummaline. Istusin jalgrattal ja väntasin turu poole, poiss raamisadulas. Hakkasime õhku kerkima, tänaväärsete pärnade kohale, üha enam ja enam kõrgust võttes hakkasin lähenema Elisabethi kirikule. Juba lendan kiriku katuse kohal, ägedalt jalgratast sõikudes, tõustes torni ümber tiire tehes järjest kõrgemale. Tornikukeni jõudnud, näen, et ta pugule on midagi kirjutatud. Hakkame pojaga koos kuke pugu kraapima ning täht tähe haaval tuleb nähtavale — VAATA ARMSAMALE SILMA. Tuulehoog keerab tornikuke kriiksudes Rääma poole ja ma hakkan langema alla, maandudes kodu kõrval, kus naine mind kahe tütreaga ootab. Naine annab mulle leivakoti, mina tõstan poisi maha ja hakkan kohe jalgrattaga edasi sõitma. Teel ei ole ühtegi autot, küll on teel seisvaid roostes vrakke, mõnel kasvab juba rohi katusel. Ka tee on imeulik. Tallinna maantee, aga teepeenrad tihedas võsas, murukamar trügimas asfaldile, mõnes asfaldiaugus kasvamar põlvkõrgune kask. Äkki sõidan jalgrattaga keset purunenud majadega Pikka tänavat. Roheline turg on täiesti võssa kasvanud, tänaval varisenud kivide vahel paks rohi, kus õitsevad veel viimased võililled. Tuul keerutab juba võililleseemneid, lendlevad purustatud ja tühja tänav kohal. Raudteevalitsuse maja trepikoja seinal on ikka alles telefoniautomaat, aga roostes, ilma toruta, vastas, seal, kus oli koduüks, kasvab pajupõõsas. Uksepiidad on ajanud värskeid võsusid ning läinud lehte. Kõik on vanaviisi, postkastid, trepialune pime köök, hoov, väike maja. Meeri köögi uks on pärani, aga ei toas ega köögis ole kedagi, ainult köögilaual on lahti niiskunud vihik Joonas varesejalgadega. Varsti tuleb kevad. Lumi sulb. Jää lähep. Linut tulevat lõunamalt tagasi. Puut lähavat lehte ja lillet hakavat õitsema. Vanad kardinad, mis lahkudes olin ette jätnud, on alles. Uks ei ole lukus. Tagasi on voodi, mis seitsmekümne üheksandal aastal sai turul maha müüdnud. Voodis lamab keegi, tekk üle pea, kes samas virgub ja oma sassis pea tõstab. "Küllike, kas tõesti sina!" Küllike pöörab end selili, tõmbab teki kurgu alla ja noogutab. Laskun voodi ette põlvili, Küllike silkitab mu pead ja pühib pisaraid, tema silmad on nagu väikesed metsajärved. Laia tänav poolt kostab viiulimängu ja kolksub sealpoolne hoovivärv. Viiulimängija läheneb aeglasele mängides, "mil saaksin ma veel mustlaskombel / siin ilmas ringi rännata". — "Tule," karjatab Küllike ja tõmbab mind endaga kaasa. Me tormame pimedasse koridori, sealt tänavale, kus lendleb veel rohkem võililleseemneid. Küllike lausa veab mind, jookseb on meeletu, üle Raekoja platsi, mööda Virut, millest on järel ainult kitsuke jalgrada, varisenud majade vahel värskes noores rohus Tartu maantee alguseni. "Ma ei jaksa enam. Kuuled sa midagi?" Kaugelt kostab viiulimängu, üle varemtevälja liigub tume kogu, kelle pika musta mantli hõlm lehvib nagu rongatiib. Varsti kaob ta rusude vahele. Kostab ainult putukate suminat ning mõned varesekraaksed tontliku kivitorni poolt, mis kunagi on olnud "Olümpia" hotell. Küllike on üleni higine, nii nagu teki alt tulnud, ühegi hilbuta, ainult minu kingitud hõbekett kaelas. "Sa võid külma saada, tahad, ma annan oma särki." Ta vaatab mind oma suurte ilusate silmadega. "See on sul higine, ma hõõruksin ainult end sellega." Tõmban särki seljast ja Küllike hakkab end kuivaks nühkima. "Mis mühin sealt cestpoolt kostab?" — "Arva ära!" Vaatan seda võsaga kattuvat varemtevälja. "Ega ometi Härjapea jõgi?" Me pistame käest kinni hoides jooksmas kärestikulise jõe poole.

Järsku kuulsin hoopis teisi hääli. Mind raputati tugevalt, pea valutas. Toasolijad olid siiralt rõõmsad mu ärkamise üle, nähtavasti ei läinud äratamine kergelt. Kaugelt kostis äikesemürinat, tõusin, tänasin seansi eest. Pikseragin käis mürinal üle majade, sähvis välk, esimesed piisad langesid plekk-katusele. Jätsin hüvasti. Viidates vihmale, peaaegu jooksin trepist alla. Kuulsin, kuidas mulle järele hüüti, et oodaku ma ära, kuni vihm üle läheb.

Hüppasin sadulasse, uuesti käis kõu raginal, sähvisid välgud, tuulehood keerutasid tänavat prahti kui meeletud. Hakkasid jälle langema piisad, mis muutusid mõne hetke pärast paduvihmaks. Läbimärjana sõitsin soojas vihmas äikesemürina ja välkude saatel ning tasapisi hakkas minus ärkama esiisadest pärit paganlik põlluharija, kes rõõmuga tervitas kevadist vihma.

Ott Arder

*

HEI, ÕIGUSNÕUDJAD LÄRMAKAD,
kõik sagijad ja trügijad!
Hei, tragid tõrksalt tusased —
on mõned rõõmsalt tasased!

Nood oma leebe lustiga
ei sobi meie mestiga.
Meil mure ränk ja töö ja tusk,
noil ilmselt mingi salausk.

Niinimetatud ujedust
tõe pähe ei või võtta just.
Neilt, kes on rahul piskuga
käest viimne tuleb kiskuda!

Kas tasasel on kodumaad?
Ja mis ta sööb? Ja kust ta saab?
Ei tekita see usaldust
kui näed ta palgel naeratust!

Nii. Tasasele, sõbrad head,
nüüd lajatagem piki pead.
Saab vasemalt, saab paremalt,
et püsiks tasa aremalt!

*

ENNEMINEVIK, TAGUTULEVIK
korralagedapealne
teole tige da mahalugeja
teada
rukist lõikame, hunti hõikame
sirp on siit, vasar sealne
muu see muidugi iseenese
seada

akrobaatide atribuutika
töötab tugevaid tõuse
vabalangemist, sissehingamis—

OTT ARDER

pause
lase lennata ilma vennata —
tema enam ei tõuse
elu õpetab, vikat lõpetab
lause

hangub vagudes oma jagudes
tasa kivise maaga
unenägude piiripragude
saaga
haige pihaga kasevihaga
lavalaudadel võimled
hõimled, higistad, iseendaga
sõimled

Videvik

(naishäälele)

On tulevik murdumas pooleks,
end minevik paotab su ees,
vaid viltuste valguste hooleks
jääb videvik enese sees.

Ei pruugi ei naerda, ei nutta,
kes teab, mida peab ega pea,
kui enam ei rumalalt rutta,
kui vähemalt saatust ei nea.

Muu tuleb kas viimaks või juba,
vaid üksindus pikalt on ees.
Üks uks, neli seina ja tuba,
kus sina ja videvik sees.

Irene Saal

Vaata need ongi need aiad

1

raskete aedade kõrgete võrede taga
raskeim on roos tumeda õhtu
mantlites mõõdujatest roos on tumedam

vaata need ongi need aiad
kust meie veel puudusime
me oleme siin vaid kõrvalised
oleme siin vaid suulised
kusagil aiad on tasuta
roose on rohkem kui hingerahu

rahule vaatamata
hing ei püsi ju vaasis
puudel on õigus meid ehmatada
iga hetk

ehkki puid on palju
siiski ainuke nendest on eeben

ja mulle ei andestataks hingamist valel kohal

mul ei ole midagi ette kujutada
kõik on olemas
aedu juba välja ei mõtle
ainult raskusi on hääldamisega

kes näeb roose neile
meenub ka ülejäänu

2

aedade ainuvalitsus
mu kõnevõimest hulga enam vältav
puude palju veenvam vihmapädevus
valve iga liigutuse üle
nii need maastikud
algavad

kui olemas kui olemas sa oled
et ulguaedades pimedust pälvida
kui vesi voolab suurte tähtedega
et paduaedades seista sõrendatult

IRENE SAAL

vihm on alati kohalviibivam kui vaid vihm
õhtu viimasel piiril katkevalt ilusad
ta valituimad puud on raskendavad asjaolud
on lehti mida ära ei pühi
mantliit ega näolt

3

me oleme surnud me eelistame
aedu ja nemad meid

oma katkuhaige käega
sa puutud mu nägu ja õlga
aga mina ei tõmbu ära
ei ehmata üldse enam
me tutvuse poolest vaid tuigun edasi
veelgi suurema tutvuse poole

sest su muusika nõuab veel palju langenuid

kui see on taud
siis talveaiad on ta riikides
ja see täiuslik provints
ja valu vasakpoolne

ei saa ju silmi lahti mustalt roheliselt või lillalt
mis aasade sügisetes taas astmelt astmele laskub
mu kauneima kaotuse
kõrgeil ja niitmata hetkedel

olime maised, heinamaised

kui see on haud
siis haljasalad on ta valdused
tema valguvad territooriumid
ja vaid mälestus halvaloomuline
suurte värvide peatuspaigast
saab su südame reservaat

selle söödava maastiku
selle joodava maastiku
teema on liiga suur katsumus üheks korraks

ta teadjad loevad end üle
kuid õiget arvu ei saa
ma olen end kogunud kokku
ma olen end lugunud üle
su kutse jääb korduma iga pausi lõpus

kui see on september
siis on see õige aed

olen surnud selle ja selle pärast
maetud selle ja selle pärast

et ei saa silmi lahti punaselt kollaselt valgelt

*

su pilk on midagi eluaegset
nii nagu too lind kes veel surnuna edasi lendas

selle reekviemiga libiseme kaasa joonelt
ellujäämine näitaks väga suurt ebumusikaalsust
see on tuttav tänav mis laskub alla mäest
kuid nüüd enam iialgi keegi meid ei keela
keegi meid ei keela

tahaksin magada midagi enneolematut
mõte jääb näo peale järele huultega mõeldud
suudlus on dogma millele
toetub kultuur
suurlinnas linnupuurses
sügisel ebatsensuurses

me vajame rohkem lehti kui seda sügis suudab
ja tühjemaid tänavaid kui seda õhtu suudab
palju suuremat mahajätust kui on raamatutes kui on jaamades

ainult kuidas linnuga toime tulla?

*

me vajame rohkem merd kui kahele määratud
ja rohkem kui õppeprogrammis on ette nähtud
ilmad lubavad meil unistada kaelast saati
ilmastikuolud on keskaegsed
ilmastikuolud on Noa-aegsed
me eest ei suudetud varjata
nii suurt kogust vett

mis märkamatuna algab
ja jääb lõpetamata

vihm milles me magame
seni kõrvale pandud meri
meri milles me magame
seni kõrvale pandud vihm

udu Inglismaa kohal
ainult täiesti
ühemõtteline
ainult täiesti
kolmemõtteline

IRENE SAAL

Takistusjooks

Olin Tallinnas, mis ometigi sisaldas endas võimalust mõneks teiseks linnaks, milles trammiinide keeruline süsteem ja üks koht, kus alati on istunud ja oodatud. Teatav plats, kust alati on liikunud trammid üles, ülalinna, ja alla, all-linna, suurte punaste vabrikute mustade lõhede vahele. Pikkades vabrikutevahelistes käikudes sõidavad trammid alla, et minna all-linna, ometigi ei sõida ma sinna, vabrikute vahele, ei sinna, ei tänna, ei üles, ei alla, pigem siiski üles, sest peatselt on ees tolmused bulvarid — hõredate ja rääbakate akaatsiate vahel logisevad trammid, aga peatselt lähen juba jala, ehkki trammid ikka liiguvad, sõidavad koliseses mööda, veel üks, siis ainult rööpad, rööbaste rägastik, millest trammid enam läbi ei pääse, roostetanud rööpad, juba on bulvar kadunud, ei ole enam akaatsiaid, trammidest rääkimata, tänavatest, isegi rööbastest — ainult roostetanud raua-lasu, raskelt õõnes, alt tühi.

Üle raudlattice lasu kauge müüri poole, mis nüüd lõpuks juba paistab, all tühjus, üle selle, kuigi raua-lasudel käimine on keelatud, aga siiski üle, müüri poole, üles müürile. Müüri kohal on puuladvad, mitte rohelised, vaid mustad, mustade lehtedega võrad. Siis kaevud müüri ces ja müüri sees. Kaevudes sõdurid, puupüsti täis kaevud, ainult üks käik läbi müüri on vaba, õieti üle müüri, tumedate puulatvade all kitsas käik müüris ja sõdurid ümberringi, kes tõukavad mind käiku sisse. Sealt tuleb lõputu rahvavool mulle vastu, ikka samast käigust, aga sõdurid tõukavad mind tagant, pressivad vastutulevate inimeste vahelt läbi ja olengi teisel pool. Ees tühjus, pime ja must, keegi ripub pimedas mustas tühjuses käigu kohal, hoiab kätega ülevalt äärest kinni, otse mu ees, viimane takistus. Haarab mind kaelapidi jalgade vahele, nagu ämblik. See on T., ta pigistab mu pea oma reite vahele, ma ei pääse mööda, tühjusesse. Jätk, lämmatav haare.

16.11.1972

Eksimatuseõudus

Seisan Poska tänava nurgal, Kunglas, vaatan jalgade ette maha, näen, ümarad munakivid, kivide vahel rohelised rohulibled, lehed, vankriratastest ja hobuseraudadest säilinud, rohulheded kõnniteeplaadi ääre alt. Vaatan neid rohulchti, aga samal ajal näen kogu tänavat, kõiki tema maju viimseni, ühekaupa ja eraldi, kõiki korraga — lasteae, saun, kunagine Grasmendorfide korter, kollane kastmaja nurgal, kõiki neid ma näen, kuigi vaatan jalgade ette maha, rohtu sillutisekivide vahel, ja äkki, ootamatult, ühel ainsal hoobil on kõik läbi, lõppenud tänav ja nurk, olen siin, aga ei, kadunud on tänav ja nurk ja koht, koht ise kui niisugune, äkki ei ole ma enam kuskil, aga ei, vale seegi, midagi paistab läbi, ähmaselt küll, aga paistab — ikka sealsamas, ikka veel, kahe tänava nurgal, vaatan maha, näen, paistab läbi, kuigi kadus, aga ometi ma tean; korraga ja ootamatult tekib t e a d m i n e kõigest sellest, mis tuleb, saab, jääb, kaob. Korraga ootamatult nagu lõök, aga mitte see ei ole imelik, õudne ja hirmutav, õudne ja hirmutav on üllatus ise: seisan ja

vaatan maha jalgade ette, rohulibled munakivide vahel, ja siis üllatus: kuidas ma t e a d s i n , kuidas mõistsin tulla sealt, sealt Poska ja Kungla nurgalt, kus rohulehed kivide vahel, siia, ja just siia ja karvavõrragi eksimata, läbi kogu selle tee, mis vahepeal on olnud, ja just selle ja mitte kübemekese võrra teise, käia läbi kõik need asjad ja ajad, inimesed, just need, ja kuigi ma ei ole veel tulnud, veel jõudnud, olen ikka seal nurgal ja vaatan maha ja ometigi näen kogu tänavat, üksiti ja tervenisti, veel seal, aga kohe ma lähen, kaon, käin läbi kogu tee, asjad, ajad, inimesed, aga kuidas, kuidas mõistan, kuidas tean?

Just nii, eksimatult, mikroskoopilise täpsusega, Heisenbergi relatsiooni piiril, kõik käigud viimseni läbi käia, midagi vahele jätmata, midagi juurde kombineerimata, kuidas ometigi, mõistan ja tean seal seistes ikka veel, aga samas juba minemas, samas juba teel, samas juba siin, kuidas?

See üllatus. Äkiline ja ootamatu nagu noalööök, üllatus hirmu ja õudusega. Üllatus ja hirm selle absoluutse täpsuse ees, täieliku eksimatuse ees, ikka veel seal, vahtides maha, munakivide vahel, kõnnitee serval, rohi, aga juba kõik, tulen, juba olemas, ilmeksimatu täpsusega, määramatuse relatsiooni piirini keerulist teed, ja ikka siia, ja ikka ja ainult siia. Sealt nurgalt.

8. 11. 1972

Alanduse füsioloogia

Toomel, üleval raamatukogus. Ülevalt rõdult tuleb alla mustaruudulises seelikus naine, otse üle käsipuu ja mööda raamatuid. Parajasti ta astubki — sirutab jala välja raamatuhunnikule kahe akna vahel, Sokratese ja Periklese lähedal. Raamatud on laotud üksteise otsa virna, virna mööda ta tulebki, jalg mustvalge ruudulise seeliku all välja sirutatud — brünett naine. Sportlane. Ise istun mikrofilmide lugemise aparaadi taga, vaatan, sportlik naine tuleb mööda raamatuid rõdult alla, mina, vastupidi, olen sündimise pooldest hea päritoluga, ei varja seda üldse, ütlen lausa välja — oleme sündinud samas linnas, üles kasvanud samal tänaval, aga meie päritolud ei ole võrreldavad, seisan, vestibüüli nurgas kummut või raadiokapp, krutin raadiot, või mis ta sääl ongi, tema aga, mustaruudulises seelikus naine, juba all, läheb bibliograafide tuppa, üks on sinna lahti, ukse taga pime ruum, sinna ta nüüd läks ja kadus, tuba pime, näha ei ole midagi, ise aga, hea päritoluga, nagu ma olen, krutin nurgas raadiot, ei saa pingutuse pääle vaatamata põit tühjaks, tunnen ennast päritolule vaatamata alandatuna.

5. 1. 1973

Tormikahjustused

Tuul, paisub aegamööda tormiks. Raju. Aga ei vähimatki tuuleõhku. Absoluutne vaikus, mahe õhtupoolik. Ainult maastik ümberringi osutab juhtuvale: puud langevad, juured kerkivad maast, mullakamakad paiskuvad õhku, oksad nagu linnud taeva all, vabad, omaenese tahtest kantud, langevad kaarega murule, püherdavad teedel ja radadel, tüved prantsatavad ja pörkuvad maast, ladvad võnguvad edasi-tagasi, painduvad alla, murduvad, õhk ometi liikumatu, nagu tardunud.

Tulen üles Toomele, tüved ja oksad risti-rästi teedel, torm aga vaibub, raju taandub,

aegamööda, ainult siin–seal mõni langev puu, aeglane ja väärikas nüüd, plastilised liikumised; rahulikult ja hõljuvalt kukub pärm, aegamööda vastu maad poolteks, tükid lendavad üles, keeravad pikkamisi teisele küljele, otsekui demonstratiivselt, vaevaga isegi, vastu tahtmist nüüd juba, nagu ajalugu, mis ennast korrata ei taha — nii–see–ükskord–oli, omal–ajal–kui–torm–mõllas.

Siis raamatukogu ise — tormist puutumatu ja terve nagu enne, ei, rohkemgi veel, t e r v e m kui enne: varemete poole asemel torn, kirik, kumeralt terava katuseharjaga palja mäe otsas, üksi ja lagedal. Üksainus puu on alles jäänud, must tüvi, raagus oksad. Seisab torni kõrval. Nemad kahekesi, taevast pilved, kihutavad nagu tuulest aetud, ometi vaikus, täielik nüüd, puud ei lange enam, demonstratsioon on lõppenud, dekoratsioonid koristatud, paljal mäel kõrge toomkirik ja puu, pilved torni kohal üleval nagu põgenevad raamatud.

12. 1. 1973

Raadiovestlus vana trotskistiga ja reis New Yorki

B. raadiovestlus vana trotskistiga, milles küll trotskismist vähe juttu, ja ka vana trotskist ainult möödaminnes ja juhuslikult see; hoopis teisest seisukohast huvitav inimene ja vestluse korraldamist väärt. Ja juba ta oligi kohal, televisioonis nad kogu seda värki näitasid, tuli sisse, vana trotskist, kõheldes, aga teiselt poolt ka enesekindlalt, jättis taganemistee vabaks. Apelleeris samal ajal B. heatahtlikkusele. Tõesti, vähemalt alguses, B. poolt ei mingit vaenulikkust, rääkis isegi temaga, selle vana trotskistiga, mina aga pidin siis juba minema, sõitsin autokastis ära, nemad jäid sinnapaika, kuulsin veel sõidumüra sekka, kuidas B. karjus: ma tapan su, ma tapan su, ma tapan su! B. oli oma meelt muutnud või näitas lihtsalt välja oma tõelist palet, viskas kõrvale heatahtlikkuse maski. Jõudsimel New Yorki, mingis kinnises laevapunkris me istusime ja kohe olime päral, mõtlesin, milleks ma sõitsin ja mis ma pean seal tegema ja kuidas mul inglise keel välja tuleb: kordasin vahetpidamata hädavajalikke sõnu. Keegi kaaslane seletas, et on olemas vähemalt kolm täiesti erinevat inglise keelt ja polevat vähimatki lootust Ameerikas aru saada, ennast arusaadavaks teha. Siis äkki hirm, paanika koguni. Nüüd on see käes! Alati on asja kerge-meelselt võetud — küll kuidagi ikka saab. On maaleminek ja järgmisel hetkel juba ei mingit arusaamist ja arusaadavaks tegemist — mitte enam mina, vaid kivi, puu, tolm, asi, surm niisiis. Surmahirm maalemineku ees, aga juba paratamatult New Yorgis, ühes hämaras pruunide tapeetidega toas (niipalju kui silm seletab); kitsas aken ukse ja gaasipiidi kõrval, nähtamatus kõrguses pime lagi. Ma ei ole siiski päris üksi, veel on keegi, P. K. ehk. Ütlen selle oletuse inglise keeles välja — üsna keskpärane keeleoskus. Juhuslikud naised liiguvad mööda seinääärt, räägivad ka, aga vene keeles. Nii see seal toas oli.

24. 1. 1973

Lootuse talumatus

Asi oli lõppenud sellega, et meie elamine Koidu tänavas võetakse avalikule arutlusele, umbes kuu aja pärast peab see kuskil kultuurimajas teoks saama — meie elamine pärast

MADIS KÕIV

sõda Koidu tänaval, nii oli Andresele öeldud. Mina pidasin niisugust asjakäiku täiesti loomulikuks, olin seda ammugi oodanud, ikka kartnud, nüüd siis kuu aja pärast. Midagi varjas see meie Koidu tänava elu, midagi oli seal juhtunud, võib-olla keldris kartulikasti all, midagi, mida olematuks teha ei saa, varjatud küll, kuid mille väljatulek on varem või hiljem siiski paratamatu. Ma ei tea, mis see oli, tean, et oli, olen võib-olla unustanud, vahest lihtsalt ei tea. Arutasid seda asja Emma ja Andres, sosistasid, siis tuli ema ja ajas olukorra päris hulluks. Oli närviline, ei võtnud asja stoiliselt, nõudis, et midagi tehtaks, räägitaks, otsitaks üles, valmistataks ette. Soovitas V. appi kutsuda, peab tema tundma kõiki neid, kes niisuguseid arutlusi korraldavad, ja tunnistajaid, neid tuli mõjutada, kallutada heatahtlikkusele.

Sattusin ettevalmistustest ärevusse, kaotasin rahu — kuidas taluda kuu aega hirmu ja ootust? Ootust ma ei talunud. Asjata kõik need vastuabinõud, oleksime võtnud avalikuks tulekut kui paratamatust, aga nüüd ärevus, hirm, lootus. Jah, lootus, see koledaim kõigest. Võimatu taluda, kuu aega veel.

27. 1. 1973

Sümposion

Õppused, eriti kõrgel tasemel — osavõtjad, admiralid, kindralid, marssalid. Rahvusvahelised koguni, sest osa kindraleid kannab kollaseid, lõimilisi paguneid. Öeldakse: sümposion sõjavarustuse ja meetodite küsimuses. Pikas ürbis, keskaegse välimusega kindral räägib elamukvartalite likvideerimise meetodist, lendav taldrik.

Ekraanil: väljak, väljaku keskel sammastega hoone, inimesed sagivad edasi-tagasi, sammastega hoone kuulub likvideerimisele ja juba ta ongi seda, lendab minema. Admiral lülitab sisse ja sammastega hoone kaob, siiski mitte jäljetult. Lendab poolviltu üles, laperdab majade kohal raskelt ja vaenulikult. Pikk tänav, tänava kohal lendav sammastega maja, mõtlen, humaanne meetod, maja kaob, aga ei purune. Aga just siis, pika tänava kohal, kõrgel, sammastega hoone süttib. Hoone põleb, tulekera liigub kaugusesse. Siis üksteise järel uued meetodid. Aga nende mõttest on raske aru saada. Näiteks hüppavad sajakorruuselise maja akendest pea ees alla sõdurid, miks? Siis Tallinnas, Viru-Karja-Vene nurgal, kiriku juures. Mina ja üks naine, vist E., võib-olla aga R. Naerame ameerika filmi üle: kõik on selles vale. Tallinn küll, aga valesti. Vale ja võõras, ameeriklased ei taipa Tallinnast midagi, butafooria, nacrume ja keerame "Oktoobri" kino käiku. Ka siin on kõik vale, selja taga pidanuks olema kapid. Ütlen: siin peaksid olema kapid. E. (või on see R.) ütleb: siin olid kapid, nüüd ei ole midagi, isegi seina mitte. Keegi härra tuleb ja hakkab mind pildistama, seab mu ette keerulise aparadi ja pildistab, ma ei lase, tõstan käe näo ette, ajan nurja operatsiooni kolm, mis just algas. Härra püüab mind siiski pildistada, hoian kätt näo ees, läheme kaklema. Mu käsi on muutunud labidaks, lõõn labidaga piltnikule näkku. Kakleme Viru tänaval, Viru väravate juures, taon mehele labidaga näkku. Ta on keegi tuttav, keda ma ei tunne. Keegi nuhk. Igal juhul ajan operatsiooni nurja. Mees on pikali Viru tänaval, lähen E-ga (või oli see R.) minema. Nuhk tõuseb maast, see nägu on tuttav, ta ähvardab. Mulle tuleb meelde, et me oleme temaga varemgi kakelnud, nüüd juba teine või kolmas kord. Ütleb: ma tean sind. Lähen mööda Viru tänavat Raekoja poole, nad ei andesta mulle naganii.

22. 12. 1972

Pilvede värvid

Jälle need kinniste nägude ja mustade silmaaukudega majad, nelja–viiekordsed krohvseinad tumedate käikudega nende vahel — kitsad koridorid, ahtad läbipääsud, seinad seinte otsas, kõrval, taga, mina aga tulen Tartu jaamast, paremal hall tsementplank ja raudtee nagu ikka, talumatult igav. Lohutu tee, müüride tagant valgus, kollane riba majade ja pilve vahel, värvib linna kahvatulillaks. Linna kohal sinine pilv, kuskil selja taga valgus, too triip. Tulen jaama poolt, ei saa edasi, ahastus tuleb peale, võimatu välja kannatada. Mida? Ei tea, ei midagi. Aga kohe on raudteesild ja natuke rohelistki, kus, ei mäleta, ühe puu küljes, tükk muru silla ja plangu vahel. Siis äkki mõte: ometi tuleb õõ, tuleb päästmatult ja lohutatult, milleks siis see lilla linn ja kinnised majad üksteisel kukil, kollane riba sinise pilve all, kui õõ eest nagunii ei ole pääsu, kui lohutus tuleb. Milleks ängistus ja talumatus?

Pääsu lohutusest ei ole, sest pimedus tuleb, must ja pehme, vajub linnale otsa ja ajudesse, milleks veel piin, tsementsein ja roheline murutükk silla ja plangu vahel, nagunii ajutine. Vaatan taha, pilve ääred on punased, kollane triip on taevast kadunud, pigem valge. Valge riba katuste kohal, mustad puuladvad, lillakaspunased hõredad pilved, ei midagi mõistetamatut, ei midagi käsitamatu. Tuleb värvida pilve ääred punaseks, keskkohalt sinine.

27. 10. 1972

Aktusekõne projekt

Kui professor on kuuekümnene, võib teda nimetada vanaks professoriks. Mitte vanaks, sest vanadus ei ole oluline, füsioloogiline seisund ei tähenda midagi, mitte vanaks ei või me teda nimetada (võime muidugi, aga vanaduse kontekst on teine), vaid vanaks professoriks. Me võime, kuid muidugi ei pea, *wir mögen*, ehk isegi *wir sollen*, mitte *wir müssen*. *Aber doch*, aga ometi, on olemas vana professor, kes seda on paratamatult ja mõõdapääsmatult, "vana professor"; sest teisiti pole võimalik, kuna temas on kogu see lohutus, mida me ikka nimetame vanaks professoriks; sest lõpuks, olgu möõdas mis tahes ja tulgu mis iganes tulla saab, on siiski olemas vana professor ja selles meie lootus ja lohutus. Midagi kindlat ja muutumatut, midagi, millest kinni hoida. Alati ja ajatut: veel ei ole kõik kadunud, sest näed ju, sealt ta tuleb, udust, sealt mustade tüvede vahelt pargist, vanade ja lehtedeta puude alt, sügisel.

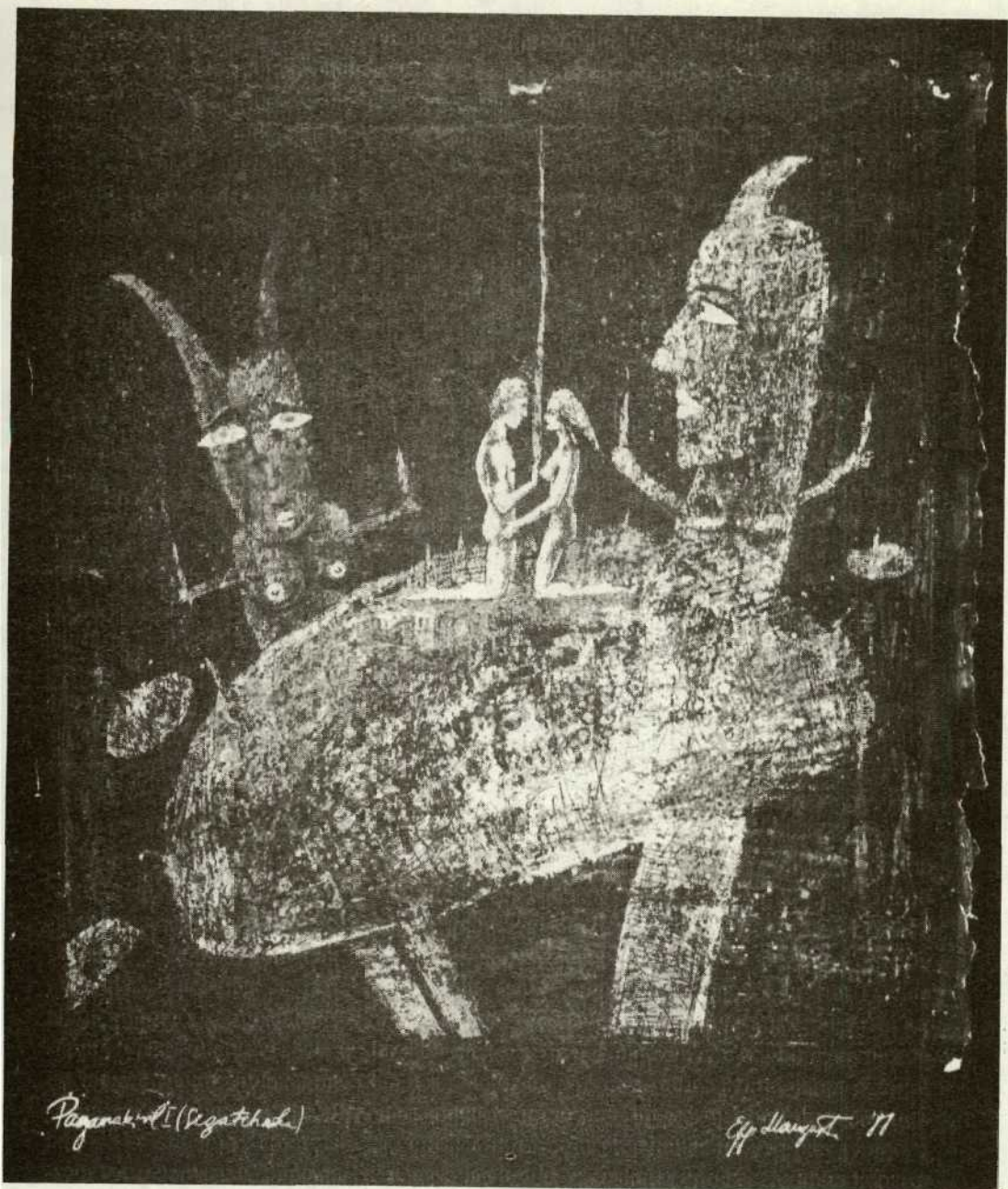
Vaadake ikka ja nii te näetegi, üks kuju mustas, astub oma mõõdetud sammuga nende puude vahel, keegi, kes on iseendas: käik, hoiak, pilk. Veel ei ole kadunud kõik, ja lõpuks, m i d a g i ei ole kadunud, kõik on olemas, sest sealt ju, sealt ta tuleb, see must, mustade tüvede vahel udus. Kõik on alles, sest ikka veel tuleb vana professor udust — pilk isendas, ja kõik, mis on olemas, on olemas tema enesesepööratud pilgus, endasse-sulgumises, säilitatud ja hoitud — mis oli ja mis on ja mis jääb. Nagu lõhn vanast kateedrist, koltunud paberitega raamatutest, raamatukogu kirbest kuivusest, lohutus olevast, lohutus tulevast, lohutus möõdunust, lohutus olemisest iseendas, lõpmatusest ja mustadest tüvedest, udust. Ja näe, sealt ta tulebki udust endast, vana professor, *er muß sein, und kann nicht nichtsein*, sügisel. Ja roheline hilisrohi, külm, teeradade kõrval maas. Ta vaatab tüvesid, teerada, külma hilisrohelist seal kõrval maas, ta vaatab seda iseendas, tuhatkordne tagasipeegeldus tuleviku minevikust, minevikust tuleviku, vana professor; lohutus olemisest iseendas. Sügisel.

Aheru

Veel sellest järvest. Me pidime Aheru äärde minema, kes, ei mäleta, ehk oli Mikk nende hulgas, olime ühe jõe ääres kalu püüdnud, aga otsustasime, et tuleb minna järvele, sinna, sellele järvele, Aherule, kuigi mina olin seal juba käinud, just tulnud tagasi teiste juurde jõe äärde, kus kala püüdsime, nüüd tuli siis koos teistega tagasi minna. Mu õngeridvad olid peidetud järvesoppi kivide vahele, aga miski ei tuletanud enam seda järve meelde, seda tõelist, Aherut, s e d a Aherut, midagi muud ei olnud sellel tollega ühist kui ainult, et o l i too. Järvesopp kivine ja kruusane, kaljurahnud järves, isegi mingi kuuri olid nad sinna üles löönud, vana kuur, milles laevad ja paadid, kivine ja kruusane kallas, libedad ja siledad kaljulahmakad, tegelikult oli Aheru ümber ainult mets ja sooheinamaa, kaks metsavahitalu, nüüd kivid ja kuur. Sinna kaljulahmakate vahele olid peidetud mu õngeridvad, sadamasse, aga ma olin seal juba läinud, nüüd koos teistega, kes alles tulid, mina nendega koos. Ma ei olnud seal kunagi elus olnud, ehkki just tulin, ümber järve, teiselt poolt, läbi suure küla — kõrged vaiaiad otse veeni välja ja vee ääres, puude võrad, sanglepad peamiselt, üle varbaedade järve kohal, teerajad aedade vahel, sanglepad, vaiaiad vees, selle suure küla kaudu olin tulnud, nüüd oli kogu seltskond koos, ja sinna me minna kavatsesime, järve äärde, mu õngeridvad aga olid jäänud kivide juurde sadamasse, sinna ma nad peitsin, järvesoppi, mis tegelikult oli siit lõpmata kaugel, must vesi, kui me nüüd järve kaldale olime jõudnud, metsa, mets vee all või kaljulahmakaid täis, kaljude vahel vesi. Olime järve kaldal, ometigi ma ei näinud järve, miski varjas vaadet ja takistas nägemist, ehkki olime juba metsas järve kaldal või kivide vahel, puud vee all, mu õngeridvad kättesaamatus kauguses järvesopis, pealegi polnud meil aega, aeg oli napp seal järve ääres, kuigi tegelikult mingit järve ma ei näinud, kahlasin puude vahel läbi vee või üle kivide, mis seal iganes oligi, ja siis uuesti rand, niisiis, läbi metsa olime juba tulnud, rannas, seal oli ka inimesi, istusid üksteise kõrval või lamasid, telkisid ja tegid tuld metsa all või päris veeribal, aga ikka veel ei näinud ma järve, kõik see rahvas mul jalus, telkijad ja lõksetegijad ja päevitajad, kogu metsaalune neist kubisemas ja aeg napp, õngeridvad kättesaamatus kauguses, järve teises otsas, sadama juures, seal, kuhu kaarega ümber järve läheb tee läbi küla, ja vaiaiad vees ja ikka veel ei näe ma järve, kuigi oleme lausa kaldal ja lamajad ja telkijad veeribal sunnivad mind kõndima jalgupidi vees, ma astun neile peale ja ajan köied sassi, aga mul on vähe aega, sest õngeridvad on järve teises otsas, kaugel teisel pool küla. Astun üle telginõõride, järve ei näe, ikka ei näe, ja aeg on napp.

Siis ütleb keegi seltskonnast, võib-olla V. ... aga mida ütleb, ütleb midagi lõplikku ja otsustavat, võimatu on aru saada, mida nimelt, ja aeg on napp, õngeridvad peidetud järve teise otsa, kivide vahele, ma räägin neile seda, seletan, sest see asi ei anna hingerahu, talan telginõõridel, komistan ja pean astuma järve, ometigi ei näe ma seda järve, Aherut, tema laia pinda metsade vahel ja kõrkjaid ja kollakasrohelist vett, sest järv õitseb, ei näe, ehkki öeldud on midagi lõplikku ja otsustavat. Keegi meist ütles.

16. 11. 1972



Paganakivil I (Segatehnik)

Epp Marguste '77

EPP MARGUSTE. Paganakivil I

(Segatehnika) 1988

Friedrich Hölderlin

Rahupidu

Tulvil taevasi, vaikselt kaikuvaid,
lauglevaid helisid
ja õhurikas on õndsate koda,
muiste rajatud saal; ümber haljaste vaipade huljub
rõõmupilv, ja seisavad,
ülliküpseid vilju, kuld pärjatud peekreid täis,
seal kõrval, kerkides kaunis korras
kõrgemale tasasest aluspinnast
hunnitu reana kõikjale kiirgavad laudad.
Sest kaugelt tulema on
siia õhtuseks tunniks
nõustunud armastavad võõrad.

Ja kumavi silmi mõtlen ma juba
nägevat teda ennast, peokuningat,
kes naeratab tõsise päevatöö järel.
Ent kui sa juba oma välismaa meeleldi hülgad
ja kui väsinult pikast kangelasretkest
langetad pilgu, unustatud ise, varjulooris,
ja sõbrakuju võtad, sa Kõiktuttav, Kõrgus ka siis
peaaegu painutab põlve. Ei midagi sinust eespool,
ainult üht ma tean, surelik sa pole.
Seletagu tark mulle mõndagi, kus aga
ainult näitab end üks jumal,
seal on siiski teine selgus.

Ent tänasest peale ei puudu kuulutus temast,
ja see, kes ei pelga tulvavett ega tuld,
ei hämmastu asjata, kui kõik jääb vaikseks, nüüd,
kus kuskil, vaimude ega inimeste seas, valitsust ei nähta.
See on: nad kuulevad tööd,
mis ammu oli teoksil, hommikust õhtuni, nüüd vast,
sest otsatul kõminal, kaikudes taarnais,
äikese kaja, tuhandeaastane kõu
vajub alla unne, rahukõladest maetud.
Ent teie, kallikssaanud, oo teie, süütusepäevad,
teie tänagi toote peo, teie armsad! ja õitseb
õhtuti ümberringi vaim ses vaikuses;
ja minagi pean tulema nõusse, olgugi hõbehall
tukk peas, oo teie, sõbrad!
hoolt kandma eine ja pärgade eest, nüüd igaveste noorukite taoline.

Ja mõndagi kutsuksin mina; oo sind,
kes sa lahkelt-tõsiselt armastades inimesi
seal Süüria palmide all,
kus linn oli ligi, kaevu ääres meeeldi viibisid;
põld kahises ümber, vaanelt jahedust hõngas
püha mäestiku vari
ja kallite sõprade ring, see ustav pilvitus,
sind samuti varjas, et su pühalikjulge
kiirgus läbi räga leebena rahvani jõuaks, oo nooruk!
Ah! aga süngemalt varjas, läbi lõigates sõna,
surmav paratamatus õudse otsusena sinu. Nii kähku
on kaduv kõik taevane, ent ei mitte asjata,
sest halastavalt riivab vaid ühe hetke
inimeste elupaiku jumalus,
aina mõõtu teadev, ootamatult, ja keegi ei teagi, kunas.
Ja kõrkuski tohib siis mööda sealt minna
ja pühapaika peab tulema metsikus
kaugeist kurmudest, oma arutuses kohmakalt kobades,
ja sattuma saatusele seal; ent tänu —
see ei käi kunagi jumalike kingituste kannul,
sügav pilk need leiab üles.
Ja meil olekski, kui kinkija poleks säästlik,
juba ammu kolde õnnistavast miilangust
süttinud mäed ja maa.

Jumalikkusest saime ometi
suure osa. Leek meile
kätte anti, ja rand ja voog.
Palju rohkem, sest inimlikul viisil
on meiega liidus need võõrad väed.
Ja sind õpetab täht, mis
on sinu silmade ees, ent iial ei võrdu sa temaga.
Ent igielavast, sellest,
mis andnud rohkeid rõõme ja laule,
üks on Poeg, rahulik-võimas,
ja nüüd me tunneme ta ära,
nüüd, sest me tunneme Isa,
ja pidupäevi pidama
kõrge Maailmavaim
on laskunud inimeste sekka.

Sest ammugi oli ta aja isandaks liiga suur
ja kaugemale küündis ta väli, ent millal see väsitas ta ära?
Ent ükskord võib mõni jumalgi valida päevatööd
nagu surelikud ja jagada kõigi saatust.
Saatuseseadus on see, et ennast kogeavad kõik,
et siis, kui tuleb vaikus, on keelgi üks.
Ent kui toimib vaim, oleme kaasas meiegi, ja vaidleme,
mis küll on parim. Nii näib nüüd mulle parim,
kui vaid täiuslik pilt on tehtud ja tööga valmis on meister,
ja seletatud palgel astub välja oma töötoast
aja vaikne jumal, ja on vaid armastuseseadus,

mis kauni võrdsusega kehtib siit kuni taeva.

Palju on sest hommikust saadik,
kui üksainus kõne ja üksühe kuulamine meist sai,
kogenud inimene; ent peagi oleme laul.
Ja aja pilt, mida loomas on suur vaim,
seisab meie ees kui märk, et tema ja teiste vahel,
tema ja teiste jõudude vahel on leping.
Ei mitte ükski tema, vaid ka veel sigitamatud, igavesed,
kõik tunnevad seda, otsekui taimedes
maaema ja valgus ja õhk tunnevad ennast.
Lõpuks on aga ometi, teie pühad jõud, teie
armumärgiks, tunnistuseks,
et te olete, mis olete, see pidupäev,

kõiki koondav, kus taevas ei ilmuta
imes ennast ega seninägematus kõues,
kuhu aga lauluga, võõruslahkuses ühte
liitunud kooridesse püha arv
õndsaid igal kombel saabub,
ja ei puudu seegi, mida nad armastavad
üle kõige, millest nad hoiavad kinni; sest sellepärast kutsusin
ma ootavale võõruspeole
sinu, Unustamatu, sinu, aegade õhtuks,
oo nooruk, sinu peokuningaks; ja enne ei heida mitte
puhkama meie sugu
kui kõik teie, töötatud,
kõik teie, surematud, et räägiksite
oma taevast meile,
sest te olete meie kodus.

Hõngavad õhud
juba kuulutavad teid,
teid kuulutab sumune org
ja maa, mis kõuest veel kõmab,
ent lootus punatab põski
ja majaukse ees
istuvad ema ja laps
ja vaatavad rahu
ja vähesed näivad surevat,
üks aimus toetab hingi,
kuldsest valgusest pärit
töötus kõige vanemaid toetab.

Küll on elule võrtsiks
kõrgemalt saadetud ja
teoski tehtud mured,
sest kõik on nüüd meeldiv,
lihtsameelsus aga
kõige rohkem, sest see ammu otsitud
kuldne vili,
ürgvanalt tüvelt

FRIEDRICH HÖLDERLIN

räsivais rajudes pudunud,
siis aga kalleima aardena püha saatuse enda
hella relvaga kaitstud,
see on taevalikkuse kuju.

Nagu emalõvi kaeblesid,
oo Ema, et sina, Loodus,
oled kaotanud oma lapsed,
sest sinult, Kõikearmastavalt, röövis
nad sinu vaenlane, kui sa pidasid
teda peaaegu oma pojaks
ja lasksid jumalad saatürite kilda.
Nii oled sa ehitanud mõndagi
ja mõndagi matnud,
sest sind vihkab see, mida
sina, Kõikvõimas,
enne aegade algust, valgusele kasvatasid.
Nüüd on tuntud ja jäetud sul see,
sest meeeldi tundetult puhkab,
kuni küpseb, seal all see kartlikult toimiv.

Tõlkinud AIN KAALEP

Saksa klassikalise luule romantismile suunduva perioodi säravaimaks nimeks on FRIEDRICH HÖLDERLIN, eesti tõlkeis seni võrratult vähem esindatud kui näiteks Goethe ja Schiller, kelle vaimne dimensioon tema omaga oleks võrreldav. Hölderlini suurus on väärikest tunnustust leidnud Saksamaalgi alles käesoleval sajandil: tema õpilasteks on end pidanud ekspressionistid, teda on analüüsinud Martin Heidegger.

Käesolev tõlge hümnist "Rahupidu" püüab tutvustada vahest kõige problemaatilisemat teost. Avastatud käsi-kirjana alles 1954. aastal, on see raskesti interpreteeritav luuletus tekitanud tähelepanavat poleemikat saksa kirjanduse uurijate seas. Hümn on kirjutatud 1801. aastal, konkreetseks ajendiks Luneville'i rahu sõlmimine, ja kajastab poeedi suurt utoopilist tulevikuvisioni. See on Hölderlini viimaseid lõpetatud teoseid enne vaimse ter-
vise lõplikku murdumist. Autor on selle varustanud järgmise selgitava märkusega: "Palun seda lehte lugeda heatahtlikult. Siis ei muutu see kindlasti mõistetamatuks, veel vähem ärritavaks. Kui aga siiski mõned peaksid leidma, et säärane keel on liiga vähe konventsionaalne, siis tuleb mul neile tunnistada: teisiti ma ei saa. Ühel ilusal päeval saavad ju kuuldavaks peaaegu kõik laululaadid, ja loodus, millest need on pärit, võtab need ka vastu. Autor kavatses publikule esitada terve kogu niisamasuguseid lehti, ja olgu see siin üheks näiteks."

Jaanus Harro

Milleks Eestile teadus?

Eesti teadus on nüüd eestlaste enda asi ja meil on põhjust sellest kõnelda — vahest on alles praegu tekkinud ka õigus kõnelda Eesti teadusest. Ega meil olegi seda ju olnud. Teadustöö sõltus samal määral kui tootev majandus Moskvas jagatavast rahast ning tal oli vaid laiguti otseside rahvuskultuuriga. Oli Eestis teadus ja teadlased, kellest ühed pidasid oluliseks olla eesti teadlane ning teised ei tahtnud sellest midagi teada. Ja nagu ka praegu, olid eesti soost teadlased maailmas laiali — ning mõtlesid kes rohkem, kes vähem oma eestlaneolemisest.

Kui me nüüd tahame üleolevalt mühatada, et selline jutt on üks tühi heietamine ja kuna on Eesti riik, siis on ka Eesti teadus, vaatame õigluse huvides siiski korraks meid ümbritsevat kaost, mida mõne arvates ei olegi olemas ja mis teiste arvates on nii lootusetu, et meie teadusest tuleb rääkida ainult head.

Eesti teadus on kaotamas oma ajupotentsiaali. Püramiid mureneb nii tipust, külgedest kui ka alusest. Kodu-Eesti loodusteadlastest rahvusvahelisel mänguplatsil kõige tuntum, viidete arvu analüüsi alusel, oli Eesti Vabariigi minister. Tartu Ülikool annab saadikuid parlamenti(desse) ja välisriikidesse. Nooremad otsivad koha parematesse või kehvematesse välismaa ülikoolidesse, nii nagu kellegi tutvused või seni tehtud töö tundus lubab. Tulevased teadlased jäävad koolitamata.

Eesti teadus on kaotamas materiaalset baasi. Hooned kukuvad koost kiiremini, kui paigata jõutakse. Vaese riigi eelarve ei kannata välja olulise mahuga rahasüsti valdkonda, millest kasumit suudab kasseerida vaid rikas riik. Tartu Ülikool kiratseb kõige armetumas ruumikitsikuses, noored õppejõud jagavad isegi kirjutuslauda — ikka parajalt pisikest, et neid tупpa rohkem ära mahuks. Arstiteaduskonna, mis kõige suurem ja mõödakäija jaoks ilmselgelt kõige praktilisema tähtsusega, eelkliinilised kateedrid asuvad eelmisel sajandil ehitatud hoonetes, mis on külmad, ebamugavad ja nii koledalt sisustatud, et ei lase tudengites tekkida vähimatki aukartust eriala ja teaduse ees. Aparatuur on vananenud või vananeb lähemate aastate jooksul; hooldus ja kõik muu, mida seadmete käigushoidmiseks vaja, tuleb kallilt kinni maksta.

Eestis valitseb teadusliku kvalifikatsiooni hindamisel kõige armetum segadus. Vaid mõnel erialal on nüüd teovõimelised kraadinõukogud. Pärast valituse otsust Eestis kaitsvatate teaduslike kraadide kohta, mis pidi Eesti seisukorra muule maailmale arusaadavasse keelde tõlkima (otsuses oli muidugi selgeid asjatundmatusi, näiteks magistrakraadi introducteerimine arstiteaduste jaoks), kuid jäi poolele teele pidama, jätkusid ja jätkuvad ka praegu katsed säilitada *status quo* ja muuta Eestis antav doktorikraad millekski nõukogude kandidaadi- ja doktorikraadi vahepealseks, jõudes seejuures taunitud kaheastmelise süsteemi juurest kolmeastmelisele! Mõne uue doktorinõukogu tegevus seab võrdsesse olukorda teaduste kandidaadi, kes oma kraadi kaitses aastaid tagasi, ja doktorandi, keda ta juhendab. Paljude teadusjuhtide tegevus aga tekitab kahtluse, kas ainus eesmärk pole mitte oma võimu põlistamine, ainult et nüüd juba kõrgemalgi tasandil — võttes üle Moskva akadeemikute rolli.

Käesoleval ajal, mil teadusjuhid kemplevad teaduskorralduse üle ning ülikoolid ja instituudid püüavad piirikivisid oma kasuks seada, tuleb vastata ka kõige tähtsamale, maksumaksja küsimusele: kas Eestile on üldse teadust tarvis?

Ei ole muidugi. Eesti hariduselu peab võimaldama nii noortele kui ka vanadele täieliku maailmapildi saamise emakeeles. Kui eeldada seejuures teaduse terviklikku arendamist, peaksid meil olema oma tuumafüüsikud iga elementaariosakese jaoks, oma ajaloolased iga maailma riigi ja epohhi tarvis, oma asjatundjad kõikide eluteaduse sõlmküsimuste (ja kui kujutlematult palju neid on!) lahendamiseks... Kõik eestlase moodi ikka paremad kui naabritel. Järelikult — me peame Ameerika Ühendriikidest ette jõudma. Siit algab juba majandusmehe loogika: teile on vaja palju rohkem, kui meil on, kui kunagi hakkab olema, seepärast me ei anna teile midagi ja ei või olla, et me sellepärast välja sureme.

Agas sureme ikka küll, vähemalt eestlastena. Eestlus algab keelest ja selles keeles äratuntud haridusest ja kultuurist. Kui emakeele mõjust puudu jääb, hakkavad peale suruma internatsionaalselt tugevaimad tendentsid. Ma jätan teistele arutlemise selle üle, mida kultuuri — kitsamas mõttes — valdkonnas puudu jääb või teha tuleks. Agas haridusest ei saa kuidagi mööda, sest hariduselu arendamises seisneb me rahvusliku teaduse mõte.

Peaks vist natuke pikemalt selgitama, sest läinud aastakümnete vältel on niisugune arusaamine kadunud. Haridus ja teadus on kunstlikult eraldatud teineteisest, võiks ütelda et isolceriva mähisega, mida me kõik oleme aidanud mähkida. Selleks mähiseks on nõukogulik kooli-, eriti aga ülikooliõpetus. Kohe palun vabandust nendelt pedagoogidelt, kes oma kõige paremas äratundmises on püüdnud töötada, teadlikult või intuiitiivselt, sellele vastuvoolu. Agas kuigi niisuguste üksikute sageli ennastsalgavast tööst on kindlasti olnud palju kasu, on selle kasu nähtavaks saamiseks eeldused tekkinud alles nüüd. Ja alles eeldused. Nõukogude kool (mäletate, oli ka sellise nimega ajakiri) ja nõukogude õpetaja (ajaleht!) pidid õpilasesse sisendama teatud hulga teadmisi. Seda hulka sai mõõta. Mul on praegugi meeles, et põltsinepi õievalem on $4+4+(4+2)+1$. Agas ma ei ole päris kindel, kas põltsinepitaimel looduses ära tunnen. Tarvitati peamiselt mehaanilist mälu, mida klass edasi, seda rohkem. Mälu väsis, sügisesed koolitükid jäid palju kauemaks pähe kui talvised, kevadistest ei maksa üldse kõnelda. Asjad, mis maailma sees leida on, ei moodustanud ühtset pilti ja loogiliste seoste moodustamine seosetult esitatud ja sageli väljaspool klassiruumi nähtavaga vastuolus olevate teabetükkide vahel tekitas samasuguse hämaruse kui Iljiti lambike talupoja tares. Elementaarkool kordub ülikoolis. Üliõpilast vaadeldakse kui tulevast spetsialisti, spetsialistis nähakse inimest, kelle mälu on teatud hulk fakte. See kõik ei ole suvaline konstruktsioon. Me kõik teame, et kõrgkoolidiplomi omanik ei ole alati tark ja oma töös asjatundlik inimene — kuigi ta on aastaid kulutanud auditooriumide toolipõhju. Me teame, et arstid teevad vigu, agas üldsus vahest ei oska arvata, et need vead on kõige tavalisemalt sellised, millest "spetsialiste" õpetanud professoritel on võimatu aru saada, sest sageli eksitakse kõige lihtsamate ja eksamitel edukalt esitatud tõdede vastu.

Tavaarvamuse kohaselt on teadus muutunud ja muutumas üha komplitseeritumaks, sest iga päev avastatakse ju aina rohkem uusi fakte! Jah, avastatakse küll — ja mis siis? See just näitabki, et (üli)õpilast ei saa püüda üha rohkem ja rohkem fakte täis toppida. Teaduse olemus ei ole viimase mõnesaja aasta jooksul muutunud! Teatud mõttes ei ole ta kunagi muutunud. Muidugi ei tohi minna teise äärmusesse ja uskuda, et harituks saab ka faktide abita. Et õppida tegema vahet olulise ja tähtsusetu vahel, peab kõigepealt olema üpris suure hulga teabe peremees. Muuseas, mitut keelt oskas/oskab "keskmine" ülikooliõpetanu anno 1932 ja anno 1992? Ja missuguseid keeli?

Et minna üldistavaks, tuleb meenutada, et ühiskondlikku teadvust võib jaotada ühiskondliku psüühika, ideoloogia ja teaduslikule tasemele. Nõukoguliku hariduse õnnestunud köietrikk on olnud kahe viimase eraldamine hariduselus, kusjuures kogu haridus on redutseeritud ideoloogilisele tasemele ja teadus on kuulutatud asjaks iseeneses. Tegelikult peaks kogu haridusprotsessis, algkoolist peale, peegelduma teaduslik maailmavaade, ja et seda on püütud vältida, on argimõistus sageli kooliharidusest terasem. Inimene puutub ju varasest lapseeas peale kokku maailmaga nii, nagu see on, ta uurib seda omal kombel ja saab väga palju teada. Ega ametlik haridus peakski tegema muud kui loomu-

likku uudishimu soodustama ja aitama rohkem üldiseid seoseid loovaks, terviklikumaks saada. Ma väga tahtsin kirjutada eelmises lauses "teaduslikumaks", aga oh õudust, see sõna toob ju meelde mitte selle, mida ta eesti keeles tegelikult tähendab, vaid midagi keerulist, arusaamatut, kasutat ja ainult mõne natuke veidra inimese pärusmaaks olevat. Ametlik haridus on muutunud mõtlemise ideoloogiliseks, (eel)arvamustest sõltuvaks, järgalt klassifitseerituks, tegelikkusest isoleerituks, ja ma tunnen üksikuid inimesi, kellel pisim meie maal mõeldav kooliharidus, kuid kelle maailmapilt on, ma julgen ütelda, teaduslikum kui paljudel kõrgharitudel, kelle ametinimetusse mõnikord tüvepidi kuulub isegi sõna "teadus". Ametliku "teaduse" silmanähtavaks karuteeneks on sageli vastuollu minek argitõdedega, nähtustega, mida "ei saa olla", sest ei taheta ega suudeta vahet teha asjadel, mida "ei saa olla sellepärast, et mina ei oska neid seletada", ja asjadel, mida tõesti olla ei saa. See on sünnitanud protesti ja väärarvamuste, tühja võitlemist — kokku võttes desinformeeritusest tingitud ohtlikke nähtusi ühiskonnas. Võtame näiteks taimetoitluse eduka propageerimise Eestis. Füsioloogias mõningaid teadmisi omaja arvates on absoluutne taimetoitus absoluutselt ebatervislik ning tal on isegi raske aru saada, kuidas traditsiooniliselt küllalt rohkelt liha sööv eesti rahvas võib niisugust loba kuulda võtta ja ennast haigeks "süüa". Kuid taimetoitluse apoloogid räägivad palju arusaadamat keelt, nad vastandavad ennast edukalt "teadusele", mis on kaotanud usalduse. "Teadus" vastuseks eirab seda ratsionaalset, mis dieeditarkade õpetuses olemas, ja kõneleb arusaamatut keelt hoolimata sellest, et keegi seda ei kuula — vastavalt juurdunud arusaamale, et "teadus" on... vaata eespoolt. Niisugune võiks olla ainult üks näide.

Teine näide on respekti kadumine ülikoolihariduse ees. See nähtus on üllatavalt noor, veel kümme–kakskümmend aastat tagasi ülikoolis käimine "maksis". Huvitav on ka austusvääruse kadumise ajaline projektsioon: isegi siis, kui diplomiga spetsialistide suhtes kujunes vimm ning polkovniku lese maksim "arstid ei tea midagi" enam paljudele nalja ei teinud, oli ikka veel uhke kanda teklit — olla lugupidamisväärse õppuri seisuses, kuid veel mitte ennast piiratud spetsialistina kompromiteerinud! Eriti uhke oli peanupu otsa panna Tartu Ülikooli müts, mis selgelt valitses isegi nädalavahetuste Tallinnas ja mille prestiiži suutis alla viia alles tema värvide valiku seostamine Johannes Käbini ja ENSV lipuga. (Kahju. Käbin võis teklit vaid oma kabinetis proovida, kuid Tartu suurkooli vilistlased ja tudengid võisid seda kanda — meenutamaks igale käbile, et kuni elab Tartu Ülikool, elab eesti rahvas.)

Tartu Ülikool küll elab, kuid hingab vaevaliselt, Eesti hariduse kurnas välja — lisaks muule puuduvale või üleliigsele — üleliiduline süsteem, mis eraldas teaduse ja õpetamise. Teaduste Akadeemia (ja muude) instituutide võrk on paremate töö- ja palgaoludega õnnestanud ülikooli jalgealust piisavalt kaua. Üliõpilasesindajate juunikuine avalik pöördumine rektorite nõukogu poole, milles nõuti *strateegiat uute andekate õppejõudude leidmiseks*, näitab, et tudengitel on vajadused selged. Nimetatud nõudmine võiks tunduda naiivsena ja proletkultlikuna, kui mitte arvestada Eesti teadus- ja haridusstruktuuri patoloogilist eripära. Kõrgkoolidel ei ole ju mingit tõsiseltvõetavat võimalust värskete lõpetajate seast kohe hästi palju inimesi sobivate võimete ja motivatsiooniga varustada. Reserv on väga hästi haritud akadeemias. Pole ka õige väita, et need teadlased ei mõista kogemuste puudumise tõttu pedagoogilist protsessi. Vahest on vastupidi: paljud "elukutselised" teadlased (ülikooliõppejõud on meie oludes sageli tõeline "amatöör", tema suhe teadusega meenutab tervisesportlast, kes pärast kaheksatunnist tööpäeva ja kahetunnist poesabas seismist väljaveninud dressi selga veab ja autovingusele tänavale sörkima tõttab) on juhendanud kursuse- ja diplomitöid, seega puutunud kokku tõelise ülikooliväirilise õpetamisega. Mis aga puudub, on motivatsioon kulutada oluliselt oma aega õpetamiseks. Osaliselt ehk aitab missioonitunne.

Olgu nii, et kõik oli valesti, ütleb maksumaksja. Aga mis läheks teisiti paremini? Kas see õige teadus ikka on vajalik? Mida meil vaja on, on haritud inimesed. Hakkame neid nüüd teistmoodi õpetama, niisamuti kui arenenud riikides.

Teadlased kardavad seda juttu ja võtavad sõna oma vajalikkuse rõhutamiseks. Kahjuks on argumendid sageli küsitava väärtusega. Mina ei usu, et Eesti rahvas on loll. Ja sellepärast on mul ebamugav tunne, kui arvatakse, et talle mõjub kõige paremini propaganda, et teadus just ongi see, mis Eestimaa varsti-varsti ära toidab. See kõlab sama jutuna, millega Moskvast raha välja pumbati, aga toitu ei näe veel kuskil. Ei ole Eesti oludes vabaturul konkureerimine tehnoloogiavallas kergem kui põllumajanduses. Ega ma ei karda, et Eesti rahvas laseb ennast haneks võtta. Ma kardan, et ei lase. Ja suhtub teadusesse veel umbusklikumalt kui varem.

Muidugi tuleb teadusmahukaid tootmissuundi meie väikesel, väheste maavaradega maal surmõiselt võtta. Iseasi, kas neist piisab. Ja kas sellepärast tohib selle teaduse, mis täna ei tooda ja homme ka tootma ei hakka, maha matta. Ma arvan, et on teinegi võimalus ära seletada, miks teadust on vaja.

Nagu vanemad inimesed mäletavad, oli kooliõpetaja üks austatud inimene. Ja ülikooli professor oli isegi veel austatum inimene. Kooliõpetajad, kes ülikoolist tulnud, austasid oma professoreid. Kas siis just selle pärast, kui palju teadmisi ühed või teised pähe olid kogunud. Vahest siiski hoopis oskuse eest neid kasutada ja oskuse eest õpetada.

Ka teadust ei tohi ülendada selle pärast, et ta on arusaamatult keeruline. Teadus ei ole muide keeruline. Peamine on see, et teadus õpetab. Teadus õpetab teadmisi koguma, hoidma ja kasutama.

Kui laps läheb kooli, siis ei oodata tema klassikaaslastelt õpetaja rolli. Eeldatakse, et õpetaja on haritud selleks, et lastele teed näidata. (Laps omandab palju ka omaealistelt. Kui õpetaja — ja ka isa-ema — neist vaimselt piisaval määral üle ei ole, siis juhtub midagi...) Aga õpetaja on õppinud ülikoolis, ja loodetavasti on tema professorid olnud talle abiks tema vaimuilmade rikastamisel. Ja edasi — kes õpetab professoreid välja? Eelmised professorid? Seda küll, aga miks siis meie kõrgkoolides leem järjest lahjemaks kisub? Sest professoritest üksi on vähe, teadus õpetab; ja kui teda ei ole ja ta ei õpeta, siis siginevad diplomeeritud, kuid võimetud haritlased.

Teadus peab ülikooli juurde kuuluma lihtsalt sellepärast, et vaid maailmateaduse päevaprobleemidega tegelemine hoiab vaimu küllalt terava selleks, et omada õigust teisi täiskasvanud ja intelligentseid inimesi õpetada. Kui seda õigust püütakse saavutada pettusega, tekibki arvamus, et teadus on... vaata eestpoolt. Et saada õppejõuks, peab läbima mitte ainult diplomijärgse perioodi teadusliku kraadi taotlemisega, vaid ka kraadijärgse hariduse etapi. Pärast vaadatakse igal pool hoolikalt sinu eluloost, missugustes ülikoolides sa töötanud oled. Kas siis sinu isiklike võimeid hinnatakse vähem kui osalemist seal, kus õpetatakse paremini? Ei, ülikoolis ei olegi õpetamist, on vaid võimalus õppida, ning kõige paremaks peetakse võimalust õppida seal, kus seistakse teaduse päevaprobleemidele kõige lähemal. Ja kui inimene on ka juba saanud õppejõuks ja teenib elatist teiste õpetamisega, õpetab teadus teda edasi. Tingimusel, et see, millega ta oma aega täidab, ikka on teadus. Meil armastatakse kinnitada, et ühes või teises tööühendas tehakse "maailmatasemel" teadust. Mitte maailmatasemel teadust ei olegi olemas. Teadus pole niivõrd probleem, millega tegeldakse, kui võrd viis, kuidas küsimusi esitatakse ja vastuseid otsitakse.

Nagu teada, on teaduslik töö parim võimalus oma uudishimu riigi kulul rahuldada. Iga riik tahab oma vahenditest veidigi kasu lõigata. Eesti riik tahab kindlasti olla vaimult suure rahva riik, mistõttu hariduselu ümberkorraldamine on paratamatu. (Andestust, kui ma teadus- ja hariduselu vahel peaaegu sünonüümselt kasutan.) Seistes mõnusalt kaugel raskete otsuste tegemisest, ma täpselt ei tea, mida riigimehed ja teadusjuhid parajasti arutavad, aga kõige rohkem laineid lööb kindlasti ülikooli ja akadeemia ühendamise küsimus. Käesoleva käsitluse seisukohalt võib teadusorganisatsioon ju olla peaaegu ükskõik missugune. Eesti Vabariik teadagi suunab oma toetuse sinna, kust tulemusi näha, sinna, kus koolitatakse. Instituudid, kus teadlased rahuldavad vaid omaenese uudishimu ja väldivad oma kogemuste jagamist, on Eestis kindlasti üleüldised. (Kui nad ennast ise ära ma-

jandavad, siis ei tohi neid ära keelata — pigem ikka pisut toetada.) See jutt hakkab nüüd ülikoolikeskseks minema, arvavad lugejad. Jah. Aga mitte selle ülikooli, nende ülikoolide keskeks, mis meil praegu on. Sellepärast oleks vahest parim lahendus "lõdvalt seotud konföderatsioon". Moskvast tulevate õppeplaanidega harjunud inimestele võib olla raske taluda olukorda, kus iga teadlane õpetab seda, mida ta ise heaks arvab. Aga keegi ei saa ju õpetada seda, mida ta õpetada ei suuda! Seda on ülikoolis proovitud küll ja peale tudengite põlguse ja üleolekutunde ei tule sellest midagi. Enamikul ülikoolierialadel ei olegi nii väga tähtis, mida tudeng õpib — just nagu teaduses on oluline, kuidas probleemidega tegeldakse. Niimoodi on sündinud punktisüsteem ja õppeainete vaba valik, mida hoitakse teatud raamides. Tähtis on, et ülikooli lõpetanu suudaks töökohal käe sisse saada konkreetset vajalikud oskused, ülikool annab vaid eeldused selleks. Aga need peab ta tõepoolest andma.

Ma kardan, et kui TA instituutidele surutakse peale praegu ülikooliõpetuses valitsev meetod, saab EW varsti andekamatest võimalikest õppejõududest lahti. Teadlasel on kaks stiimulit: töötasu ja võimalus oma uudishimu rahuldada. Esimene ei tule enam arvesse, sest piirid ei pea. Eesti teadlasel on rahaliselt kasulik unustada ära oma teaduslik kraad ja hakata võõramaa ülikooli doktorandiks. Algajamad seda arvatavasti teevadki, aga edasiõudnutele leidub paremaidki šansse. Ma ei usu, et meie avalikkus seda teadvustab — Eesti teadus on maailmas üks mainekamaid Eesti asju. Eestist on alati tulnud ebaproportsionaalselt palju andekaid teadlasi. Eesti teadlane saab oma aju kasulikult välismaale müüa. Müüa? Vaieldav väljend, sest teine stiimul on ju uudishimu. Uudishimu on ebaratsionaalne ilming, aga tema rahuldamise võimalust saab välja rehkendada. Ükski teadlane ei mata oma hingepõhjas maha võimalust saada pärjatud Nobeli preemia laureaadiks. Ei saa ütelda, et meie kõrgkoolid just selle või mõne kättesaadavamagi akadeemilise au saavutamiseks väga soodsad paigad olnuksid. Kuid ees ootav finantskrahhi võtab viimasegi lootuse. Kas me kaalume selle kausi üksnes missioonitundega üles? Praegu küll mitte. Aga meil on muudki varuks.

Õnneks on Eesti teadusele kõige rohkem tarvis sedasama mida kogu Eesti hariduselule ja Eesti rahvale. Teadmisi, vaba väljavaadet, isekorralduvate protsesside äratundmist ja liikumaaaitamist. Me oleme jõudnud aega, mil sõdadevahelisel perioodil koolitatud kaader on oma elutööga valmis saanud. Hilisemad teelised on püüdnud ratas endise kiirusega ringi ajada, kuid edutult, sest takistus oli liiga suur. Mõtetu oleks siinkohal veel rääkida sellest hoobist, mis meie haritlaskond sai Teise maailmasõjaga. Kuid eesti soost teadlased on paguluses teinud lausa võimatuna tunduvat. Paraku oli sellest Eestimaale kasu peamiselt rahvusteaduste ulatuses. Võimatut on püütud teha ka kodus, aga definitsiooni järgi ei ole see ju võimalik! Ratas on käinud üha aeglasemalt, sest craldatus maailmast rammestas väljakujunenud teadlasi ja halvas hukatuslikult järglaskonna koolitamist. Nüüd, 1990-ndatel, on ratas seisma jäämas. Meil on veel noori andekaid teadlasi, aga ikka üksikutes ja kitsastes teadusharudes — seal, kuhu Moskva raha jaotas, ning seda raha anti ikka impeeriumile mõteldes. Töötades ebatraditsioonilikes tingimustes nõudis muu maailmaga kaasaskäimine pühendumist kitsale valdkonnale. Nii on üheks meie teadlaste põhi-probleemiks õppejõutöö juures silmaringi kitsus. Eesti tippteadlane meenutab jahikulli, kellel on eriliselt arenenud nägemisvõime tillukese hiire märkamiseks rohukõrte sees, aga kellel maastiku terviklikkus jääb tajumata. Võime "hiirt märgata" ja pidev enese võrdlemine Venemaa ja Kesk-Aasia teadlastega (aga mitte Cambridge'i või Harvardi omadega) on tekitanud piisavalt odavat elitarismi. *Ex ungue leonem, ex auribus — asinum*. Ärgem unustagem, et eliidile vääriline ülesanne on laiendada pildi raame. Igatahes haigutavad meie rahvuslikus hariduskangas augud, mida ei kata kinni "maailmatasemel" kude aukude vahel. Niisiis, see, mida kardetakse kaadriosakondades ja taunitakse massikommunikatsioonis, see, mida nimetatakse ajupotentsiaali kaotamiseks, on tegelikult mitte üksnes paratamatu, vaid ka hädavajalik. Hädavajalik praegu ja hädavajalik tulevikus. Kui me ei taha kolkaülikooli, siis peame arvestama sellega, et meie teadlastel-õppe-

jõududel on tarvis veeta tunduvalt rohkem aega väljaspool oma koduülikooli kui Cambridge'i ja Harvardi omadel. Ainus, mida juhid võivad teha, on soodustada võõrsil omandatu realiseerimist kodus ja toetada meie tugevamaid koolkondi, sest kõike finantseerida "maailmatasemel" ei jõuta niikuinii. Teiseks, need valdkonnad, mida Eestis arendada ei suudeta, peavad toetust saama, et teadlasi suunata mujale õppima ja töötama. Ma ei ole nii optimistlik, et usuksin kõikide läbilöögivõimeliste inimeste püsijäämist Eestisse isegi "avatud ülikooli" tingimustes. Majanduslikult kindlal järjel ülikoolides on ju ikka mugavam. Aga õnneks mängivad paljud tegurid selle kasuks, et suurem osa neist tuleb kunagi tagasi koos oma teadmiste ja oskustega, mida nad siin poleks iialgi kogunud.

Meil on teadust vaja täpselt niisamuti nagu ülikooli. Ja ma usun teaduse võimalikkusse Eestis.

Õie Elango

Eesti kultuuri toetamispoliitika aastail 1919—1940

Kultuuripoliitiliste seisukohtade avaldamisega tegelesid Eesti Vabariigis peamiselt loov-intelligentsi kui vaimukultuuri arengust kõige enam huvitatud kihi esindajad. Iseseisvuse eesmärk ja sisu pidi olema rahvuskultuuri arendamine. Rahvuskultuur pidi kindlustama rahva püsijäämise, tema sisemise elujõu. "Meie võime mõne aastakümne järele jälle mõne suurriigi provintsiks saada, kui meie ei suuda oma kirjandust tõsta ja seda Euroopasse viia," kinnitati 1919. aasta "Päevalehe" veergudel. "Norra, Rootsi, Taani ja teised väikeriigid on ennast maksma pannud ainult oma kirjanduse ja kunstiga, sest nende kirjanikud ja kunstnikud valitsevad tervet Euroopa vaimuilma. Meie tulisemaks püüdeks peaks olema ka meie kirjandust ja kunsti sel määral tõsta ning alles siis oleksime kindlustatud igasugustest imperialistlikest püüetest, mis tulevad suurriikidelt. Maid ja riike, kus on Ibsen, Björnson, Hamsun, Gallén-Kallela, Merikanto, neid riike ei orjastata..."¹

Ent tegelikkus ei osutunud esialgu neile püüdlustele soodsaks. Uusrikaste võitlus "riigipiruka" ümber ja kultuurihuvide puudumine kutsus esile loovintelligentsi sügava nõrdimuse. Väideti, et rõhuv enamik riigitegelasi, kelle kätes seisab kultuuri saatus, ei tea näiteks, kes on Luts, Tuglas, Kitzberg.²

Fr. Tuglas tunnistas otseselt: "Me oleme tõesti millestki palju ilusamast, ausamast ja suuremast unistanud kui meie praegune iseseisvus. Me oleme sesse unistusse liitnud palju vabamat, kultuurilisemat ja inimlikumat, kui selles realisatsioonis tõepoolest näeme. [— —] Meie praegune iseseisvus pole sotsiaalset vastuolu ja ülekohut mitte vähendanud ja lugupidamine isikust pole tõusnud. Pärast ajutist vabamat voolu tungib kiriku kaudu vaimutagurluse laine jälle üles, kuna tõeline vaimuväärtus on niisama odav või veel odavamgi kui endiseil ajal."³ Valitsevatele ringkondadele heideti ette selge ja kindla kultuuripoliitika puudumist, bürokratismi jne.

Eesti Vabariigis puudus kultuuriministeerium, kelle alluvusse oleksid kuulunud kõik kultuuripoliitikasse puutuvad küsimused. Tähtsamate kultuuriasutuste (muuseumid, teatrid jm.) finantseerimine toimus riigieelarve Haridusministeeriumile kuuluva osa kaudu. Haridusministeeriumi koosseisu kuulus aastail 1919—1920 kunsti- ja muinsusosakond, mille juhatajaks oli esialgu (5. II – 6. VI 1919) kunstnik Kristjan Raud, seejärel teatritegelane Johannes (Hanno) Kompus. Osakond jagunes kirjanduse (juhataja kirjanik A. Adson), kujutava kunsti (juhataja kunstnik N. Triik), helikunsti ja lavakunsti (mõlemaid juhatas J. Kompus) toimkonnaks ning muinsusvalitsuseks, mis töötas kunstnik Kristjan Raua juhatusel iseseisvalt. Osakonna asjaajajaina töötasid üksteise järel A. Starkopf, A. Alle, A. Adson, Fr. Tuglas ja R. Kask. Alates 1. X 1920 täitis lahkunud Kompuse asemel kunstiosakonna juhataja kohuseid jällegi muinsusvalitsuse juhataja K. Raud. N. Triik lahkus ametist 1. IV 1920 ja A. Adson 20. VIII 1920. Ühenduses sellega kaotati kujutava kunsti ja kirjanduse toimkonnad.

Haridusministeeriumi kultuuripoliitika üldisele suunale avaldasid neil aastail tugevat

¹ Kirjanikkude sügisene ringreis. "Päevaleht" 8. X 1919.

² A. G a i l i t, Vaimline reaktsioon. "Päevaleht" 23. V 1921.

³ Fr. T u g l a s, Veel uuesti vaenuväljast. "Päevaleht" 4.—5. II 1922.

mõju K. Raua taotlused. Tema arvates tuli riigi ja rahva vaimne elu rajada algupärale, mis on varjul muinasvaras, kohaliku tõu endisaegsetes kultuurisaavutustes. See pidi ühtlasi olema "rahva tõsise sisemise rippumatuse eeldus".⁴ Vastavalt sellele põhimõttele pöörati K. Raua juhtimisel suurt tähelepanu nii ainelise vanavara kui ka sõnalise, kirjaliiku ja helilise rahvaloomingu korjamisele, muuseumide korraldamisele, muinasvarade kaitseseaduse väljatöötamisele jne.⁵ Kahtlemata oli rahva poolt minevikus loodud kultuuriväärtuste kogumine vajalik, kuid selle ühekülgne forsseerimine sattus vastuollu loovintelligentsi enamiku taotlustega.

Loovintelligentsi peamiseks nõudeks sel ajal oli kirjanduse ja kunsti riiklik toetamine, mis esitati 1919. a. jaanuaris mitmetes artiklites.⁶ Fr. Tuglas leidis, et kunstnikud ja kirjanikud ei pea riigile vastuteeneid osutama, millega oleks välditud kroonukirjanduse ja –kunsti teke.

Haridusministeeriumi kunstiosakond taotles 1919. a. kirjanikele ja kunstnikele autasude andmiseks 100 000 marga ulatuses krediiti, mis tolleaegset elukallidust arvestades oli väga väike summa. Nagu väidetakse kunsti- ja muinsusosakonna selle aasta tegevusaruandes, algatati seal ka kirjanike ja kunstnike riikliku toetamise mõtte korralise palga või stipendiumi näol.⁷

1919. a. algas loovintelligentsi organiseerumine. Esimestena korraldasid kunstnikud 7.—8. VIII kunstnike kongressi. Vastuvõetud resolutsioonides tunnustati tarvilikuks kunstnike koondumine rühmadesse kunstialaste tõekspidamiste alusel. Rühmad pidid valima keskkomitee kui üleriikliku kunstnike kutseesinduse ja nõuandva organi valitsuse juures. Tema kompetentsi pidid kuuluma (heakskiitmise ja algatamise mõttes) kunsti edendamise ja populariseerimise ning kunstipedagoogilised küsimused. Avaldati usaldust Haridusministeeriumi kujutava kunsti toimkonna juhatajale N. Triigile.

Esimene Eesti kunstnike kongress tunnistas "kõige otstarbekohasemaks kunsti edendamise abinõuks riigi poolt alaliste palkade maksmise loovaile kunstnikele, keda kongressi poolt valitud keskkomitee selleks tunnustab". Kuni selle ettepaneku seaduseks saamiseni pidi riik leidma muid võimalusi kunsti toetamiseks (abirahad, stipendiumid, tellimused jne.). Lõpuks valis kongress ajutise keskkomitee, kelle funktsioonid pidid kestma seni, kuni 2/3 kõigist loovkunstnikest on koondunud rühmadesse.⁸

Kohe pärast kongressi organiseeriti Haridusministeeriumis kunstnike päev (9.—10. VIII). Seal otsustati, et kunstnike keskkomitee ja kongress valivad kolm inimest, kellest kongress ühe kinnitab kunstiosakonna juhatajaks, teised aga nimetab kandidaadiks. N. Triik esines kunsti edendamist käsitleva referaadiga, milles nõudis kunstnikele palga määramist jms. Kunstnike päeva resolutsioonid langesid kongressi omadega enamasti ühte, neid mõnes osas täiendades.

6.—7. IX 1919 tuli Haridusministeeriumis kokku esimene Eesti kirjanike kongress, mille avas kunstiosakonna juhataja Kompus. Kongressil ilmnes juba kriitiline suhtumine valitsusest paratamatult sõltuva Haridusministeeriumi kunstiosakonna tegevusse. A. Alle ja A. Gailit heitsid kunstiosakonnale ette, et see ei ole täitnud oma ülesandeid ja on kivinenud bürokraatlikuks ametiasutuseks. Kunstiosakonna aruanne tegevusest kirjanduse alal tunnustati mitterahuldavaks.

Fr. Tuglas oma referaadis "Kirjanikkude riiklik toetamine" tegi ettepaneku stipendiumide, aastapalkade, auhindade ja pajukite asjus. Haridusministeeriumi poolt määratud summa 40 000 marka leiti olevat solvavalt väike, kuna sõjapidamiseks kulutavat riik iga-

⁴ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. 1108, nim. 1, s. 42, l. 79.

⁵ ERA, f. 1108, nim. 1, s. 85, l. 74—78.

⁶ R. Kangro-Pool, Eesti kunst ja riiklik toetus. "Päevaleht" 4. I 1919; Fr. Tuglas, Kunstide riiklik edendamine. Rmt.: Aja Kaja 1914—1919. 2. täiend. tr. Tartu, 1920, lk. 106—118.

⁷ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 8, l. 86.

⁸ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 32, l. 14—16.

päev 3—4 miljonit. Ühel häälel võeti vastu J. Semperi ettepanek nõuda riigilt kirjanikele palka tingimusel, et palgasaajal poleks riigi vastu kohustusi, algajaile kirjanikele stipendiumi ja vanadele pajukit. 40 000 marga pakkumine lükati kategooriliselt tagasi. Otsustati (8 häälega poolt, ühega vastu), et enne üldise toetusseaduse maksmapanekut ei võeta mingeid riiklikke toetusi vastu.⁹

Lisaks sellele nõudis esimene Eesti kirjanike kongress kirjanike vabastamist sõjaväeteenistusest. Otsustati, et selle nõudmise mittetäitmisel keelavad autorid oma tööde tõlkimise riigi poolt väljaantavate võõrkeelsete antoloogiate jaoks.¹⁰

Kongressil valiti kirjanike keskkomitee koosseisus A. Alle, J. Semper, Fr. Tuglas, E. Hubel ja H. Visnapuu. Keskkomitee pidi olema "seltskondlik asutus, mille otstarbeks on oma tegevusega anda initsiatiivi ja kõlbeliselt kontrollida Haridusministeeriumi kirjandustoimkonna tegevust. Ta valib ja esitab kinnitamiseks kirjandustoimkonna juhataja kandidaadi, ühtlasi valitakse kirjanikkude, kunstnikkude ja heliloojate keskkomiteede ühisel koosolekul Haridusministeeriumi Kunstiosakonna juhataja kandidaat ja pannakse valitsusele kinnitamiseks ette."¹¹ Nagu sellest nähtub, pidasid loovintelligentsi organisatsioonid kultuuripoliitika suunamist enda ülesandeks.

Kirjanike kongress tegi valitud keskkomiteele ülesandeks esineda valitsuse ees nõudmisega kirjanike vabastamiseks sõjaväeteenistusest. Selle taotlusega ühines kujutatavate kunstnike keskkomitee (K. Raud, A. Vabbe, D. Müller).

Kirjanike kongressi otsusest riiklike toetuste asjus ei suudetud aga kinni pidada. Osa kirjanikke (nende hulgas keskkomitee liige Hubel–Metsanurk) võttis valitsuse pakutud väikese toetuse siiski vastu. Seetõttu pani kirjanike keskkomitee 1920. a. alguseks oma volitused maha.

Ka kujutavaile kunstnikele 40 000 marga ulatuses määratud toetuse jagamiseks toimus 11. XII 1919 vastava žürii koosolek. Ülejäänud osa Haridusministeeriumi poolt 1919. a. määratud 100 000–margasest toetusest, s. t. 20 000 marka, said heliloojad.

Et kirjanike–kunstnike palgaga toetamise mõte tõusis loovintelligentsi kongressidel iseseisvalt päevakorradele, vabastasid kongressidel valitud keskkomiteed kunstiosakonna vastava seaduseelnõu koostamisest.¹² Kirjanike keskkomitee koostaski veel 1919. a. kirjanike, kunstnike ja teadlaste toetamise seaduse eelnõu ja esitas selle Asutavale Kogule. Asutava Kogu hariduskomisjon saatis selle 12. II 1920 Haridusministeeriumile. Riikliku toetust pidid selle eelnõu järgi saama elukutselised kirjanikud, kujutavad kunstnikud, heliloojad ja kunstiteadlased. Seega olid teadlased laiemas mõttes toetuse saajate hulgast välja jäetud. Toetus pidi olema kahesugune: stipendium ja pajuk. Riigi palka pidid saada kõik, kes ei ole mingisuguses alalises palgalises ametis.

Haridusministeeriumis töötati eelnõu 1920. a. kevadel ümber ja saadeti Asutava Kogu hariduskomisjonile. Viimane töötas eelnõu omakorda ümber ja esitas seejärel Asutavale Kogule. Selle eelnõu järgi pidi riiklikku toetust antama kirjanikele, kunstnikele kõigil kunstialadel ja teadlastele kõigil teadusaladel. Toetus esines endiselt stipendiumi ja pajuki kujul. Stipendium võis olla õppestipendium, tööstipendium või eristipendium. Palga mõistet selles variandis ei olnud, selle asemel oli nüüd tööstipendium, mida pidid saama kõik loovisikud, kes ei ole mingis alalises palgalises ametis.¹³ Asutav Kogu oma koosolekul 29. VI 1920 otsustas seaduseelnõu enne selle arutamisele võtmist saata läbi vaatamiseks rahaasjanduskomisjonile. Kui Asutav Kogu 1920. a. lõpul laiali läks, suunati eelnõu jälle Haridusministeeriumi, kus jäi "kalevi alla" lebama.

Kommenteerides asja seesugust arengut, kirjutas Rasmus Kangro–Pool: "Kurva leheküljena meie kultuuripüüete kasvamise loos jääb ajalukku see päev Asutavas Kogus, kus

⁹ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 32, l. 27—29.

¹⁰ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 32, l. 30.

¹¹ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 32, l. 31.

¹² ERA, f. 1108, nim. 5, s. 8, l. 86.

¹³ Asutava Kogu protokollide lisad, IV istungjärk, 1920, v. 46—48.

esineti teadusmeeste ja kunstnikkude toetamisprojektiga." Erakondade liidrid vaikisid ja laskisid kõnelda vähematel vendadel. Kunstiharrastajad Asutava Kogu liikmed puudusid seekord peaaegu *in corpore*.¹⁴

Olgu tähendatud, et loovintelligentsi taotlused ei leidnud sel ajal toetust ka sotsiaaldemokraatide poolt. Viimased asetasisid pearõhu üldise rahvahariduse korraldamisele, eriti algkooliseaduse teostamisele, milleks vajati suuri summasid.

Kirjanike II kongress 29.—30. V 1920 väitis, et Haridusministeeriumi kunstiosakond pole suutnud teostada ühtki talle pandud ülesannet. Haridusministeeriumi 1920. a. eelarvesse võetud toetussummad, autasud ja stipendiumid lükkas kongress nende vähesuse pärast tagasi.¹⁵

Valitsuse otsusega 3. I 1921 likvideeriti Haridusministeeriumi kunsti- ja muinsusosakond ning kutsuti ellu teaduse- ja kunstiosakond, mille juhatajaks sai kristlik rahvaerakondlane F. Sauer. Loovintelligentsi esindajad kõrvaldati nüüd Haridusministeeriumist. Endise kunsti- ja muinsusosakonna kohta tähendati Haridusministeeriumi 1921. a. tegevusaruandes, et ta tõmbas oma toimkondadega kunstiliselt loovaid jõude nende kutsetegevusest kõrvale ja tekitas sellise ametnike hulga, mida töö kvantiteet ja riigi majanduslik seisukord ei võivat lubada.¹⁶ Uue osakonna alla kuulusid kõik teaduse, kunsti ja kõrgemate õppeasutuste asjad. Osakonna koosseisus töötas edasi muinsusvalitsus K. Raua juhtimisel.

Märtsis 1921 käisid kirjanike keskkomitee ja Tallinna Kirjanduse Seltsi esindajad A. Adson ja B. Linde Haridusministeeriumi tegevusega kunstide ja kirjanduse alal tutvumas. Konstateeriti, et üldine töökava kultuuripoliitika vallas alles puudub.

Teaduse- ja kunstiosakonna 1921. a. eelarves oli määratud muuseumidele ja vanavara korjamiseks 5,4 miljonit marka, kujutavale kunstile koos kunstimuuseumidega 2,2, teatrile 1,8, helikunstile 1 miljon marka, rahvusraamatukogudele 290 000 ja kirjanikele-kunstnikele pajukiteks 104 000 marka. Loov kirjandus oli toetusest täiesti ilma jätud.

Pajak oli määratud ainult kaheksale kirjanikule ja kunstnikule, kusjuures varem pajukit saanud A. Kitzberg oli välja jätud, sest ta teenivat nagunii. Tema asemele oli pandud tsariaegne tsensor J. Truusmann. Pajukite suurus oli jätud endiseks (1750 kuni 3000 marka kuus), kuigi rahakurs oli langenud.

Märkides, et ilukirjanduse jaoks pole Haridusministeeriumi eelarves ühtki marka, rõhutas H. Visnapuu: "See on vaenukinnas, mille Haridusministeerium viskab kirjanikule, see on sihilikkus, mille hüüdsõnaks on: maha kirjandus, sest see ei meeldi meie riigijuhitidele! A. Kitzbergilt, kes on 65 aastane ja kelle parem käsi on haige, võeti paiuk ära ja määrati tsariaegsele tsensorile, kes Kitzbergi "Tuulte pöörises" etendamise "Vanemuise" avamise puhul ära keelas. [— —] Kas meie ei peaks mitte häbenema, et meil sarnane kultuuripoliitika on, et meil on võimalikud sarnased haridusministeeriumi bürokraadid... Jääb vaid võimalus pöörduda tuhandete kodanike poole hüüdega: maha praegune haridusministeeriumi surnud hingede kunstipoliitika, maha aktiivselt loovate kunstnike vastane kultuuripoliitika!"¹⁷

Kultuuritegelased taotlesid Läti eeskujul vaimse loovtöö kaitseks nn. kultuurkapitali asutamist, mis pidi oma sissetulekud saama lõbutsemise ja raiskamisega seotud nähtustest, esijoones alkoholi tarvitamisest. 1921. a. töötaski Haridusministeerium välja Eesti rahvusliku kultuurkapitali seaduse eelnõu ja 8. VII 1921 kehtestas valitsus kultuurkapitali asutamise seaduse, mis deklareeris kultuurkapitali asutamise üldisi põhimõtteid.¹⁸ Samal ajal kehtestati rahaministri määrus "Isiklikuks tarvitamiseks müüdava piirituse ja viina kohta", mille järgi iga isiklikuks tarviduseks müüdava toobi pealt läheb 3 marka

¹⁴ R. Kangro-Pool, Kunst ja teadus. "Päevalcht" 23. I 1921.

¹⁵ "Sotsiaaldemokraat" 4. VI 1920.

¹⁶ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 54, l. 10—11.

¹⁷ H. V., Elagu surnud hinged! Natuke haridusministeeriumi kultuuripoliitikast. "Postimees" 31. III 1921.

¹⁸ "Riigi Teataja" 1921, nr. 61, lk. 361—362.

kultuurkapitali kasuks. Ent kuna Riigikogu kultuurkapitali asutamise seadust ei kinnitanud, kaotas see oma maksvuse.¹⁹ Rahaministri määrus aga jäi jõusse ja nii kogunes aja jooksul nendest kolmemargastest summakestest ligi 60–miljonine kapital, mis sai Eesti kultuurkapitali algfondiks, kui see kapital eriseadusega 1925. a. ellu kutsuti.²⁰

Vahepeal võisid kunstnikud ja kirjanikud loota ainult toetusele riigieelarve kaudu. Ses suhtes olid väljavaated kehvad. Haridusminister, kristlik rahvaerakondlane H. Bauer, väitis Riigikogu istungil aprillis 1922, et Eestis polevatki selliseid kirjanikke, kes toetust väärisksid, olevat ainult "lendavaid sigu" (vihje A. Kivika laastude kogule "Lendavad seed", 1919).²¹ Kirjanikud muidugi ei jäänud Bauerile võlgu, vaid tegid lühikese ajaga selgeks, et tema koht ilmselt ei ole Haridusministeeriumis.²²

Juunis 1922 võeti loovate kunstnike ja kirjanike toetamiseks Haridusministeeriumi 1923. a. eelarvesse 1 008 000 marka. Valitsus kinnitas selle otsuse.²³

Samal ajal arenes võitlus kultuurkapitali seaduse väljatöötamise ümber. Kirjanike III kongress 8. X 1922 arutas peamiselt kirjanike riikliku toetamise küsimust. Kongress märkis, et Eesti Vabariik pole loovate kirjanike ja kunstnike toetamiseks midagi nimetamisväärset ära teinud. Valitsuse määratud summa 1 008 000 marka leiti liiga väike olevat. Nõuti kirjanike kutseühingu (III kongressil asutati Eesti Kirjanikkude Liit) esinduse osavõttu toetussummade jagamisest. Rõhutati, et kirjanikud võivad riiklikku toetust vastu võtta ainult juhul, kui neid sellega seoses ei püüta siduda mingite kohustustega.

Kongress avaldas imestust selle üle, et valitsuse poolt kultuurkapitali kohta käiva seaduseelnõu väljatöötamine on antud bürokraatlik–kantseililikus korras siseministri kätte. Kongressi arvates oli tungivald tarvilik selle seaduse põhijoonte kindlaksmääramisest kutsuda osa võtma tähtsamate kultuuriühingute ja –organisatsioonide esindajaid. Vastuvõetud resolutsioonides nõuti, 1) et kultuurifondi asutamise, valitsemise ning kasutamise kohta kiires korras töötataks välja ja pandaks maksma vastav seadus, 2) et selle fondi valitsemiseks ja kasutamiseks loodaks asjatundjate komitee, millest valitsuse esindajate kõrval võtaksid üheõiguslikul alusel osa kultuuriorganisatsioonide ja –ühingute esindajad ja 3) et sellest fondist jagataks summasid esijoones kirjanduse ja kunstide edendamiseks (kirjandus–kunstiajakirjade ning albumite väljaandmiseks, maailmakirjanduse väärtuslikumate teoste tõlkimiseks ja kirjastamiseks, kunstinaütuste korraldamiseks jne).²⁴

Novembris 1922 astus ametisse tööerakondlase J. Kuke valitsus, kes kutsus haridusministriks oma parteikaaslase A. Veidermani (Veidermaa). Viimane korraldas 27.—28. XI Haridusministeeriumis kultuurkapitali ja kirjanike–kunstnike–teadlaste toetamiseseaduse eelnõude arutamise, millest paluti osa võtma ka kirjanike, kunstnike, heliloojate ja näitlejate esindajad. Kokkutulnud esitasid haridusministriile oma ettepanekud ning eelnõudesse kanti vastavad parandused ja muudatused. Kultuurkapitali valitsuse koosseisu pidid kuuluma ka loovintelligentsi esindajad. Koosolekuid juhatanud haridusministri abi F. Sauer ei protesteerinud tehtud paranduste vastu. Haridusministeerium aga jättis kogu tehtud töö arvestamata ja surus eelnõud tagasi endistesse piiridesse. Kultuurkapitali seaduse ja toetamiseseaduse eelnõu ühendati, kuigi nad loovintelligentsi esindajate arvates pidid seisma lahus.²⁵

17. I 1923 esinesid Eesti Helikunsti Selts, Eesti Kirjanikkude Liit, Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühing, kunstühing "Pallas" ning "Vanemuise", "Estonia" ja Draamateatri näitlejad ajakirjanduses protestiga, milles süüdistati Haridusministeeriumi nõuko-

¹⁹ "Riigi Teataja" 1921, nr. 91, lk. 537.

²⁰ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 405, l. 10.

²¹ I Riigikogu, V istungjärk, protokoll nr. 110 (20), 1922, v. 1041.

²² "Tarapita" 1922, nr. 6, v. 174–176.

²³ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 195, l. 4.

²⁴ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 170, l. 29–31.

²⁵ "Päevaleht" 14. I 1923.

gu loova intelligentsi esindajate poolt tehtud ettepanekute tähelepanemata jätmises ja eelnõude moonutamises. "Haridusministeeriumi nõukogu on lisaks veel eelnõudesse üles võtnud spordi edendamise ning toetamise ühesugustel alustel kunstide ja teaduse edendamise ning toetamisega, sellest hoolimata, et eespool nimetatud koosolekutel kunstide edustajad ühemeelselt selle vastu seisid ja see vastupidine seisukoht ministeeriumil teada oli." Allakirjutanud protesteerisid kõigi kunstiharude esindajate poolt ühiselt väljatöötatud seaduseelnõude moonutamise, kultuurkapitali arvel spordi toetamise kava ja teadlaste ja kunstnike toetamiseseaduse laiendamise vastu sportlaste peale.²⁶

Spordi kaitsjaks osutus haridusminister A. Veiderman, kes oli rõhutanud, et võrreldes oma eelkäijatega kavatses tema just spordi osatähtsust tõsta. Vaimuinimestes aga äratas elukutseline sport ja rekordite tagaajamine põlgust. Fr. Tuglas võrdles Veidermani kultuuripoliitikat Hispaania kuninga Ferdinand VII omaga, kelle ajal ülikooli loodi härjavõitluse õppetool.²⁷

Augustis 1923 ametisse astunud K. Pätsi koalitsioonivalitsuses jäi A. Veiderman haridusministriks edasi. A. Veidermani nõudmisel tagandati ametist teaduse- ja kunstiosakonna juhataja F. Sauer, sest tema iseloom ja põhimõtted ei olevat kooskõlas Veidermani omadega. Sauer oli kultuuripoliitika küsimustes tihti eriarvamusel. Tema asemel kutsuti teaduse- ja kunstiosakonna juhatajaks endine keskkoolidirektor G. Ney, kes püsis selles ametis kuni 1935. aastani.

Haridusministeerium esitas kultuurkapitali seaduseelnõu, kuid valitsus võttis selle muudatuste tegemiseks Riigikogust tagasi. Mõningail andmeil võttis K. Päts kultuurkapitali seaduseelnõu koostamise enda hooleks.²⁸ Osava poliitikuna mõistis ta ilmselt kultuuri toetamise tähtsust. Uus eelnõu anti valmimise järel veebruaris 1924 tutvumiseks loovintelligentsi esindajaile, kuid ka seekord ei arvestatud nende märkusi ega täiendusi. Seadus esitati Riigikogule, kes andis selle rahaasjanduse komisjoni.

Mais 1924 lõpetas kultuurkapitali seaduse arutamise riigi rahaasjanduse komisjon. Seaduse kehtestamise vastu üldse olid seal põllumeestekogude partei esindajad. Uue eelnõu järgi jagunes kultuurkapital 5 fondi: 1) kirjandus, 2) muusika, 3) kujutav kunst, 4) näitekunst, 5) kehakultuur. Kultuurkapitali pidi jagama vastav nõukogu haridusministri juhtimisel, kuna 1/5 kapitalist pidi jääma valitsuse jagada. Pikemaid vaidlusi tekitas kehakultuuri sihtkapitali asutamine. Teadus oli kultuurkapitali fondide hulgast välja jäetud, kuigi akadeemiliste seltside esindajad oma koosolekul märtsis 1924 nõudsid teaduse jaoks vastava kapitali asutamist.

Sügisel 1924 võeti seaduseelnõu Riigikogu päevakorda, kuid hariduskomisjoni nõudmisel anti veel neile läbivaatamiseks, mis tegi seaduse maksmapanemise 1924. a. võimatuks. Et kultuurkapitali seadusega pidi loovate kirjanike ja kunstnike toetamine sündima selle kaudu, siis jäid vastavad summad Haridusministeeriumi 1924. a. eelarvesse võtmata. Loodeti, et seaduseelnõu aasta esimesel pooltel vastu võetakse.

Ajavahemikul 1919—1924 piirdus loovate kirjanike ja kunstnike toetamine Haridusministeeriumi eelarve kaudu vaid 1919. a. nõutatud 100 000 marga ja 1923. a. jagatud 1 008 000 margaga (töö- ja õppestipendiumid). Teaduse- ja kunstiosakonna summadest neelas Tartu Ülikooli ülalpidamise kulude tõttu lõviosa muidugi teadus. Kunsti alal olid kulutused kõige suuremad teatritele: 1923. a. 10,9 ja 1924. a. 10,3 miljonit marka. Mitte miljoni margaga aastas toetati ka kõrgemaid muusikakooli ja kunstikooli "Pallas". Kultuuriajalooliste esemete ja muinasvarade kogumine ning muuseumide korraldamine nõudsid 1922. a. 2,8, 1923. a. 3,6 ja 1924. a. 2,6 miljonit marka.²⁹

"Mida oleme teinud loovate kirjanikkude ja kunstnikkude toetuseks?" küsiti ajakirjan-

²⁶ "Päevaleht" 17. I 1923.

²⁷ "Päevaleht" 25. I 1923.

²⁸ E. H u b e l, Märkmeid E. K. Liidu algaastailt. "Looming" 1933, nr. 4, lk. 471.

²⁹ ERA, f. 1108, nim. 1, s. 177, l. 211—213; s. 228, l. 113—114; s. 277, l. 173.

duse veergudel. "Mitte midagi! Tänavuses eelarves ei leia te mitte üht penni — ei töötegemise võimaldamiseks, ei õppereisiks, ei arstimiseks. Kirjanik ja kunstnik on jäetud terveni iseenda hooleks. [— — —] Kasulikum on olla rätsep, kingsepp, ükskõik missugune käsitöölaine, ainult mitte inimene, kes töötab sulega ja pintsliga. Meie kirjanikud ongi kõik otsekoheselt tegevusalalt kõrvale kistud — kes ajalehe toimetusse, kes kooliõpetajana klassituppa, kes parlamenti, kantseleisse, sõjaväkke. Ei ole ühtki kirjanikku, kes ainult kirjanik oleks..."³⁰

Riigikogu hariduskomisjonis hääletasid sotsialistid kehakultuuri toetamise vastu kultuurkapitalist, kuna loovatele kirjanikele ja kunstnikele jääv summa kuivas vastava arvestuse kohaselt liiga kokku. Kuid spordi pooldajad surusid kolmandal lugemisel seadusesse siiski sisse eri sihtkapitali spordi jaoks. Eesti Ajakirjanikkude Ühingu eestvõttel loodi viimasel minutil juurde veel ajakirjanduse sihtkapital.

5. II 1925 võeti Riigikogus kultuurkapitali seadus³¹ vastu. Seaduse sõnastuse järgi oli kultuurkapitali ülesandeks "teaduse või kunstide edendamine, tutvustamine ja populariseerimine, kunstilise hariduse andmine, rahvahariduse tõstmine ja kehakultuuri arendamine". Vastava kapitali pidid moodustama riigi poolt eelarve korras määratud summad ning kultuurkapitali heaks selle seaduse alusel võetavad maksud: piiritus- ja viinamüügi puhastulust määrati kultuurkapitali heaks 2,5%; ka trahvirahad joojatele olekus avalikku kohta ilmutajalt arvati kultuurkapitali sissetulekuks; aktsiisimaksu alla kuuluva tubaka ja tubakasaaduste pealt määrati kultuurkapitali maksu 3% suuruses aktsiisimaksust; trahteriasutustelt omavalitsuse trahterimaksu 5% suuruses; kinodelt ja muudelt lõbustusasutustelt lõbustumaksu 10% suuruses; Eesti välispassiga välismaale sõitjailt 2 krooni iga passi pealt.

Kultuurkapital jagunes kuueks sihtkapitaliks: 1) kirjandus, 2) helikunst, 3) kujutav kunst, 4) näitekunst, 5) kehakultuur ja 6) ajakirjandus. Igale sihtkapitalile pidi valitsus määrama 3 miljonit marka põhikapitaliks. Kultuurkapitali üldiseks valitsemiseks loodi kultuurkapitali nõukogu, mille juhatajaks sai haridusminister, liikmeteks kaks esindajat iga sihtkapitali poolt, kolm Riigipanga, kaks Tartu Ülikooli ja üks Rahaministeeriumi poolt. Seega said kultuurkapitali nõukogus ilmse ülekaalu enda kätte sihtkapitalide esindajad.

Kultuurkapitali sissetulekutest eraldati 20% valitsuse käsutusse. Selle osa eelarve koostas haridusminister ning sellest pidi toetust saama peamiselt teadus, sest teaduse sihtkapitali ei loodud. Sihtkapitalide eelarveid koostasid sihtkapitalide valitsused, kes valiti vastava ala kultuuritegelaste poolt kaheks aastaks. Sihtkapitalide valitsused valisid enda seast neljaliikmelised juhatused. Sihtkapitalide eelarved kuulusid kinnitamisele kultuurkapitali nõukogus, kes võis need ka kinnitamata jätta.

1. VI 1922 kuni 1. I 1925 oli kultuurkapitali arvele sisse tulnud viina ja piirituse müügist 58 606 750 marka, sellest oli laenusid antud 21 790 000 marga ulatuses (5 600 000 marka kujutavale kunstile, 2 350 000 marka näitekunstile, 8 640 000 marka kehakultuurile — kirjandus ja helikunst polnud seega üldse laenusid saanud; 5 200 000 marka oli antud vabariigi valitsusele).

Kultuurkapitali nõukogu pidas oma esimese koosoleku 3. VI 1925 haridusminister H. B. Rahamäe juhatusel. Esimese tegevusaasta eelarve koostati 18 816 750 marga ulatuses, millest 6 521 350 marka eraldati valitsuse käsutusse, s. t. rohkem, kui kultuurkapitali seadus ette nägi. Kirjanduse sihtkapitalile määrati 2 933 333, helikunstile 2 000 000, kujutavale kunstile 2 928 000, näitekunstile 1 466 666, kehakultuurile 733 600 ja ajakirjandusele 750 000 marka.³² Eelarve koostamisel vähendati valitsuse nõudel toetust kirjanikele ja stipendiume kunstnikele ning jäeti ära ajakirjanike reisistipendiumid. Nen-

³⁰ "Ühendus" 24. V 1924.

³¹ "Riigi Teataja" 1925, nr. 2728, lk. 133—134.

³² ERA, f. 1108, nim. 5, s. 405, l. 65.

de arvel suurendati toetusi "Estoniale" ja Vene teatrile ning kehakultuuri sihtkapitalile tõutervise uurimiseks.³³

Valitsuse käsutuses olevast osast määrati teaduse alal tegutsevatele organisatsioonidele ja isikutele toetusteks 4 848 700 marka ja laenudeks 1 645 000 marka.³⁴ Seega ületas teaduse osa isegi mitmekordselt teistele aladele määratud summad, kuigi teaduse sihtkapital jäi asutamata. Teaduse heaks läks samuti osa kirjanduse sihtkapitali summast, sest viimase alla kuulusid ka Eesti Kirjanduse Selts, Akadeemiline Kirjandusühing ja Akadeemiline Emakeele Selts. Kirjanikud muidugi polnud sellise olukorraga rahul. Rahulolematus kultuurkapitali summade jaotamise suhtes oli kaunis üldine, kuigi üksikute rühmituste motiivid olid erinevad. Märtsis 1926 tegi valitsus haridusministrile ülesandeks kiiresti välja töötada kultuurkapitali põhimääruste muutmise kava. Tööstipendiumid otsustati kaotada ja asendada teiste vahenditega (näit. kirjanduse alal "üldtunnustatud teenetega kirjanike toetamine"). Ühenduses sellega astus Fr. Tuglas kirjanduse sihtkapitali esimehe kohalt tagasi.³⁵

1926/1927. a. eelarve kinnitamine tegi läbi pikad keerdkäigud, mille jooksul esialgne eelarvesumma, mis oli koostatud 40 miljoni marga ringis, vähenes 29 miljonile margale. Ka ei olnud valitsus ja haridusminister nõus toetatavate kirjanike-kunstnike nimekirjaga, mille kirjanike ja kunstnike esindus oli koostanud. Kirjanduse sihtkapitali valitsuse esimees A. Jürgenstein avaldas ajakirjanduse veergudel vabariigi valitsuse ja Haridusministeeriumi tegevuse vastu kultuurkapitali eelarve kinnitamisel (õieti kinnitamata jätmisel) protesti, märkides, et kultuurkapitali nõukogult ja sihtkapitalide valitsustelt on võetud nende seaduslik õigus eelarvesse puutuda ja antud see seadusvastaselt haridusministrile. Kirjanikelt on tööstipendiumi kinnipidamisega võetud võimalus töötada, nende ümber on loodud varjatud süüdistuste õhkkond. Haridusminister kui ainuke ametlik ühendusepidaja valitsuse ja kultuurkapitali nõukogu vahel ei olevat täitnud oma ülesannet.³⁶ Haridusministriks oli detsembris 1925 saanud kristliku rahvaerakonna esindaja Jaan Lattik.

Lõpuks 1926/27. a. eelarve siiski kinnitati 41 571 917 marga suuruses summas, millest 3 miljonit oli määratud kuuele sihtkapitalile võrdsetes osades alusvaraks. Valitsuse osa moodustas 8,5 miljonit marka, sihtkapitalidest oli esikohal näitekunsti sihtkapital 6,4 miljonit margaga ja viimasel kohal ajakirjanduse sihtkapital 1,7 miljonit margaga. Kõigile tulid juurde eelmise aasta ülejäägid, mis moodustasid kokku 21,6 miljonit marka.³⁷

Raha jagamise pinnal tekkisid vastuolud nii üksikute sihtkapitalide sees kui ka erinevate sihtkapitalide vahel. Haridusministeeriumis peeti arvestust kultuurkapitali kriitiseerivate artiklite kohta, mida ilmus ajakirjanduses suurel hulgal. Teaduse- ja kunstiosakonna juhataja G. Ney esitas haridusministrile selles küsimuses ülevaate, märkides, et kõige teravamalt astub kehtiva kultuurkapitali seaduse vastu välja skulptor J. Koort, kuid õige teravalt kirjutavad ka A. H. Tammsaare, K. A. Hindrey, K. Ast ja E. Hubel. Kokkuvõtlikult olid nende poolt rõhutatud väärnähtused järgmised: toetuste ja stipendiumide saajad on ise ka nende määrajad ning rahasummasid jagatakse ilma kindla sihita ja kaalumiseteta, juhuslikult ja liiga kergesti.³⁸ Demokraatlikud kultuuritegelased olid mures kultuuri arengu pärast, soovisid, et rahva raha kulutataks otstarbekalt, valitsevad ringkonnad aga kasutasid seda rahulolematust kultuurkapitali seaduse muutmiseks enda huvides.

1927. a. kevadel esitas Haridusministeerium valitsusele kultuurkapitali seaduse muutmise ja täiendamise seaduse eelnõu. Kultuurkapitali nõukogust taheti eemaldada sihtka-

³³ Eesti Kultuurkapitali Aruanded 1925. aasta ja 1926. a. esimese veerandi eest. Tallinn, 1926, lk. 4.

³⁴ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 405, l. 10.

³⁵ "Postimees" 28. III 1926.

³⁶ "Postimees" 8. IV 1926.

³⁷ Eesti Kultuurkapital. Aruanded 1926/27. aasta eest. Tallinn, 1927, lk. 4.

³⁸ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 506, l. 6—7.

pitalide esindajad ja 50% kultuurkapitali sissetulekuist anda valitsuse käsutusse.³⁹

19. IV 1927 tuli kokku Eesti Kirjanikkude Liidu erakorraline peakoosolek, kus pike-ma ettekandega esines kirjanduse sihtkapitali valitsuse liige H. Visnapuu. Ta märkis, et kultuurkapitali seadust tahetakse kristlaste ja teiste vagatsejate poolt hävitada. Ükski kirjanik ei pooldanud J. Lattiku uut seaduseelnõu, mille eesmärgiks oli sihtkapitalide autonoomia hävitamine. Usaldusavaldusena valiti endine kirjanduse sihtkapitali valitsus (E. Hubel, H. Visnapuu, A. Adson, A. Alle) terves koosseisus tagasi. Koosolek võttis vastu otsuse pooldada kehtivat kultuurkapitali seadust ja volitas Liidu juhatust selle kaitseks välja astuma.⁴⁰

Valitsus rikkus kehtivat kultuurkapitali seadust juba enne selle muutmist. 1927/28. a. eelarves kärbiti kirjanike tööstipendiumide summat poole võrra ja määrati see raha sportiväljaku ehitamiseks, kuigi valitsusel puudus selleks õigus. Auhindade määramise ja kunstnikelt tööde tellimise summa kohta tegi valitsus piirava märkuse. Töid võis tellida ainult Haridusministeeriumi teadmisel.⁴¹

1927. a. sügisel tuli uue seaduse eelnõu Riigikogus arutusele. Vastavas seletuskirjas väideti, et avalik arvamus on jõudnud üksmeelsele otsusele kultuurkapitali summade ebaotstarbeka kasutamise suhtes. Kahe aasta jooksul on kulutatud üle 100 miljoni marga, kuid erilist kultuuri tõusu pole näha. Palju raha on antud üksikute kirjanike ja kunstnike isiklikuks toetamiseks ja välismaale komandeerimiseks. Täiesti puudub kindel kultuuripoliitiline sihtjoon summade jagamisel, mille põhjus on selles, et summade jagajad on suuremalt osalt ise saajad nii sihtkapitalide valitsustes kui ka kultuurkapitali nõukogus. Haridusministeerium on üle koormatud igasuguste kaebuste ja protestidega toetussummade jagamise kohta sihtkapitalide valitsustes, kus asja pole küllalt erapoolelt aetud. Nende väärnähtuste ärahoidmiseks on vaja kultuurkapitali nõukogu koosseisu muuta.⁴² Nii kasutas valitsus summade jagamisel tekkinud rahulolematust (mis oli tegelikult paratamatu, sest summade piiratuse tõttu poleks kõiki soovijaid nagunii rahuldada suudetud) oma võimu tugevdamiseks kultuurkapitali üle.

Seaduse muutmist toetasid Riigikogus põllumeestekogud ja kristlik rahvaerakond, vastu olid peamiselt pahempoolsete parteide esindajad. Uus kultuurkapitali seadus võeti Riigikogus vastu 1. XI 1927 37 häälega 30 vastu, seega küllaltki vähese ülekaaluga.

Uue seaduse⁴³ põhjal moodustasid kultuurkapitali nõukogu haridusminister esimehena ja liikmetena üks minister või tema asemik vabariigi valitsuse määramisel, 4 Riigikogu poolt valitud liiget ja 4 valitsuse poolt nimetatud tuntud kultuuritegelast. Sihtkapitalide valitsuste esindajad olid kultuurkapitali nõukogu koosseisust eemaldatud. Sihtkapitalid pidid esitama oma eelarved nõukogule, kes need läbi vaatab, omalt poolt "tarvilikud parandused ja muudatused" teeb ning annab eelarve valitsusele kinnitamiseks. Kultuurkapitali sissetulekuist läks nüüd ainult 50% sihtkapitalide käsutusse, kuna 50% jäi valitsuse käsutada.

Valitsuse poolt nimetatud "kultuuritegelastena" läksid 3 aastaks kultuurkapitali nõukogu koosseisu K. Päts, A. Jürgenstein (teda asendas hiljem J. Köpp), K. Konik ja M. Martna. Riigikogu poolt valiti J. Hünerson, G. Schilling, A. Anderkopp ja E. Joonas. Kui neile lisada kaks ministrit (haridusminister esimehena ja veel üks minister valitsuse määramisel), siis selgub, et nõukogu koosnes põhiliselt poliitikategelastest. Esindatud olid kõik tähtsamad parteid põllumeestekogudest sotsiaaldemokraatideni.

Vastavalt kultuurkapitali nõukogu kodukorrale võis nõukogu oma koosolekutele kutsuda sihtkapitalide esindajaid ja teisi isikuid pävakorras seisvate küsimuste selgitamiseks, kuid neil kõigil oli ainult sõnaõigus. Kodukord oli nõukogu enda poolt välja

³⁹ "Päevaleht" 2. IV 1927.

⁴⁰ "Postimees" 20. IV 1927; "Päevaleht" 21. IV 1927.

⁴¹ R. K a n g r o - P o o l, Valitsus ja kultuurkapital. "Päevaleht" 1. VI 1927.

⁴² ERA, f. 1108, nim. 5, s. 506, l. 1.

⁴³ "Riigi Teataja" 1927, nr. 113, lk. 1231—1232.

töötatud. Selle alusel moodustati kaks alalist komisjoni: kultuuripoliitiline komisjon ja eelarve komisjon. Aastail 1928—1930 kuulusid esimesse haridusministritena A. Mõttus, L. Johanson ja J. Hünerson, Riigikogu liikmed K. Päts, M. Martna, M. Laarman ja prof. K. Konik.

1928/29. a. eelarve koostati 525 371 053 krooni ulatuses, millest pool läks kultuurkapitali nõukogu *resp.* valitsuse käsutusse. Seda osa pidi kasutatama üldkultuuriliste ülesannete täitmiseks, suuremate üleriiklike asutuste ülalpidamiseks, eriti aga teaduslike uurimiste teostamiseks ja nende tulemuste avaldamiseks kõigil Eesti maal ja rahvast puudutataval aladel. Vastavalt sellele põhimõttele määrati valitsuse osast toetust mõnele suuremale teatrile, kunstikoolidele ja muuseumidele. Küllalt tõhusad summad said ka Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts ja Eesti Haridusliit. Teaduslike seltside osa oli tunduvalt tagasihoidlikum.⁴⁴

Teaduslike seltside, muuseumide, kunstikoolide ja suuremate teatrite põhiline toetamine toimus riigieelarve kaudu. Nii said teatrid 1927/28. a. riigieelarvest 134 000 ja kultuurkapitalist 57 850 krooni, 1928/29. a. vastavalt 134 000 ja 54 725 krooni.⁴⁵

Sihtkapitalide summad pidid jääma esimeses järjekorras isiklikeks toetusteks kirjani-kele ja kunstnikele, samuti kitsamal erialal töötavate asutuste toetamiseks. Isiklikeks toetusteks määrati suhteliselt kõige suurem osa kirjanduse ja kujutava kunsti sihtkapitalist (viimasest peamiselt ostude ja tellimuste näol), kõige väiksem kehakultuuri sihtkapita-list.

Oma 4., 5. ja 6. V 1928 peetud koosolekul tunnistas kultuurkapitali nõukogu vajali-kuks sihtkapitalide tegevuse sisulise kontrolli, mille teostamiseks otsustati välja töötada kindel kava.

Mis puutub kultuuripoliitilise komisjoni tegevusse, siis võttis ta oma koosolekul 21. V 1928 vastu otsuse nõuda maaomavalitsustelt maarahvamajade võrgu kava väljatöötamist, mis oleks aluseks nii nende ehitamisele kui ka riikliku toetuse määramisele. 1928/29. a. kultuurkapitali eelarve valitsuse-osast anti toetust ligi 30 haridus- ja muusi-kaseltsile. Haridusseltside toetamine ei osutunud aga püsivaks: järgnevat aastate kul-tuurkapitali aruannetes üksikute seltside toetussummad puuduvad. Pidevalt toetati Eesti Haridusliitu, kes suunas kõigi vabahariduslike organisatsioonide tööd.

Kultuuripoliitilise komisjoni 21. V koosolekul tunnistati vajalikuks teatrite reorgani-seerimine kulude kokkuhoiu ja kunstilise taseme tõstmise eesmärgil. Selleks kavatseti asuda teatrite ühendamisele. Töölisteater otsustati jätta töötama "kuni võimaluste loomi-seni töölistkonnale teatrietenduste korraldamiseks teisel teel", kuid vähendada tema näit-lejate arvu, samuti koondada väikelinnade teatrite näitlejaid. Kultuurkapitali nõukogu 8. X 1928. a. koosolekul kiideti kultuuripoliitilise komisjoni seisukoht teatrite reorganisee-rimise küsimuses heaks ja võeti teatavaks, et "Ugala", "Endla" ja Narva ühendatud teat-rid on juba hakanud vähendama oma elukutselist näitlejaskonda kuni miinimumini, Draamastuudio ja "Rändteater" on ühincnud ning "Estonia" ja "Vanemuine" on haka-nud kasutama ühiseid lavajõude. Otsustati toetada "Estonia" juhatus eettepanekut Töö-listeatrile: kasutada "Estonia" etendusi eriliste töölistetenduste korraldamiseks. 1929. a. sügisest otsustas kultuurkapitali nõukogu töölisteatrite toetamise väljaspool Tallinna lõ-petada⁴⁶ (töölisteatrid olid loodud ka Narvas, Tartus ja Pärnus). Maanäitelavade tegevu-se suunamiseks korraldas Eesti Haridusliit nende jaoks näidendite võistluse, kusjuures tingimuseks oli, et "võistlustele saadetakvad näendid arendaksid oma üldsihhis meie maa- ja rahvaelu loomingu positiivset suunda".⁴⁷ Alates 1929. aastast määrati summad "maanäitelavade korraldamiseks" riigieelarve kaudu, kuna kultuurkapitalil ei jätkunud

⁴⁴ Eesti Kultuurkapital. Aruanded 1928/29. ja 1929/30. aasta eest. Tallinn, 1931, lk. 12—13.

⁴⁵ ERA, f. 1108, nim. 1, s. 376, l. 169; s. 445, l. 92.

⁴⁶ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 562, l. 2—3; s. 510, p. 31—32, 178.

⁴⁷ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 569, l. 74.

tulude vähenemise tõttu selleks summasid.⁴⁸

Kultuurkapitali nõukogu sekkus ka kirjanduse, kujutava kunsti jt. sihtkapitalide kompetentsi, asudes soovitama, suunama, kärpima summasid jne. Näiteks soovitati kirjanduse sihtkapitalil õppetendiumide, täiendusrahade ja ühekordsete toetuste asemel sisse seada auhinnad ja preemiad, jagades need kahte liiki: vanemaile ja nooremaile kirjani-kele.

Kultuurkapitali nõukogu 1929/30. aasta tegevuses väärrib tähelepanu otsus määrata konservatooriumile hoone ehitamiseks valitsuse osast toetust I poolaastal 40 000 ja II poolaastal 50 000 krooni. Nõukogu tunnistas ka tarvilikuks kunstmuuseumi hoone ehitamise koos kunstinäituse ruumidega, mille projektiks ja eeltöödeks anti 6000 krooni.⁴⁹

28. IX 1929 korraldas kultuurkapitali nõukogu nõupidamise raamatute kirjastamise ja levitamise võimaluste selgitamiseks. Haridusministeeriumi eelarvega ja kultuurkapitalist oli seni antud kirjastamiseks laene ja toetusi kokku 26 asutusele, organisatsioonile ja isikule. Nõupidamine avaldas soovi, et krediite ei killustataks väikeste kirjastuste vahel, vaid toetataks üksikuid suuremaid kirjastusi, ning toetusi antaks ainult teaduslike raamatute kirjastamiseks. Mitmed sõnavõtjad märkisid, et raamatute leviku peamiseks takistuseks oli rahva vaesus ja raamatute kõrge hind. Nõupidamisest osavõtjad soovitasid paberitolle mitte enam tõsta. Igal aastal ilmunud raamatutest pidi Haridus- ja Sotsiaalministeerium kompetentse komisjoni abil valima 20—25 paremat ning tegema nende ostmise riigi toetuse arvel avalikele raamatukogudele sunduslikuks.⁵⁰ See otsus andis võimaluse mõnevõrra takistada alaväärtusliku, nn. ajaviitekirjanduse voolu raamatukogudesse.

Eesti kultuurisaavutuste tutvustamiseks ja propageerimiseks välismaal asutati kultuurkapitali valitsuse-osast Eesti Kultuurpropaganda Fond. Fondi valitsemiseks moodustati 3-liikmeline komisjon Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi (G. Ney), Välisministeeriumi (G. Meri) ja kultuurkapitali nõukogu (M. Martna) esindajaist. 1934. aastani laekus fondi 15 450 krooni, millest kulutati 12 200 krooni. Selle abil viidi ellu järgmised üritused: 1) ilmus seeria propagandaraamatuid Eesti ajaloo (H. Kruus), arheoloogia (H. Moora), etnograafia (F. Linnus), rahvaluule (O. Loorits), keele (A. Saareste) ja teatri (A. Adson) üle, samuti PEN-klubi kaudu "L'Estonie Littéraire"; 2) korraldati kunstinäitusi Kölnis, Pariisis ja Lüübekis, samuti rahvakunstinäitusi Brüsselis, Berliinis ja Vilniuses; 3) võimaldati laulukooridele kontsertide korraldamist Soomes ja Lätis, samuti eesti helitööde esitamist Prahhas ja mujal; 4) finantseeriti loengute pidamist eesti kirjanduse ja kultuuri üle Königsbergis (J. Semper) ja Poolas (V. Ernits).⁵¹

Majanduskriisi saabumisega vähenesid kultuurile kulutatavad summad. Kui Haridusministeeriumi teaduse- ja kunstiosakonna eelarve ulatus 1930/31. a. veel 1 745 165 022 kroonini, siis 1933/34. aastaks oli see kahanenud 1 125 426 031 kroonini.⁵²

1929.—1933. aastate majanduskriis vähendas ka kultuurkapitali sissetulekuid. Kui 1929/30. eelarveaastal valitsus ja sihtkapitalid said kulutada kokku veel 546 802 019 krooni, siis 1933/34. eelarveaastaks oli vastav summa langenud 274 180 061 kroonini.⁵³ Ka ei suutnud Majandusministeerium välja maksta kõiki summasid, mis seaduse järgi kultuurkapitalile kuulusid. Raskusi suurendas see, et seoses riigi sissetulekute kahanemisega lõpetati 1930. a. teaduslike seltside toetamine riigieelarve kaudu ja see läks täiesti kultuurkapitali kompetentsi.

Kaugelt suurem osa kultuurkapitali summadest kulutati asutuste ja ettevõtete (eriti väljannete) toetamiseks. Isiklikud toetused vähenesid iga aastaga, loovintelligentsile enda

⁴⁸ ERA, f. 1108, nim. 1, s. 610, l. 32.

⁴⁹ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 510, l. 107—108.

⁵⁰ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 510, l. 133—137.

⁵¹ Valitsusasutiste tegevus 1918—34. Tallinn, 1934, lk. 21.

⁵² ERA, f. 1108, nim. 1, s. 610, l. 10; s. 803, l. 4p.

⁵³ Eesti Kultuurkapital. Aruanne 1933/34. aasta eest. Tallinn, 1934, lk. 5—7.

välismaal täiendamiseks määratud raha kadus eelarvest üldse. Arvates 1. juunist 1931 vähendati kultuurkapitalist makstavaid pensione ja perekonna abirahasid 20% võrra. Kirjanike perioodiliste ja ühekordsete toetuste norme vähendati 1931/32. a. eelarves 5% võrra. Kõigilt toetusesaajailt asutustelt nõuti, et nad vähendaksid oma ametnike palkasid vastavalt riigittenistuses olevate ametnike palkadele. 1. I 1932 olid seda teinud juba K. K. "Pallas" ja Eesti Rahva Muuseum, alates 1. VII 1932 olid seda sunnitud tegema Tallinna Konservatoorium ja "Estonia" teater.⁵⁴

Ajavahemikus 1921—1934 oli kultuurkapitali seaduse põhjal võetavatest maksudest üldse laekunud 3 980 000 krooni, millele lisandusid tulud protsentide näol (71 000 krooni). Kulutatud oli sama aja kestel 3 770 000 krooni. Valitsuse käsutusse oli läinud 1 500 000 krooni. Sellest oli ta ametlikel andmetel 1 230 000 krooni kulutanud teaduslike uurimiste korraldamiseks ja nende trüki avaldamiseks teaduslike seltside kaudu, kusjuures pearõhk asetati Eesti maad ja rahvast käsitleva teaduse arendamisele. Kultuurkapitali valitsuse—osast oli toetatud suuremaid üldkultuurilisi asutusi, nagu Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Haridusliitu, Vene Hariduse ja Heategevate Seltside Liitu jt. Täielikult oli kultuurkapitali valitsuse—osa ülalpidamisel Tartu Kõrgem Muusikakool, Eesti Lauljate Liit, Eesti Kunstimuuseum, Eesti Bibliograafiline Asutis ja Eesti Kultuurilooline Arhiiv. Toetati kultuuriasutuste hoonete ehitamist: 1929. a. asutati kultuurihoone (kunstihoone) ehitusfond, millesse mõne aasta jooksul suudeti koguda 224 000 krooni. Toetusi anti ka Tallinna Konservatooriumile, rea rahvamajade püstitamiseks jne.

Kirjanduse sihtkapitalile oli läinud 430 000, muusikale 391 000, kujutavale kunstile 437 500, näitekunstile 558 000 ja kehakultuurile 350 000 krooni.⁵⁵

Kultuurkapitali mõtte algatajaks oli loovintelligents ja esialgu õnnestus neil summade jaotamisele ka suuremat või vähemat mõju avaldada. Kuid aja jooksul haarasid summade jagamise üha enam enda kätte elukutselised poliitikategelased. Kui Haridusministeeriumi teaduse— ja kunstiosakonna riigielarvesse kuuluvad summad läksid kõrgemate koolide, suuremate teatrite, muuseumide ja arhiivide ülalpidamiseks, s. t. kuludeks, mis olid riigi seisukohalt vältimatud, siis kultuurkapitali summad pakkusid rohkem võimalusi manööverdamiseks, ühtede ürituste ergutamiseks ja teiste summutamiseks.

Määrusega 7. XII 1934 korraldati ümber kultuurkapitali sihtkapitalide valitsemine. Seda teostasid nüüd kaks organit: esinduskogud ja sihtkapitalide valitsused. Esinduskogu koosnes vastava kultuuriala asutuste ja organisatsioonide esindajaist, valitsuse 3 liiget määras haridusminister ja 2 valis esinduskogu. Otsustavaks organiks oli sihtkapitali valitsus, esinduskogule jäi nõuandev tähtsus, mida sihtkapitali valitsus ei tarvitsenud arvestada.⁵⁶

Haridusministeeriumi teaduse— ja kunstiosakonna eelarve aastail 1934—1940 kahekordistus (1934/35. a. oli see 1,08 miljonit krooni, 1939/40. a. aga 2,27 miljonit krooni). Kui toetused kunstile ja teadusele 1934/35. a. eelarvest moodustasid 222 597 krooni, siis 1939/40. a. ulatus see summa 486 500 kroonini.⁵⁷

Iseloomulikuks jooneks teaduse— ja kunstiosakonna tegevuses oli neil aastail kõrgematele koolidele ja teadusele minevate assigneeringute suurendamine. Riigistati Tallinna Konservatoorium, asutati Tallinna Tehnikaülikool ja lõpuks ka Teaduste Akadeemia, kasvasid samuti kulutused Tartu Ülikoolile. Kui 1934/35. a. eelarves oli Tartu Ülikoolile ja Tallinna Tehnikumile kokku ette nähtud vaid 780 600 krooni, siis 1939/40. a. ulatus Tartu Ülikoolile ja Tallinna Tehnikaülikoolile määratud summa 1 511 954 kroonini. Kuid kasvas ka kõigi teiste kultuurialade toetamine: näiteks teatrid said 1938/39. a. riigilt toetust 350 000 krooni (1934/35. a. 152 000 krooni).

⁵⁴ ERA, f. 31, nim. 3, s. 10 260, l. 1.

⁵⁵ Valitsusasutiste tegevus 1918—1934. Tallinn, 1934, lk. 19—21.

⁵⁶ "Riigi Teataja" 1934, nr. 104, lk. 1795—1796.

⁵⁷ ERA, f. 1108, nim. 1, s. 829, l. 4p; s. 1057, l. 6p.

Kultuurkapitali kulud ulatusid 1934/35. a. ümmarguselt 304 000 kroonini. Valitsuse osa (50%) kasutati nagu varemgi peamiselt suuremate üleriiklike teaduslike asutuste ülalpidamiseks, eriti aga teaduslike uurimiste tulemuste avaldamiseks kõigil Eesti maal ja rahvast puutuvail aladel (44 000 krooni). Üksikutest sihtkapitalidest oli kõige suurem näitekunsti sihtkapitali osa (50 357 krooni).⁵⁸

Alates 1935. a. lõpetati kultuurkapitali aastaaruannete publitseerimine ning "vaikiva oleku" tõttu kadusid ka summade jagamist kritiseerivad artiklid ajakirjandusest. Majanduskriisi ületamisega hakkasid kultuurkapitali sissetulekud vähehaaval kasvama, kuid esialgu mitte tunduvalt. 1938/39. a. eelarve kogusumma (452 000 krooni) aga ületas eelmise aasta oma (379 000 krooni) juba 73 000 krooni (19%) võrra. Suurenemine oli tingitud peamiselt piiritus- ja viinamüügi tulude kasvust. Teiste tululiikide alal tõusu märgata ei olnud, küll aga vähenemist seoses kultuurkapitali heaks võetud lõbustusmaksu ärajäämisega. Järgmise, 1939/40. a. eelarve oli piiritus- ja viinamüügi vähenemise tõttu eelmise aasta eelarvest 18 000 krooni võrra väiksem (434 000 krooni).⁵⁹

Seoses uue põhiseaduse kehtimahakkamisega 1938. a. algul suurendati presidendi dekreediga kultuurkapitali nõukogu koosseisu, ilma komplekteerimisprintsipi muutmata. Nüüd kuulusid kultuurkapitali nõukokku valitsuse poolt haridusminister ja majandusminister, Riigivolikogu juhatase, Riiginõukogu, Tartu Ülikooli, Tallinna Tehnikaülikooli ja Teaduste Akadeemia esindaja ning presidendi kinnitamisel viis tuntud kultuuritegelast. President kinnitas 6. V 1938 ka kultuurkapitali nõukogu uue kodukorra. Senise kahe — kultuuripoliitilise ja eelarvekomisjoni asemel loodi üks alaline komisjon, kelle kompetentsi kuulusid kahe eelmainitud komisjoni ülesanded.⁶⁰

Kultuurkapitali nõukogu ei suutnud kujuneda kultuuripoliitikat suunavaks keskseks organiks. H. Visnapuu märkis oma 1938. a. avaldatud artiklis, et kultuurkapitali summade määramisel puudub "pikemale ajale rajatud kultuuripoliitiline kava". Toetusi on seltsidele ja organisatsioonidele antud selle järgi, kuidas keegi üksikult on suutnud oma nõudmisi kaitsta ja läbi suruda, programm puudub. Ometi võinuks kultuurkapitali nõukogu ja eriti selle kultuurikomisjon olla kultuuripoliitiliselt tõsiseltvõetav nõuandev organ Haridusministeeriumi juures, kuna viimase teaduse- ja kunstiosakond oma väikese koosseisuga ei suuda probleemidesse süveneda. Kultuurkapitali nõukogu tuleb kokku vaid eelarve vastuvõtmiseks. Selle funktsiooni kõrval on aga suurema tähtsusega ideoloogiline külg, pikemaajalise kultuuripoliitika väljatöötamine, samuti järelevalve toetuste kasutamise üle.⁶¹

Kultuurkapitali vabariigi presidendi osast (endine valitsuse-osa), mis moodustas 1939/40. a. 195 300 krooni, läks kultuuriasutustele 66 800, kirjastamiseks 39 500, teaduslikeks uurimisteks 30 300, Eesti kunstmuuseumi hoone chitusfondi täienduseks 40 000, auhindadeks 6300 krooni jne.

Sihtkapitalide osas jagunesid summad järgmiselt: kirjandusele 46 300, helikunstile 37 580, kujutavale kunstile 37 090, näitekunstile 39 450, kehakultuurile 28 160 ja ajakirjandusele 8185 krooni.⁶² Seega pandi nüüd kõige suuremat rõhku kirjanduse toetamisele.

Aastate 1925—1940 jooksul sai kirjanikest kultuurkapitalilt kõige rohkem toetust A. Hansen-Tammsaare (23 455 krooni), järgnesid M. Under, Fr. Tuglas, E. Hubel-Metsanurk, H. Raudsepp, O. Luts, H. Visnapuu, A. Gailit, E. Vilde, A. Haava, P. Pedajas-Vallak, J. Kärner jt.⁶³

Aastail 1935—1940 läks 10% kultuurkapitali iga-aastasest eelarvest Eesti Kultuurite-

⁵⁸ Eesti Kultuurkapital. Aruanne 1934/35. aasta eest. Tallinn, 1935, lk. 5—7.

⁵⁹ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 839, l. 125.

⁶⁰ "Riigi Teataja" 1938, nr. 15, lk. 417—418; nr. 49, lk. 1628.

⁶¹ H. Visnapuu, Kultuuripoliitikat raamatu ümber. "Varamu" 1938, nr. 8, lk. 1018—1020.

⁶² ERA, f. 1108, nim. 5, s. 839, l. 125—128.

⁶³ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 978, l. 1.

gelaste Pensionikassa käsutusse. 1928. aastani oli kultuuritegelastele pensioni maksmine seadusandlikus korras reguleerimata. See toimus juhuslikult, peamiselt toetuse võimaldamisega kultuurkapitalist. 1928. a. kehtestati määrus, mille alusel valitsus võis haridusministri ettepanekul ja kultuurkapitali nõukogu vastavate otsuste põhjal maksta viimase summadest pensioni "...teadlastele, kirjanikkudele, kunstnikkudele, lava- ja kehakultuuritegelastele, ajakirjanikkudele ja teistele kultuuritegelastele, kellel on silmapaistvad teened oma erialal ja kes ei ole õigustatud saama pensioni riigi- ja omavalitsuste teenijate pensioniseaduse põhjal".⁶⁴ Pensionid moodustasid sihtkapitalide kuludest tihti üle 50%.

Eesti Kultuuritegelaste Pensionikassa asutamisega 1935. aastal viidi kultuuri alal töötajate pensioniline kindlustamine üle vastastikuse abistamise alusele. Põhikirja⁶⁵ kohaselt oli pensionikassa vabatahtlik organisatsioon, mis teatud tingimustel maksis oma liikmetele pensioni. Summad selleks saadi liikmemaksudest (3% palgast) ja kultuurkapitalist (10%).

Neil aastail anti kultuuri toetamiseks ka autasusid otseselt valitsuse poolt. Nii olid 1935. a. läbiviidud raamatuaasta puhul kirjanikele, teadlastele ja raamatuillustraatoritele ette nähtud autasud 12 000 krooni suuruses kogusummas. Autasu määrati kirjanikele ja teadlastele nende kogutoodangu eest. Vastavad žüriid koostati valdavas enamikus teadlastest, kirjanikest ja kunstnikest. Romaani ja novelli alal auhinnati A. H. Tammsaare, Mait Metsanurga, A. Jakobsoni, A. Gailiti, A. Kivika, P. Vallaku ja A. Mälgu teoseid, luule alal G. Suitsu, M. Underi, H. Visnapuu, A. Alle, J. Kämeri, J. Sütiste ja J. Semperi loomingut, näitekirjanduse alal H. Raudsepa ja A. Adsoni ning noorsookirjanduse alal O. Lutsu, J. Jaigi ja J. Parijõe teoseid. Rahvuslike ja kodumaiste teaduste alal määrati autasud J. Margi, Fr. Tuglase, H. Kruusi, J. Vasara, O. Looritsa, G. Rängi, E. Kandi, T. Lippmaa ja A. Öpiku töödele.⁶⁶

Raamatuaastast (RA) alates hakati välja andma ka riigivanema (hiljem presidendi) kirjandusauhinda. Vastavasse komisjoni kuulusid peale Haridusministeeriumi esindaja kirjanduslike organisatsioonide esindajad, kellele tehti ülesandeks auhindatavate teoste esitamine ja ülevaatlike hinnangute koostamine (1935. a. kuulusid komisjoni K. Terras, Fr. Tuglas, A. Oras, H. Raudsepp, H. Visnapuu ja J. Aavik). See kindlustas auhindamisel teoste kunstilise taseme arvestamise. Riigivanema auhinna pälvisid Tammsaare, Metsanurk, Under, Semper, Sütiste, Kivikas, Tuglas, Mälk ja Hindrey.

Alates 1935. a. hakkasid auhindu jagama ka aktsiaseltsid "Eesti Pank", "Eesti Paber", Kreenholmi Manufaktuur, Balti Puuvilla Ketrus- ja Kudumisvabrik ning Tallinna, Tartu, Narva, Pärnu, Viljandi jt. omavalitsused.

Riiklikus Propagandatalituses hinnati raamatuaastat õnnestunud aktsiooniks. Loovate isikute aineeline seisukord olevat muutunud raamatu suurema leviku ning riiklike ja seltskondlike auhindamiste tõttu paremaks. Eriti edukaks peeti koolidele raamatute annetamise aktsiooni, avalike raamatukogude täiendamist ja uute asutamist, nn. raamatukõrbete kaotamist.

Riikliku Propagandatalituse algatusel kutsuti RA likvideerimisel 1. IV 1936 Haridusministeeriumi juures ellu sihtasutus "Eesti Raamatufond". RA kavandatud eelarvest (150 000 krooni) kulus tema läbiviimiseks 50 000 krooni, kuna 100 000 krooni pidi minema Raamatufondi käsutusse. Viimane pidi soodustama kirjanduslikku ja teaduslikku loomingut rahvusliku ülesehitamise vaimus, muretsema väärtuslikku tõlkekirjandust ja tegema eesti raamatule välispropagandat.⁶⁷ RA Eestseisus ja Peakomitee korraldasid Raamatufondi heaks seltskonna ja asutuste hulgas korjanduse, mis esialgu tõi sisse 30 000 krooni. Raamatufondil olid auhindamiskomisjonid ilukirjanduse, teaduslike ja

⁶⁴ "Riigi Teataja" 1928, nr. 95, lk. 1045.

⁶⁵ "Riigi Teataja" 1935, nr. 6, lk. 94—97.

⁶⁶ "Päevaleht" 9. IX 1935.

⁶⁷ ERA, f. 1108, nim. 5, s. 790, l. 58—59.

populaarteaduslike teoste ning raamatuillustratsiooni ja trükitehniliselt kauneima raamatu alal. Jagamisele tulid: riigivanema kirjanduslikud ja teaduslikud auhinnad, Raamatufondi auhinnad, asutuste, isikute ja organisatsioonide poolt annetatud perioodilised ja ühekordsed auhinnad. Sihtasutuse nõukogusse kuulusid valitsuse, raamatukaubanduse, trükitehnikatööstuse, kirjanduslike organisatsioonide jt. esindajad. Nõukogu juhatuse esimeheks nimetati Haridusministeeriumi poolt teaduse- ja kunstiosakonna direktor J. Vasar, abiesimeheks valiti Fr. Tuglas, juhatuse liikmeteks H. Visnapuu ja E. Hubel. Auhindamiskomisjonidesse osutus valituks kirjanikke ja teadlasi, nagu G. Suits, O. Urgart, A. Annist jt.

1938. aastaks oli Raamatufondi põhivara kasvanud 65 000 kroonini. Suurema osa sellest moodustasid aktsiaseltsidelt ja pankadelt perioodiliselt laekuvad summad. Neist koos presidendi auhindadega anti igal aastal autasudeks umbes 10 000 krooni.⁶⁸ 1938. ja samuti 1939. a. lõpul korraldas Raamatufond nn. raamatunädala, mille puhul väiksemas ulatuses korraldati RA üritusi — peeti kõnesid, organiseeriti näitusi, propageeriti raamatukogude täiendamist, koduraamatukogude asutamist jms. Ühtlasi rõhutati "väikerahva kultuurilise ja vaimse tugevuse ning ühtehoidmise tähtsust".⁶⁹ Sihtasutusele "Eesti Raamatufond" oli pandud alalise raamatupropaganda keskuse ülesanded. Detsembris 1939 valmistati ette eesti raamatunäitus Moskvas.

Ülemaalse Eesti Noorsoo Ühenduse Keskjuhatuse tegi 12. VII 1935 propagandatalitusele ettepaneku rahvakunstkogude kättesaadavaks tegemisega juhtida rahvarõiva ja rahvatantsu küsimus õigele alusele. Siseministri resolutsiooniga 20. VII 1935 tehti propagandatalitusele ülesandeks võtta ettevalmistamisele ja koostamisele rahvakunsti aktsiooni kavad ja sellise aktsiooni läbiviimine. Sama resolutsiooniga pandi rahvatantsu ja saatemuusika järelkorjanduse läbiviimine ÜENÜ Keskjuhatusele, kellele selleks määrati 470 krooni krediiti. ÜENÜ Keskjuhatuse teostaski koostöös Eesti Rahvaluule Arhiiviga suvel 1935 põhjaliku ülemaalse järelkorjanduse, mis andis tulemuseks 9 senitundmatut rahvatantsu, üle 30 eri variandi ja 64 tantsuviisi ning rahvamänge ja katkendeid. Järelkorjandust toimetasid Rudolf Põldmäe ERA-st ja Ullo Toomi ÜENÜ-st.⁷⁰

Propagandajuhi ringkirjaga kultuuriasutustele 30. IV 1936 teatati, et K. Pätsi poolt on kiidetud heaks rahvakunsti elustamise kava. Esimeste töödena nähti ette trükiteoste väljaandmine rahvarõivaste ja rahvatantsu, selle saatemuusika ning rahvapillide tutvustamiseks. See pidi sündima vastavate teaduslike asutuste, organisatsioonide ja riigiasutuste koostöös ja riiklikul toetusel, millele järgneb rahvakunsti elustamise ülemaaline propagandaaktsioon. Muusikamuuseum sai propagandatalitusest materiaalselt abi rahvamuusika heliplaadistamiseks.

Nii arenes kultuuri toetamine tõusujoones, kui mitte arvestada ajutisi raskusi majanduskriisi aastail. Ka kolmekümnendail aastail ilmus rohkearvuliselt artikleid, milles rõhutati omapärase rahvuskultuuri tähtsust väikerahva püsijäämisel. Väikerahva tee ei ole võimu, vaid kultuuri tee. Esikoht peab kuuluma kultuuripoliitikale, rõhutas E. Laaman.⁷¹ O. Loorits leidis, et eesti rahva eetiliseks traditsiooniks on vaimu primaat võimu, jõu ja jõukuse ees. "Nagu Jeruusalemma linn suudeti küll maatasa hävitada, kuid ei suudetud hävitada sellest linnast väljunud vaimujõudu, niisama võidakse küll ühele või teisele rahvale liiga teha, kuid ei suudeta olematuks teha ühtki rahvast, kelle kultuur on elule vajalik ja seega eo ipso elujõuline."⁷²

Vabariigi algaastail aimati õigesti, et kord tulevikus võib tekkida selline rahvusvaheline olukord, mis põhjustab riikliku iseseisvuse kaotsimineku. Sel juhul nähti rahvuse päästjana tema vaimset ühtsust, keelt ja kultuuri. Rahva haridus- ja kultuuritase tõusis nende kahe aastakümne jooksul tõepoolest nii kõrgele, et ümberrahvustumine osutus võimatuks. Selle eesmärgi saavutamisel oli suur osa vaimse kultuuri riiklikul toetamispoliitikal.

⁶⁸ "Varamu" 1938, nr. 8, lk. 1020.

⁶⁹ "Raamatu Teataja" 1939, nr. 4.

⁷⁰ ERA, f. 1093, nim. 1, s. 220, l. 32—33, 35.

⁷¹ E. Laaman, "Õigusriik ja võimuriik." "Künnipäev". Noor-Eesti maialbum 1938, lk. 4.

⁷² O. Loorits, Eesti kultuuri struktuurist, orientatsioonist ja ideoloogist. "Varamu" 1938, nr. 8, lk. 976.

Hando Runnel

Eleegiad ankruhiivajale ehk Paul–Eerik 1500

Kui mulle öösel helistati, et Paul–Eerik Rummo olla 50 veerengul, ei saanud ma aru, kas tuleb rõõmustada või kurvastada, sest telefoniühendus linnade vahel oli vilets ja teataja hääletoon ning tundmused jäid ähmasteks. Tuli otsustada ise. Segastes oludes on kurva-meelsus alati põhjendatum. Valisin viimase. Tõepoolest, miks ainult 50; miks on meie kirjanduse verstepostidel ikka nii väikesed numbrid — 100, 150 või 200 äärmisel juhul; miks mitte nii nagu näiteks Itaalias, kus võib kirjutada ka 500, 1000, 1500? Tahaksin oma sõpra ta sünnipäeval meenutada igaviku seisukohalt, aga selleks on 1500 kõige väiksem aastatehulk! Rummo võiks olla vanemgi. Tal ei olegi iga. Teiste luuletajate seas on ta võrdlemisi puhas luuletajatüüp. Tema luule ei kasva ümbrusest, vaid temast endast või veelgi enam: keelest, milles ta elab — ta on sama vana kui keel, see tähendab ürgne. Kahetkümnendaastaselt on ta peaaegu sama vana kui viiekümneselt: tema luules on kõigelpool kosmilist helki; see mõjub kirkastavalt, aga ikka jälle ka ehmatavalt ühtaegu. Korruga voolavad su poole rõõmukiired ja kurbuse sügavad hoovused. Ees ning pinnal rõõm ja mänglus, all sügaval ikka kurbuse pära. Ehmatavalt kirkas on luuletaja ise ka — inimesena. Ta on ise üks elav luuletus: pidev ja punktiirne korruga. Korruga siinsamas ja kusagil teisal. Aga ta kirkus pole eeskätt tarkus, vaid tundeõrnus, mis võimendab ümbrusegi tundlikkust. Aga mitte niivõrd, et võiks temaga lõpuni ühes minna, kui ta põgenema hakkab üle tundlikkuse mõõduka, kooshoidva raja. Luules on see rajajoon ehk sääl, kus tema muidu meloodiline ja musikaalne luule hakkab muutuma "atonaalseks", olgu või sääl:

Pea suu

lahti, kui sajabcddefghjkuisajabdefghijklahतिकuisajab

("Vihma maitsest")

Nägin Paul–Eeriku kirkast kuju esimest korda ühel noorte autorite õppekogunemisel. Tema isik ja luule mõjusid juba sellal sisendusjõuliselt. Ta alistas oma isikuga ülejäänud. Ent see vangistus polnud alandav, vaid ülendav, õigemini vabastav. Teda koheldi kui vaieldamatut, täiuslikku luuleannet, kes oma rahvale on ilmunud raskel ajal. Tema nime hääldasid austuses noored ja vanad suud. Ta ema oli hiljuti maanteekatastroofis hukkunud, kas matmata või maetud juba, kuulsin, — ta luges luulet oma mälestuseks meile; need olid vapustavad oma lihtsuses ja peenuses, aga nad ei ahistanud ega ängistanud, neist kasvas välja viimaks ikkagi vabastav rõõm, ja lõpuks vapustas just see.

Igavesti ühtlaselt kirkaks ei jäänud ta ometi. Tema sisemusse hakkas koguma ohtlikul hulgal ükskõiksust, apaatiat, koguni masendust. Ammu enne kristuse-iga jõudis ta sise-mise purunemise lähedale. Seda näitas tema luule välinegi vormiline pihunemine "atonaalsuse" suunas. Kirjutamisajal avaldamata jäänud-jäetud "Saatja aadress" (1968—1972) kannab terveni neid tunnuseid. Meie tugevalt positivistliku ja sotsiaaleetilise kallakuga kirjandusarvustus nägi avaldamata teoses peamiselt tollaste raskete riigi- ja poliitikaolude kajastusi. Sellist ainutõlgendust soodustas Stalini surmale järgnenud suhtelise vabanemisaja (Hruštšovi-aja) lõplik lõppemine Nõukogude tankide tungimisega Prahasse augustis 1968. Terve Paul–Eeriku põlvkond, kes oli kujunenud järjest avarduva vabaduse tingimustes ning pooleldi uskumagi hakanud nõukogulikku

HANDO RUNNEL

vabadusillusiooni kui tõelist võimalust, põrkus äkitselt "peaga vastu lage" — väljakujunenud kõrgstiilil murti kael, ellu jäi ja laiuma hakkas ramedam stiil holalaulu ja vemmalvärsi tasemelt. Paul–Eerik Rummo kui kõrge stiili üks kujundajatest vaikis ka, vaikis saladuslikult, avaldamata väliste ja seesmiste põhjuste vahekorda. Lihtsam oli siis kriitikalgi põhjendada kõike ainult välisega.

Luulekirjanduses aga vahetusid "liidrid". Paul–Eerik ja teised senised lemmikud lubasid enestest ettepoole asuda uutel. Algas Jüri Üdi ja nonde teiste aastakümme — seitsmekümnendad. Kui sündis Paul–Eerik Rummo taasmaas raamatuautorina 1985. aastal (nii imelikult pikk oli siiski see vahe?!), ei väljendanud ta oma meelekibedust talle ebasoodsate aastakümnete kohta muul moel kui märkusega ametivendadele kingitud raamatuises: **s õ p r u s e s j a k a r m i s k o n k u r e n t s i s !**

Tähendab, ta püsis endiselt ja ustavalt oma osas!

Algusest peale võttis Paul–Eerik Rummo oma luuletajaelu kui saatuse poolt temale antud suurt osa eluteatris. Ta oli selle üle uhke ja täitis oma osa nii alandlikult ja ustavalt, et ei olnudki uhkust! Ta teadis, et ta on "korüfeedest soosit", "kriitikastki kiidet", aga ta aimas ka, et ta elul peab olema suurem eesmärk, et ükskord veel, nagu Piibli–Joosep, mõistatab ta ära "vaarao hullu une". Oma enese eluülesande mõistmine etteantud osana viis Paul–Eerik Rummo hingeliselt lähedasse vahekorda teatriga, kus inimesed–näitlejad peavad ju ka tegelema leitud või antud osade õppimise ja elamisega. Ehk õppis ta sealt eneselegi sobivat meetodit.

Teater ja karneval on need kohad, kus inimene saab ajutiselt muutuda teiseks inimeks, teiseks olevuseks koguni, ning niisuguse võttega eemale peletada elu–igavust ja elu–tühimust. Uude osasse astumisega ületatakse enese piiratus, saadakse uus, kas või ajutine, vabadus. Kes iseendana ei tihkaks teiste nähes näpuga ninas uuritseda, oma naist näperdada, pükse rebadele lasta või ka õrnemaid tundmusi avaldada, suudab teises, see tähendab võõrama osas olles, kellegi teisena esinedes kõike seda hoopis hõlpsamalt — ta on valvajast vaba, ta on enesest vaba! Üllatavalt ilmetuks ja araks võib isegi kogenud osatäitja ja näitleja muutuda, kui ta satub esinema ebamäärases või õigemini määratlemata osas. Ta võib muutuda tühjaks eikeegiks. Näiteks kui sõnalavastuse kindlate osadega harjunu lükata lavale laulma, üksipäini kontserti andma. Ta ei mõista esialgu muud kui hakata jäljendama toda lauljat, kes on kuulus juba ja enne neidsamu laule laulnud. — Too kuulsam laulja on aga isenõoliselt kuulsaks saanud seepärast, et ta on lauldes hakanud esitama iseennast, on omaenda isiku tervenisti andnud tagasisõnematult tolleks täitmisele tulevaks osaks. Nii saab ta vabaks ja julgeks. — Nagu lauljal, ei jää ka luuletajal lõpuks muud, kui ta peab "mängima" iscennast: avastama ja mängima oma osa eluteatris nii nagu näitleja vahelduvates rollides kunsti–teatris. Niisugune monoloogiline osatäitmine vältab terve luuletaja elu, aga selles kestuses on väsimuse, rollitühimuse oht. Oht, et ei jõutagi "vaarao hullu une" mõistatamiseni, milleks ju saatusest sünniti ja mängu tuldiigi.

Paul–Eerik Rummo on rollitruu luuletajana püüdnudki vältida rollitühimust. Säilitades oma osa peamisi kontuure, on ta seevõrra rikastada katsunud oma seesmist kudet. Elamise aluseks ei ole ta valinud mingit jäikainsat dogmat, vaid on maailma paljudest elamis–õpetustest üht kui teist enese tarbeks õppinud ja juurde liitvalt harrastanud. Ta on proovinud toitumise, töötamise, magamise, hingamise, armatsemise, mediteerimise mitmeid kombeid, et olla elav ja ergas ning võimeline mõistatama — vaarao hullu und, kohe kui uni avaldatakse, kohe kui aru päritakse. See on omamoodi "laboratoorne" meetlus, võrreldav kirjaniku ning arsti Vaino Vahingu kunagiste ravimite eelproovingutega omal nahal — arsti au ja enese tunnetuspiiride proovimise eesmärgil. Need harrastused pole neil olnud selleks, et nad elada aitaksid, vaid selleks, et niimoodi tõsta enda inimlikku olemist mõnele uuele, loodetavasti ikka aina kõrgemale astmele. Kõrguseihalusest hoolimata ei julge Paul–Eeriku elu– ja maailmakäsitust tema luules nimetada kuigivõrd religioosseks. Pigem on kõrguseihaluse seletuseks esteetiline printsip:

kõrgelt vaadatud inimelu-pilt on kõikemõistvam, ülevam, vabam väiklusest. Kõrgendatud vaatepunkt on Paul-Eerik Rummol olemas juba kasvõi neissamades mälestuslauludes emale:

Tühjad vettind pesakastid
vaatavad meid kõrgeist puist.
Näevad: tuttavad said kokku,
halli udu tõuseb suist.
[---]
Sellel tallatäiel mullal
me ei teagi teineteist!
Ainult linnupesakastid
kõiki näevad kõrgeist puist.

Saatuses antud ülesande — enesele määratud osa vankumatu täitmise kui olemiskohustuse kinnitusele lisandub Paul-Eerik Rummo luules veel üks teine, peaaegu sama selge ja võimas poolus, nimelt lahkumise, äraminemise, põgenemise motiiv. "Üle kõige on maailmal vaja üht vaba last," kirjutas Paul-Eerik laulusõnadeks filmile "Viimne reliikvia". "Põgene, vaba laps — see on ainus võimalus. Põgene, vaba laps —" sai teatud ajal ainsaks ja üldtuntud hüüdlauseks terves Eestis: "Põgene, vaba laps!" See motiiv on meile antud juba Paul-Eeriku esimese raamatu pealkirjas — "Ankruhiivaja". Olemiskohustus on ülevalt raske, aga rõõmus. Minemine on veelgi rõõmsam. Olemisel on kummaline eesmärk, oma mingisugune sunnismaine lõppsiht. Minemisel niisugust lõppsihti ei pruugigi olla. Minemisel on tähtsam lähe — see, mille juurest põgenetakse. Pagetakse igavuse, halva, kurja, madala ja masendava juurest. Kõige vabastavam, unustavam ja ülendavam on põgenemine, kus tee viib ülemale, kõrgemale — kõige kõrgema mõeldava vaatepunktini. Taeva alla, taevasse, veelgi ülemale — lumepilvede valge linnani. Mahajääv sulab kokku, hääbub, kaob kaduvikku. Seda maapealse ja taevase, igavese ja kaduvase kaksikelu kostab meeltliigutava laulvusega Paul-Eeriku paljudest luuletustest. Ühega neist tahaks nüüd katta oma siinsed kõned, omaenese heiaastused:

Sirelid möödas, jasmiinides suvi.
Katuseharjal kaksteist tuvi.

Kolm on kirjud, kolm pruunid kui tolm,
kolm on hallid ja valged kolm,
silmsis kaks korda kaksteist sära.

Kolmekaupa nad lendavad ära.

Kolm need kirjut kui elav aare
lendavad koos üle vikerkaare.

Õhku siis tõusevad kolm need pruuni,
õhku tõusevad, lendavad kuuni.

Suitsuna kohuvad kolm need halli
varjama miilavat päikesepalli.

Kolm need valget... need jõuavad sinnani —
lumepilvede valge linnani,
nende järel jasmiiniäitsmed

keerlevad kui nende suled väiksed,
keerlevad, keerlevad, hakkavad hajuma,
katuschari see nõgusaks vajuma,
nõgusaks vajuma suvihari,
seinu saagima kuusikuvari.

20. 12. 91.

Toomas Liiv

Lootusrikas muraalsus

Kuidas olekski täpsem ütelda: kas — Ajalugu koosneb temasse mahtuvatest Kümnen-ditest või — Ajalugu seisneb teda mahutavates Kümnen-dites? Täpsus pole siin küll eriti oluline. Oluline on seos Ajaloo kui mingi mõtestatava metafüüsilise terviku ja Kümnen-di kui teatava konstruktiivse telliskivi vahel. Kümnen-d Ajaloo telliskivina koosneb ajaks, hetkedeks kokkusurutud sündmustest ja teostest, ja need igatahes jäävad selles kümnen-ditelliskivis kestma. Need ei kao. Niisugune oleks käesoleva kirjutise telliskivi—tendentsi-line sissejuhatus.

Viivi Luik on väitnud, et 1960—ndad oli kümnen-d, mil Eestist sai ENSV. Ta on seda mõtet ka täpsustanud: "Kuuekümnen-datel aastatel kodunes nõukogulik kollektivismivaim lõpuks ka Eestis. [---] Muiati Artur Alliksaare ja Uku Masingu luuletuste üle. [—] Lühi-dalt öeldes — kuuekümnen-dad aastad aretasid sugupõlve, kelle maailmavaade ja mõtte-viis takistavad veel kaua Eestit muutumast tõeliselt demokraatlikuks Euroopa riigiks." ("Rahva Hääli", 13. X 1991.) See on õige. Ometi ei ole see põhiline. Põhiline on hoopis, et 1960—ndail muutus Eestit konstitueerivaks teguriks vaimse vastupanu mentaliteet, lau-lupidudega relvastatud *Résistance*. Vastuolu V. Luige eeltoodud mõttekäiguga on suures-ti näiline. N e m a d — ma mõtlen "nende" all kommuniste — kaotasid just sel ilusal kümnen-dil oma punase värvi. N e m a d — ja ma mõtlen "nende" all ikka veel kommu-niste — muutusid just 1960—ndail kirjuks nagu pühademunad. Täna-seks pole meil õigu-poollest enam neid pühademunegi. Nii et tegelikult olid 1960. aastad n e n d e lõpu algus.

See oli kümnen-d, mil nii kodu— kui ka välis—Eesti selgesti tajusid, et nad on lahuta-vale okastraadile vaatamata alati olnud ja saavad olemagi üks. 1960—ndail löi väike Soo-me Vabariik just ENSV pinnal hüigelsuure NSVL-i sisuliselt *knock-out*'i — see tähendab, et "ideoloogiarindel" hakkasid konkurentsilt peremehetsema Helsingi laeva-liin ja Soome TV. Sel kümnen-dil sai annekteeritud Eesti reaalse vabaduse võrdkujuks eelmainitud luuletaja Artur Alliksaar, kes väitis: "Ei ole paremaid, halvemaid aegu. / On ainult hetk, milles viibime praegu. / Mis kord on alanud, lõppu sel pole. / Kestma jääb kaunis, kestma jääb kole." Need on tähelepanuväärsed read ka tänase jaoks — sellel, mis kord on alanud, ei ole tõepoollest lõppu. Ei okupatsioonil, ei Eesti Vabariigil, ei Põh-jasõjalgi. Ega ka mitte Vana—Liivimaa Orduriigil. Muust rääkimata. Kõik kestab edasi. Telliskividena selles mõtestatavas metafüüsilises tervikus, mida peetakse Ajalooks.

Sellesse kauni ja koleda igavesse ja ilma lõputa edasikestmisse astub aeg—ajalt otse-kui näitelavale Taani prints Hamlet, et alustada oma kaotatavat võitlust või heitlust. Teda ajendab imperatiivne Hamleti—elamus — arusaam petetud—olemisest, teadmine, et isa on mõrvatud, et kuningas on kurjategija, jne. Ehk nagu kommenteerib Georg Meri: "Poega scob isaga armastus. Vaimu dramaatilise jutustuse mõjul lisandub sellele kaastunne. Ku-ritegu, mille ohvriks langes vana Hamlet, nõuab lunastamist. Vaim pöördub esiteks Ham-leti tunnete, siis tema mõistuse poole: kui Hamletil on pojatundeid, siis ärgu ta salligu, et kiimalus ja veripatt-teotaksid Taani kuningate süngi; aga mis ta ka teeks, ta ei tohi rüvetada oma mõistust ega kanda hinges kúrja nõu oma ema vastu." (W. S h a k e s p e a r e, Kogutud teosed. 5. köide. Tallinn, 1966, lk. 562—563.) Umbes sellises situatsioonis oli 1960—ndate algul tollane kodu—Eesti noorus — kommunistlik vale Eesti Vabariigi kohta ei olnud neis pinda leidnud. Kõik aimasid, et tegemist on ku-ritööga. Ja aastal 1964 vormistas Paul—Eerik Rummo selle imperatiivse Hamleti—elamu-se lummavaks luuletuseks "Hamleti laulud" I—II, mis kulmineerus värssides: "Kõik, kes

TOOMAS LIIV

lapseks jääda tahavad // lootuses, et pilv, see suur ja must, / eal ei riiva nende armastust, — // kõik need viivuks minus kohtusid, / viivuks nägin nende ohtusid, // viivuks taevaga läks segi maa, / viivuks mõistsin: enam ma ei saa // seista kõhkvel vaiki, seal kus peaks / halva lihtsalt kisendama heaks.”

Just selle luuletusega algab P.–E. Rummo kui (Hamleti?) sümboli roll eesti kirjanduses. Toodud värssides on 4 eriti olulist momenti. Esiteks — esiplaanile tõstetakse mõistmise fenomen koos n.–ö. saatuslike konnotatsioonidega. Luuletuseks fikseeritakse situatsiooni olemuse mõistmine, ja just see oli — kasutades siinsest stiilist väljalibisevat, ent see-est täpset sõna — kabelimats ”ideoloogiale”. Samas sõnastab P.–E. Rummo arusaamise sellestki, et adekvaatseim reageerimisviis antud tingimustes on aktiivsus, ”lihtsalt” kisendamine. Siin kätkeb kahtlemata ka üleskutse — passiivse-teoliseks vastupanuks kindlasti, võib-olla rünnakukski.

Teiseks. Oluline on hea-halva pingevälja dramatiseerimine lapsekujutelma kaudu. Laps puhtuse ja ohustatuse märgina vastandub maailma rikutusele, ”lõikeheinale”. Lapsesümbolikat võib 1960–ndate eesti luules otse lipukirjaks pidada. Lapsekujutelm kannab mitmeid P.–E. Rummo dominantluuletusi (”Algused”, ”Kaudu mu vaevakaskede”, ”Hamleti laulud” I–II, ”Jah ma nägin lumevalgust”, ka populaarseks lauldud ”Põgene, vaba laps” kuuluks sellesse ritta). Lapseniiv kandis teisigi kümnendi programmilisi palu — nimetagem vaid B. Kangro poemi ”Süda ei põle ära”, B. Alveri ”Tulipunast vihmavarju” ja ”Lähen müüjaks” (viimatimainitud eriti!). Headuse märgistamine lapse kaudu tähendab teisiti öeldes ju eetilise puhtuse nimetamist headuseks, ja Eestis oli see tollal vaieldamatult sündmus. See oli ”ideoloogia” ignoreerimine.

Kolmandaks. Tsitaadis ”Hamleti lauludest” kordub sõna ”viiv”, mis on ”hetke” sünonüüm. ”Hetk” omakorda oli 1960. aastate eesti kirjanduse ajakäsituse lähtepunkt. Kümnendile tunnuslikku ”hetke absoluutsust” proklamceris Alliksaare luuletus ”Aeg” (millest eespool toodud 1. stroof). Hetke absoluutsust kuulutas kümnendi lõpul kokkuvõtvalt ka Mati Unt: ”Üldse on kirjutamine raskeks läinud ja seda ühel põhjusel: elus on igas hetkes kõik koos, miljon suhet ja tunnet, sada reetmist ja leidmist, meeleolud, valgus, interjäär ja kellaaeg veel otsa — kuidas saab seda kõike mõõda lehekülgi sõnahaaval välja venitada?” (M. U n t, Kuu nagu kustuv päike. Tallinn, 1971, lk. 45.) Ka ”Hamleti laulude” tsitceritud värssides on ”viiv” absoluutse tähendusega. Kõik on kõigega pääsmatult kõrvuti. Aeg on ”hetke” kujul muudetud millekski ruumitaoliseks, simultaanseks.

Neljandaks rõhutab toodud tsitaat erilist ühtekuuluvustunnet kõigi nendega, ”kes lapseks jääda tahavad”. Teisisõnu on siin tegemist identiteeditunde toonitamisega (identiteet = üksilemine erinevuses, järjekestvuses). Identiteeditunne ja –otsing on samuti üks eesti 1960. aastate kirjanduse juhtmotive, hilisemast on selle tuntuim viljeleja loomulikult Jaan Kross. Mainitud 4 momenti teevad ”Hamleti laulud” pöördelise tähendusega luuleteoseks vähemalt selle kümnendi ja vähemalt kodu-Eesti jaoks. 1964 andis P.–E. Rummo kaksikuuletuse, milles sisaldus ühtaegu nii konstateering, väljakutse kui ka programm. Kõik see aktsepteeriti. Terves eesti luules algas *non-optimistic* ajajärk. Vastupanumentaliteedis näeme uut kvaliteeti — loomulikult ilma metsavendluseta. Ent see-est luuletades ja luuletustega.

1960–ndate eesti luule põhilisi kontseptuaalseid lähtepunkte oli identiteediga seostuv. ”Hamleti lauludes” rõhutatakse lapseks-jäämise-soovil rajanevat ühtekuuluvust. Kuid 1964 ilmus P.–E. Rummolt teinegi identiteedi primaati manifestceriv luuletus — ”Ikka Liivist mõteldes” I–II, ajendiks Juhan Liivi sajas sünniaastapäev. Palas edastatakse sisenduslik värssvisioon Juhan Liivist kui Eestit ja eestlaste saatust kohastavast luuletajast. Üksilemise tunne on otsesõnaliselt esiplaanil: ”Tema on ju meie — väike külmetav järv. / Tema on ju meie — lumi lõdisevasse vette. / Üks väike järv, kes püüab hoida end jäätumast, / hoida ennast ja hoida metsa, mis ta ümber, / hoida maailma oma ainukeses peeglis. // Meie oleme üks. Järv on metsas ja mets on järves. / Meie oleme üks. Järv tõuseb lumeks ja lumi langeb järveks.” Oluline on silmas pidada, et tunne oleviku

üksiolemisest minevikuga, möödunu pidev edasikestmine meis, mineviku n.-ö. permanentsus on ambivalentse loomusega, mingis mõttes kindlasti kahe teraga mõök. Ühest küljest on see varjamatult metafüüsiline olemisavaldus, inimese avanemine iseendale ilma ajaliste ambitsioonideta. Teisest küljest aga otsene poliitiline akt. Selle sidumine just Juhan Liiviga tähendas peale kõige muu ka truudusevannet eesti kirjanduse järjekestvusele. Oli ju Juhan Liiv esimese venestuslaine rahvuslik prohvet, kes oskas endale oma skisofreenias lubada seda, mida teised, tollased tervearulised, ei osanud. See oli Juhan Liiv, kes luuletuses "Kas näitad?" kirjutas: "Ja nõnda on lugu ka Eestis / ja nõnda on elu kiik: / ükskord — kui terve mõte —, / ükskord on Eesti riik!" On see nüüd seotud riimisunniga või mitte, kuid olgem ausad — terve eesti rahvuslootus on alati olnud seotud selle juhanliiviliku "elu kiige" külge!

Nende kahe luuletusega — "Hamleti laulud" ja "Ikka Liivist mõteldes" — kirjutas P.-E. Rummo end igatahes juba 21—22-aastaselt mitte ainult eesti kirjanduse, vaid ka tollase Eesti vastupanumentaliteedi liidrite hulka. Neis palades avaldus eestlaste rahvustundlikkuse subtiilseim ja seetõttu ka kõige ühendavam kiht. Rahvustundlikkuse materiaalsemate ilmingute hulgas olid kindlasti kõige koloriitsemad laulupeod. Ent läte oli luules. Just siin põimus rahvustundlikkus rahvuslootusega. Ehk nagu selle sõnastas 1966 Betti Alver luuletuses "Jõgeva ja Pedja vahel": "Ees oli pikk põuane päev. Õhk virvendas. Minu arvu- / tud janukaaslased raudtee ääres lasksid pead longu ja / lõõtsutasid: "Juua!" Nad olidki juba kollatõppe jäämas, / kuid pidasid vastu. Kastepeisani. Vihmani. Järgmise vahe- / tuseni. Lõpuni. Kuidas keegi. Kuidas kellelegi siin kumi- / sevate traatide all õnneks antud." Asjakohane on lisada T. S. Elioti mõttekäik luuletaja missioonist rahvuskultuuris: "Väljendades seda, mida teisedki inimesed tunnevad, muudab ta ka tunnet ennast, tehes seda teadlikumaks; ta teeb teisi teadlikumaks nende endi tunnetest, õpetades neid seega endid paremini tundma." (T. S. E l i o t, Valik esseid. Tallinn, 1973, lk. 55.)

P.-E. Rummo loomingu kohta alates aastast 1964 kehtivad need sõnad 100%-liselt. Teda on inspireerinud just valulisemad impulsid Kümnendis ja Ajaloos. Suure osa ta 1960-ndate keskpaiga ja teise poole luulest võiks paigutada eesti kirjanduses traditsioonilise "ajaluule" lahtrisse. Kuid traditsioonilisest, ahtahaardelisest ajalulest lahutab P.-E. Rummo palu sügavusmõõde — identiteeditajuga seostuv ja rahvustundlikkust väljendav. Sageli kaasneb sellega terav süütunne, mis pole pööratud lunastuse poole, vaid püüdleb süü teadvustamist ja seega omakstegemist. Kõige selgemini on see antud palas "Maarjaheina kõrroke", kus kõike varjutab teadmine isendagi osadusest väärdumistes. Sedagi hinda tuleb maksta identiteeditunde eest.

P.-E. Rummo luulekogude kohta annab intrigeerivat taustavalgust ta vastus ajakirja "Keel ja Kirjandus" ringküsitlusele 1974, õpetussõnad kujuteldavale teisikule: "Kirjuta ja koosta üks luuletuskogu, et näha, kas sinust võiks luuletaja saada. Kui jah, siis kirjuta ja koosta teine luuletuskogu, mis näitab, kas oled nüüd luuletajaks saanud. Kui jah, siis kirjuta ja koosta veel üks luuletuskogu, mis näitab seda, kui hea luuletaja suudad sa maksimaalselt olla. Seejärel koosta valikkogu (või aja jooksul mitu), et näha, kas vaatad juba oma tegevust kõrvalt (*resp.* mis suundadest ja kui muutliku kriitikaga sa seda eri aegadel teed). Kõik see ongi algus, ja kui sa ainult luuletaja oledki, siis ka lõpp. Kui mitte, siis edasi astub mängu juba lõpupoolest teadlik programmeerimine, tahteline valik (laboratoorne eksperimenteerimine, ümberlülitumine teooriale, žanri või kutseala vahetamine jms.)." Kas need mõtted ikka tähistavad ammendavalt sõnastaja loomingu seniseid astmeid — luulekogud "Ankruhiivaja" (1962), "Tule ikka mu rõõmude juurde" (1964), "Lumevalgus... lumepimedus" (1966), "Luulet 1960—1967" (1968), "Ajapinde ajab" (1985), "Oo et sädemeid kiljuks mu hing" (1985) — on iseküsimus. Sest — nii kurb, kui see ka pole — terviklikuna komponeeritud raamat "Saatja aadress ja teised luuletused 1968—1972" ilmus originaalkujul alles 1989, loomisajast paarkümmend aastat hiljem. Kurikuulsa "saatja-aadressi-fenomeni" täit tähendust koos kõikvõimalike

kaudmõjude ja –järel dustega suudetakse välja selgitada ehk alles mitmekümne aasta pärast. Kui nii kauges tulevikus muidugi selliste asjade väljaselgitamisest huvitatuid üldse on.

Eesti luule kõige säravamad aastad olid kindlasti 1966–1968. Siis ilmus B. Alveri "Tähetund" (1966), B. Kangro "Varjumaa" (1966), P.–E. Rummo "Lumevalgus... lumepimedus" (1966), J. Kaplinski "Tolmust ja värvidest" (1967), K. Lepiku "Marmorpagulane" (1968) ja A. Alliksaare "Olematus võiks ju ka olemata olla" (1968).

"Lumevalgus... lumepimedus" on vist küll eesti kirjanduse kibedaim luulekogu. Raamat vahendab ahistuselamust. Selle juhatab sisse tsükkel "Läbi talve. Luulet ema mälestuseks". Valulik ühtekuuluvustunne, mida kirkaimalt kehastab ema, omandab ängistavalt metafüüsilise varjundi luuletuses "Lumevalgus äärelinna puistestel". Raamatus võtmesõnana korduv "lumi" markeeribki erilist, metafüüsilist talveselguse seisundit. Sellesse paigutub nii maailma rikutus kontseptuaalse lähtepunkti ehk konstateeringuna kui ka ere talgudetail "hõissa ja hõissa / nüüd neljakäpuli / pööriööpalavust laiali kandma / üle isade–emade jahtuva maa" väljakutsena Ajaloole. Nende vahele mahub kõik muu. Ka Eesti ja eestlased. Programmi on luulekogus antud: "[---] ainult armastada / ja tunda endas tuhka sellel maal, / kus puud on üle poole aastast raagus, / kus tuikuma lööb kerge tasakaal, / kui oma ahenevat aiman rada / ja pihkudele voogab asparaagus — // mul õelda pole palju. Ainult seda." Käesoleva essee kirjutamisajal, detsembrikuises Tallinnas 1991, ei oska ma leida ei endale ega teistelegi eestlastele sobivat programmi kui P.–E. Rummo poolt 25 aastat tagasi pakutu: ainult armastada ja tunda endas tuhka sellel maal. Kuidas võib üks luuletaja olla nii kibedalt täpne? Sest s e l l e s metafüüsilises lumevalguses ja talveselguses on identiteet, üksiolemine eelolnutega ainus võimalik paratamatus, Niisamuti nagu pihkudele voogav asparaaguski. Miks peab eesti täpseim isamaaluule olema ometi nii julm? Või peitub selle luule ilu just tema julmuses?

Erilise tähendusega P.–E. Rummo loomingus on luuletus "Artur Alliksaare jäljenduseks ja mälestuseks", mis ei kuulu kogumikku "Lumevalgus... lumepimedus", kuigi on ilmselt pärit samast ajast. Siin pole enam mingit metafüüsilist talveselgust. Kui veel kord mõneti meelevaldselt paralleelitada Shakespeare'i kuulsa tragöödiaga, siis võiks seda päla ehk mingis mõttes seada monoloogi "Olla või mitte olla" kõrvale. Erinevus Shakespeare'i Hamleti dilemmaga võrreldes on muidugi rabav — (öö)liblikas P.–E. Rummo luuletuses ei mõista üldse küsimuse niisugust asetust: olla või mitte olla? Artur Alliksaart jäljendav ja mälestav (öö)liblikas küsib küsimusele vastuseks: "Mis lõppu, mis valu, mis määrdunud keeles te räägite?" See on tõepoolest alliksaarelik vastus, lähtuv postulaadist "Mis kord on alanud, lõppu sel pole". Nõnda pole lõppu ka täiel jõul lõkkesse lendaval (öö)liblikal. Liblikas jääb kaunina ikka kestma — nii P.–E. Rummo luuletuses kui kindlasti ka mujal. Kuigi ma ei oska täpselt öelda, kus.

Näiliselt kosmopoliitilise luuletuse juures vapustab liblika lõkkeselennu põhjendus: "Sääl lehvitab leek oma rebitud vimpleid, tuluke raputab tantsu–rüüd tolmust puhtaks. Sääl kukuvad katki, jooksevad tühja tühjuse kivikarikad, maapõhjast tõusva sulapeegli-ga täituvad soovideallikad. Ja et kõik see on valu, seda ma ette ei teagi. Et kõik see kõrvetab, jätavad tundlad targu mulle edasi ütlemata. Et kõik see on piin, selgub mulle vaid siin. Et kõik see on lõpp, üllatab mind kõige ülevamal hetkel. Muud jahin, muud ju!"

Alliksaart jäljendava ja mälestava liblika lõkkeselennu põhjendust võib mitmeti mõista. Seda võib kindlasti mõista olulise, ehk määravagi joonena Artur Alliksaare portrees. Seda võib mõista liblikalise monumendina kunstikirele. Seda võib mõista õigustusena nn. elupõletamisele. Ent seda võib mõista ka eestlaste rahvuslootuse metaforiseerimisena, s. t. lõkkeselennu põhjendust võib mõista isamaalikultki. (Öö)liblika valusse ja kannatusse suubuv paratamatus meenutab (kas tõesti?) eestlaste etnilist elutungi koos oma korduvalt kurva lahendusega. Rahvuslootus on olnud otsekui Fööniks. Ent kui kauaks veel? Millal muutub meie rahvuslootuse olemiskvaliteet sarnaseks lõkkesse lennanud liblika omaga?

Kõnesolevas luuletuses on tegelikult kaks liblikat. Üks lendab lõkkesse, teine ajendab jällegi väga põhimõttelise küsimuse: "Kas peksleb liblikas vastu ruutu selleks, et uimaseks jääda? [---] miks läbi selle läbipaistva silmapiirideni ei pääse?" Vastust asendav konstateering on P.-E. Rummo sõnastuses lühike: "Kuid see klaas on ka tõepoolest kalk." Luuletuse lõppedes oleme seega mittevabaduse kuningriigis. Lõke kui olematu lõpp on asendunud oleva klaasiga, mis eraldab meid ja liblikaid silmapiiridest. Ärgem rääkigem siinkohal enam rahvusloomusest. See sõna on juba selles essees ära kulunud. Rääkigem "kalgi klaasi" puhul hoopis inkorporeeritusest. See tähendab — ikkagi poliitiliselt. Luuletuses "Artur Alliksaare jäljenduseks ja mälestuseks" end vastu ruutu uimaseks pekslev liblikas on mittevabadusse inkorporeeritud liblikas. Liblikas, kes ei mõista asjade tõelist seisu, situatsiooni olemust. Liblikas, kes ei mõista klaasi kalkuse eesmärki! Seega on tegemist Hamletist erineva liblikaga.

1960-ndaid kui Kümneidit kõige reaalsemalt sümboliseerinud Artur Alliksaare jäljenduseks ja mälestuseks visandas P.-E. Rummo kaks sugestiivset liblikat — üks neist (lõkkesse lendav) on inkorporeeritud vabadusse, teine (uimaseks pekslev) on inkorporeeritud mittevabadusse. See on luuletus liblikate inkorporeeritusest, seega metafüüsiline tekst, millesse võib teatava pingutusega sisse lugeda poliitilise manifesti. Ent see pole kohustuslik. Ja ma pole lõkkesse vaadates mitte kunagi tulnud mõttele, et seal "tuluke raputab tantsurüüd puhtaks". Nii see aga ju tõepoolest on. Olemise ohtlik tants käib igal pool, sõltumata sellest, kas me oleme inkorporeeritud või ei ole.

Toonitagem siingi, et oma kohutavale erinevusele vaatamata on Juhan Liiv (absoluutne värsitehniline diletant) ja Artur Alliksaar (absoluutne vormivirtuoos) üks. Luuletused "Ikka Liivist mõteldes" ja "Artur Alliksaare jäljenduseks ja mälestuseks" räägivad ühest ja sellest samast. Nii Juhan Liiv kui ka Artur Alliksaar on "lumi lõdisevasse vette". Nad mõlemad tahtsid "hoida maailma oma ainukeses peeglis". Nad mõlemad on inkorporeeritud liblikad. P.-E. Rummo luuletajasuurus on selles, et ta vormistas luuleks Juhan Liivi ja Artur Alliksaare üksiolemise liblikates ja muuski.

1969 esietendunud ja trükitud "Tuhkatriinumängus" ei ole liblikaid. Näidend on otse järg P.-E. Rummo eelnenud loomingule ja edastab modifitseerituna juba tuttavat Hamleti-seisundit. "Tuhkatriinumängu" kontseptuaalset alust riivavates Peremehe sõnades vilksatab ka ilmne vihje Shakespeare'i "Hamletile": "Elu, see on perenaine majas, kus me viibime, see on julm ja hoolimatu perenaine. Kõik võtab ta enda teha ja kõik teeb ta halvasti meile. Ta hoiab hammastega kinni oma võimust, et seda lõpmatuseni suureks paisutada nagu õhupalli. Ühe-, kümne-, saja- ja tuhandekaupa loobib ta meid aja kõrist alla, et ise püsida igavesti. Ei mingit järeleandmist talle! Iga hetk peame olema valmis, et enda cest välja astuda, nagu oleks see meie viimne hetk!" (vrd. "Hamlet" V, 2: "the readiness is all.")

"Tuhkatriinumäng" esitab kõikehaarava metafoorse pildi olemise hierarhiast. Lähtepunktiks on inimõtet iidseist ajast painanud seos Mina ja Mitte-mina vahel, inimese ja inimvälise sfääri vaherkord. Kõik see seostub tihedalt küsimusega inimese aktiivsusest ja valikuvabadusest inimvälise determineerituse raamides. Kitsamalt võib "Tuhkatriinumängu" vaadelda kui teost tõe otsimisest, ja üks sellega tegele Hamletki. Keskne tegutseja näidendis on Prints (kelle nimi võiks ehk isegi Hamlet olla?), kes teeb läbi omapärase tunnetusteedonna ja puutub sel viisil kokku mitmesuguste seisunditega, "osadega" suures olemishierarias. Neid seisundeid väljendavad näidendis Tuhkatriinu, Lossi-Tuhkatriinu, Peremees ja mõlemad Peretütred, samuti Prints ise. Printsi kohati üsna hamletlik tõetsing tipneb stseenis Perenaiseaga, kes näidendis on võrdsustatud elu endaga. Printsi küsimused saavad vastuse just Perenaise suu läbi: "Kulla Prints, / ma ütlesin, mu vahendiks on juhus, / mu käik on mäng, mu teod on katselised, / ja see, mis välja tuleb, — see on ükskõik." Neis sõnades väljenduv käsitlus on põhimõtteliselt uudne. See eitab P.-E. Rummo varasemat Lootust ja Lohutust. Algab uus kontseptuaalne faas, milles reguleerivaks jõuks sageli tõuseb juhus. Ent sobib siiaagi lisada, et 1969 käsitas mär-

kimisväärne osa lugejaid–vaatajaid "Tuhkatriinümängu" kui mõistujuttu Eesti poliitilisest saatusest, mitte kui metafüüsilisest determineeritusest pajatavat otsingusaagat.

1969–ndate lõpul muutub P.–E. Rummo luule. Algab tema Hamleti–süžee finaal — saatja aadress. Laipu pole ei laval ega kirjanduseluski. On ainult finaali, milles laibad n a g u oleksid. On pauleeriklik panoraam passiivsest ja distantsilt teostuvast muljete-luulendamisest. Huvi siirdub kõige elementaarsemale — näiteks oravatele, kes ainult Šostakovičile meenutavat rotte Leningradi blokaadist: "meenutab küll kui teades vaadata / aga olgu või rotte meie parkides / meie õuedes kohvikutes / kodudes teatrites kontserdisaalides / tänavatel väljakutel / tsehhides töökodades / transpordivahendeis kauplustes kinodes / partei ja valitsuse hoonetes [---]". Luuletaja eesmärgiks saab nüüd paratamatusega kooselamine (kooselu?). Claudius on selleks korraks võitnud.

"Saatja aadress ja teised luuletused 1968—1972" oli P.–E. Rummo kui identiteedilauliku lagunemine. Kui just mitte pidada identiteedideklaratsiooniks üherealist luuletust: "seintel on kõrvad ja kõrvus ilusad kõrvarõngad". Rahvusloomuski on selles luulekogus loojunud. Luuletus "Lähemast minevikust" räägib lipu langetamisest ja Konstantin Pätsist, ent ei maini midagi lootustsisendavat. Sellel palal on ajaloolane algus: "Üht Jämejala varjupaiga tasast elanikku / painavad ümberkaudsed ekstramuraalsed vaimuhaiged oma / luulude pinnalt, / pidades teda Iseseisvuse isaks ja Vabariigi riigivanemaks, / kandes talle toitu ja riideid kokku ja austust tema nime ja / vaevade pärast / ja nõudes talt seletust, miks ta lipu vastupanuta langetas." Toodud värssides on üks geniaalne määratlus — ekstramuraalsed. "Muraalne" tähendab "müürliline, müüriaga seostuv". "Ekstra" aga tähendab peale kõige muu ka "väljaspool olev, –väline". "Ekstramuraalne" on seega "väljaspool müüri olev". Luuletuses vihjatakse väljaspool Jämejala müüre olevate vaimuhaigete luuludele. Käesoleva käsitluse telliskivi–tendentsilist sissejuhatust silmas pidades tunduvad need vaimuhaiged siis seisvat otsekui väljaspool Kümnendeid ja Ajalugu. Nad ei ole ei sündmused ega teosed. Seepärast on tähtis, mida P.–E. Rummo neist veel ütleb: "Tasane elanik tahab rahu ja laseb end ilma pikema jututa / kuhugi mujale üle viia, ja need teised saadavad teda, / siis jäävad seisma ja pöörduvad tagasi igapäevaste toimingute juurde, / milles on tervis, unustus, tulevik: pole midagi."

Ekstramuraalsetel vaimuhaigetel, s. t. inimestel väljaspool Kümnendeid ja Ajalugu, pole oma tervise, unustuse ja tuleviku juures lõppkokkuvõttes siiski mitte midagi! Teistel aga on! Neil, kes on Kümnendites ja Ajaloos sees! Sündmustel, nagu Paul–Eerik Rummo, ja teostel, nagu tema luulekogud ja "Tuhkatriinümäng", ON. Selle teadmisega võib juubelitele julgesti vastu minna.

Eesti kirjandus ENSV-s

ENN SOOSAAR: Me viibime tõsiste ja tõenäoliselt väga sügavale minevate murrangute ajajärgus. Ükskõik, mida lähitulevik toob, tagasi viimasele viiekümnel aastal valitsenud sotsiaalkorralduse ja käibinud moraalikäsituste juurde me ei lähe. Eesti rahva arenguloos on olnud mitmeid vapustavaid pöördeid, aga mulle tundub, et praegune ületab oma radikaalsuses kõik varasemad. Meie vanaisadel ja vanavanaisadel oli 1918. või 1920. aastal eelmistest kümnenditest järjepidevuse korras tulevikku palju rohkem kaasa võtta kui meil eelmisest poolsajandist. Samal ajal ei ole ma nõus nendega, kes väidavad, et tollele nn. nõukogude ajale tuleb aru pidamata rist peale tõmmata. Paljude inimeste, ka kirjanike käitumine ning eetiline hoiak oli tõesti laiduväärne, aga me ei saa ühte pikka perioodi oma rahva ajaloos lihtsalt üle parda heita. Olnu nõuab kriitilist inventuuri ja tingimata ka selle väljaselgitamist, kas on nendel äraspidistel aastatel tehtud sedagi, millel on kestvat tähtsust ning tähendust.

Me katsume paari järgmise tunni jooksul vaadelda ja võimalust mööda ka hinnata eesti kirjandust kodumaal aastatel 1940—1990. Paul-Erik Rummo on tegijana selles viimased veerandsada aastat ise osalenud. Toomas Liiv ja Hasso Krull on mõlemad seda kriitiliselt uurinud. Mina olen rohkem kõrvaltvaataja. Toomas Haug lubas "Loomingu" esindajana jääda vestluse suunajaks, kuid ma loodan, et ka tema sekkub arutlusse. Ma pakun sissejuhatuseks välja säärase küsimuse: kui võrd inimene üldse ja kirjanik eriti peab vastutama oma sõna eest? Ehk teisiti öeldult: kas meil on voli taunida kirjanikku ja tunnistada tema looming rahvuskirjanduse jaoks mittevajalikuks, kui too kirjanik on kas teadlikult või ebateadlikult, kas vabatahtlikult või sunnilt vassinud, moonutanud, võltsinud oma rahva sotsiaalpoliitilist olevikku ja/või minevikku? Arusaadavalt ei käi jutt inimese õigusest omada eri arvamust või belletristi õigusest teisendada tegelikkust, vaid üksnes kirjaniku rakendamisest, alistamisest võimalolijate vankri ette, toetama, ilmestama oma kunstisõnaga nende ideoloogilisi kontseptsioone, valesid, pooltõdesid.

TOOMAS LIIV: Kõnealune periood on väga pikk. Seal on väga erinevaid ajajärke, mitmesuguseid kirjanikke. Kas ei peaks seda vaatlema alaosade kaupa, diferentseeritult?

TOOMAS HAUG: Nüüd on esitatud kaks lähtekohta. Kas arutada põhimõttelisi asju või selgitada kirjandusloolisi küsimusi?

PAUL-EERIK RUMMO: Arvan, et üks ei välista teist. Alguseks poleks kindlasti paha rajada põhimõtteline vundament. Sest Ennu esitatud küsimus vastutusest kas ei kehti või kehtib igal ajal. Mina arvan, et kehtib igal ajal ja on seega põhimõtteline. Kui oleme selles üksteisega ühel meelel, siis saab hakata liigendama, kuidas see põhimõte on ilmnenud eri ajalõikudel, erisugustes tingimustes.

Teiseks peaksime meeles pidama, et sõna, mida kasutab inimene üldse, ja sõna, mida kasutab kirjanik oma töös, on kaks ise asja. Kirjanduslik sõna ja vastutus selle eest ei ole seesama mis igapäevane sõna ja vastutus selles vaimus, et "mees peab oma sõna pidama". Sõna ilukirjanduse materjalina käibib teisiti.

E. S.: Täpsustaksin oma probleemiasetust. Kui kirjanik on sidunud iseenda võimude teenimisega, asunud nende vankrit vedama, kas meil tuleb siis võtta tema suhtes negatiivne hoiak või peame katsuma teda mõista — teda kui inimest konkreetses ajas ja kohas?

P.-E. R.: Mõtlen, et tuleks võtta analüütiline hoiak. Mõõta võimaluse piires välja,

kui palju ja milles nimelt on keegi lasknud end vägistada. See ei ole ainult moraali ja eetika küsimus, vaid tõeväärtuse probleem, tunnetuslik küsimus. Et oleks võimalik tagantjärele aru saada, mida antud kirjatöö võis tähendada omas ajas ja mis võiks temas olla kauem või igavesti kehtivat. Ning milliseid n.-õ. koefitsiente tuleb ühe või teise teose lugemisel rakendada, et temast põhjalikumalt aru saada. Psühholoogiliselt on muidugi huvitavad ka autorite ennast-vägistada-laskmise motiivid. Meie praeguse arutelu teeb kindlasti keerulisemaks see, et me ikkagi oleme kõik selle protsessi osalised — ka noorimad, kes on selle pärijad — ja kõrvalhinnangu andmine on meie seisukohalt suhteliselt võimatu. Seda peaks tegema, saaks teha hoopis kaugema tulevpõlve või siis UFO-poiste seltskond, kellel poleks eelarvamusi. Siis ei tekiks eneseõigustuse ega -süüdistuse värvinguid.

E. S.: Minu esimese küsimusega haakub teinegi. Kuivõrd tõsiselt saame võtta ja kas üldse peame arvestama toonaste kaasalööjate vastuargumenti: olud olid niisugused, me pidime tegema seda, mis tegime, see tähendab, kirjutama seda, mis kirjutasime? Inimlikult on see teatud määranii mõistetav. Kui keegi oli äratundmisele jõudnud, et ta saab ja tahab ennast ainult kirjanikuna realiseerida, ja heitis enda selle nimel rataste vahele, tuli tal — eriti Stalini ajal — teha väga võikaid kompromisse, pahatihu lausa prostitueerida. Ka temal oli üksainus elu ja tal oli täielik alus uskuda — mis paljude puhul osutuskis tõeks —, et tema elu jooksul ei muutu aeg kirjutajale oluliselt paremaks. Teisalt võime küsida, mis inimesed need olid, kes tahtsid kirjutada, kui nad ette teadsid, et ei saa kirjutada seda, mida sisimas õigeks pidasid. Ma olen seda meelt, et me ei tohi kirjanikku i n i m e s e n a hukka mõista selle eest, et ta ei suutnud toona nii käituda, nagu see oleks meile praegu meeldinud. Pealegi on maailm täis kunstnikke, kirjanikke, muusikuid, kes soovivad käia oma jalga, erineda välimuselt, hoiakutel, moraalinormidelt "massist", kes ei mahu enamuse poolt aktsepteeritud kõlbla käitumise raamidesse. Lugu muutub teiseks, kui vaame inimest k i r j a n i k u n a ja selgub, et see või teine loovisik on oma sulge pruukinud — ükskõik mis kaalutlustel — valede toetamiseks või väljamõtlemiseks.

P.-E. R.: Kui me kirjandust väga kõrgelt hindame kui absoluutse tõe kandjat, siis vastutab kirjanik oma sõna eest rohkem kui kes tahes teine inimene. Ükski eraviisiline vale või kuri sõna ei saa sellist kandepinda kui kirjanduslik sõna, juhul kui ühiskond on häälestunud suhtuma kirjandusse eeskätt kui kõrgema tõe ja õigluse valvurisse igapäevastes asjades. Sellisel juhul vastutab just kirjanik eriti ja küsimus on vaid selles, kes saab olla see, kes ta kohtusse kutsub, talle karistuse määrab või ta õigeks mõistab.

E. S.: Vaevalt me kohtumõistjad saame või tahame olla. Küll aga võiksimme spekuloida selle üle, kui palju 1940.—1950. aastate teoseid on ajaproovile vastu pidanud. Või kui palju loetakse neid omaaegseid raamatuid veel 20 või 50 aasta pärast. See ei pruugi olla täiesti õhust võetud. Me teame enam-vähem, mis on püsima jäänud 1930. aastate kirjandusest, ja võiksimme oletada, mil määral vajab tulevpõlv nõukogude ajajärgul tehtud kirjandust.

T. L.: Minu meelest ei saa suhtuda ühtemoodi 1920. aastate ja 1950. aastate kirjanduspärandisse. 1920-ndate eesti kirjandusel ei olnud oma rahva hävitamise tausta. 1940-ndate lõpul ja 1950-ndate esimesel poolel kirjutati teoseid aga doktriini järgi, mille eesmärk oli eesti rahva hävitamine.

E. S.: Tahtsin ainult seda rõhutada, et kirjanduse püsivuse või mittepüsivuse üle on võimalik analoogiate abil teha oletusi. Mõelgem sellele, mis tähendust omab või ei oma tänapäevale mõni varasem periood eesti kirjanduses. Või mõelgem, mida tähendavad ameeriklastele nende 1920. aastate või sajandivahetuse kirjanikud. Või veel parem — ja ameeriklaste puhul on see hästi jälgitav —, mismoodi on muutunud või pendeldanud suhtumine teatud kirjanikesse või kirjandusnähtustesse eri aegadel. Nende analoogiate põhjal võime umbkaudu oletada, mis väärtus on või ei ole mineviku teostel tulevikule.

T. H.: Räägime praegu millestki, mida me ei ole veel küllaldaselt piiritletud. Juttu oli

ka vajadusest kõnealust eesti kirjandust sisemiselt liigitada. Kui prooviks seda teha?

T. L.: Kõige õudsem on 1950–ndate alguse eesti kirjandus, mis viis otseselt ellu EK(b)P VIII pleenumi (1950) otsuseid. See on unikaalne periood isegi globaalses kontekstis. Näiteks Juhan Smuuli "Kirjad Sõgedate külast" ("Loomingus" 1951—1955, raamatuna 1955) on teos, mis tahab võtta eesti rahvalt ära tema mälu. Sõgedate küla — missugune ilmekas nimi! — annab kommunistliku ideaal-Eesti mudeli. Seda sõgedat maailma asustab *homo sovietico-estonicus* (vabandan ladina keele mõnitamise pärast), kes on aretatud panslavismi sibulapeenral ja kelle olemus taandub Smuuli loomingu jaoks nii olulisele mõistele "vanjalikkus". Kirjas "Õhtu Nekrassoviga" antakse ainulaadne kirjanike soovitusnimekiri: Heine, Herzen, Nekrassov, Džambul ja Issakovski. Ei ühtegi eesti kirjanikku. Isegi mitte Kreutzwaldi, kelle Kalevipoeg käis ometi laudu toomas Pihkvast! See—eest kirjutas Smuul eesti randlaste kohta: "Väga armastatakse siin Džambuli." Minu meelest ei ole see juhuslik, vaid selgesti läbimõeldud kirjanike loetelu, millel on ainult üks eesmärk — võtta eestlastelt nende rahvus. Smuul teeb seda kirjanike äravõtmise kaudu. Tegemist on väga läbipaistva ideoloogilise mänguga, kus mängija mureks on oma isikliku naha hoidmine (iga eesti kirjanik võis järgmisel päeval osutada "kodnatsiks", seepärast oli targem isegi August Jakobson loetelust välja jätta).

See mudel, mida mõned eesti nn. nõukogude kirjanikud 1950. aastail oma teostes löid, viidi kohe koolidesse. Mäletan, et "Järvesuu poiste brigaadi" (ilmunud 1948) pakuti tõelise maailmana. Kirjanikke, kelle siht oli rahvusliku mälu hävitamine, eesti kirjandus varem õieti ei tundnud. (Suve Jaan tegutses hoopis teistel kaalutlustel.) 1950–ndate nõukogulikud teosed on unikaalne lehekülj, mis vajab põhjalikku kirjandusteaduslikku kirjeldamist.

HASSO KRULL: Mul õnnestus oma nooruse tõttu ühe teatava ajajärgu lõpp üle elada nii, et see mind nagu ei puudutanudki, mistõttu on minu suhe 1950–ndatesse suhteliselt neutraalne. Seda arvan küll, et neid raamatuid ei hakata tulevikus lugema. Vahest Smuul on teistest erinev, võiks isegi öelda, perversne kirjanik, tema tekstides tundub olevat kohati midagi loomuvastast. Aga näiteks Aadu Hindi "Tuulises rannas" ei näe ma üldse mingisugust funktsiooni. Kui seda otsida, siis teoses käsitletava ajaloo vaatenurgast, mitte kirjandusloo seisukohast.

Võimalik, et mul on realistliku kirjanduse suhtes eelarvamus. Realismi doktriinis sisaldub igal ajal leping võimuga, olgu see siis sotsialistlik realism või midagi muud. Ma ei näe võimalust arutada selle üle, kas Hindi "Tuulist randa" võiksid tuleviku kooliõpilased lugeda. See oleks absurdne. 1950. aastate lõpul algas käibiva väärtussüsteemi lammutamine, aga midagi tõeliselt omapärast tekkis eesti kirjandusse alles pärast 1960–ndate kassetilaine vaibumist. Erinevalt Venemaast, kus ametlik kirjandus ja põrandaalune seisid täiesti craldi, tekkis meil omapärane ja ulatuslik kompromislik vahekiht, mille etalonäide võiks olla Kuusberg. See kihistus vahendas võimuideoloogiat ja pinnaalust vastupanuhoovust. Selle "suure kirjanduse" sees, mis täitis eneseõigustuse funktsiooni, tekkis "väike kirjandus", nähtus, millele ei leidu vastet eestiaegses kirjanduses ja mis ei võtnud eeskujuna ka Lääne modernismist. Väike kirjandus tekkis Eestis 1960. aastate lõpul ja selle puhtad esindajad olid Hando Runnel ning Juhan Viiding. Pean silmas Runneli "Lauluraamatut" (1972) ja Viidingu (õieti Üdi) kogusid "Detsember" (1971) ja "Selges eesti keeles" (1974). Neis tekstides oli midagi varemolematut, midagi, mis oli võimudiskursusest täiesti sõltumatu. Võimusuhet vahendas suur kirjandus ja selle juurde kuuluv suur kriitika. Nõnda tekitati teatud eriline olek või kooslus, mis nüüd hakkab paratamatult kaduma, kuid mis jääb nähtavasti ka tulevikus oluliseks.

E. S.: Tuleksin veel tagasi eesti nõukogude kirjanduse alguspoole ja eetika probleemi juurde. Mulle on hästi vastuvõetav too muistne soovitus: anna keisrile, mis keisri kohus, ja Jumalale, mis Jumala kohus. Me ei saa keisrit ja tema nõudmisi oma elus täiesti ignoreerida. Siiski määrab kristlik eetika keisri teenimisele selge piiri. Kui keiser nõuab näiteks dekalogist üleastumist, lõpeb talle maksumaksmine. Ja teadvalt valetamine ning

enese või teiste reetmine kuuluvad tegude hulka, mida on raske, kui mitte võimatu õigustada.

Püüan pisut konkreetselt olla. Juhan Smuul oli viimase sõja järel potentsiaalselt kül-
lap kõige andekam eesti nõukogude kirjanik. On mõeldav, et see maalt tulnud väikese
kooliharidusega ja võõrkeelte oskuseta poiss ei jaganud uude olukorda sattununa päris
hästi asja. Ülistuslauludes nõukogude võimule ja Suurele Stalinile võis olla — vähemas-
ti esimestel aastatel — teatav annus siirustki, pimedusega lõõdu enesepetlikku usku. Se-
dasama ei saa öelda Johannes Semperi kohta. Tema teadis väga hästi, mis toimus 1940.
aastal Eestis, mida tehti eesti poliitilise ja intellektuaalse eliidiga, kogu meie rahvaga.
Sellegipoolest kirjutas ta ja avaldas veel 1955. aastal "Punased nelgid". Teos on tead-
valt võltsitud ja eriti ebameeldiv seetõttu, et romaani on kirjutatud sõnakunsti valdav
mees. Needsamad "Nelgid" lasi Semper kolmandat korda ümber trükkida 1965. aastal
oma "Teoste" sarjas, mis peaks olema tema *exegi monumentum* eesti kirjanduses. Aadu
Hint avaldas 1951. aastal "Tuulise ranna" esimese osa. Seltsimehed kritiseerisid, sest ta
polnud oma ajaloonägemust viinud igas punktis kooskõlla "ÜK(b)P ajaloo lühikursuse"
teesidega. Hint võttis kriitikat kuulda, lisas vajalikud peatükid, tegi tarvilikud parandu-
sed ja andis lugejale romaani uue variandi, kus tema rahva ajalugu käsitletakse nii, nagu
ainuvalitsenud ideoloogia seda nõudis. Loomulikult said Hint, Semper, Smuul ja hulk
teisi oma sõnakuulelikkuse ja riigitruuduse eest võrslikult tasutud. Preemiad, aunimetu-
sed, koolikirjaniku staatus, hiigeltiraažid Eestis, veel fantastilisemad trükiarvud Vene-
maal ja mujal Nõukogude Liidus, puhkekodud, välismaareisid jne. Hca meelega tooksin
veel neljanda näite — Mait Metsanurk. Ka tema oli nõus ajalugu vassima. Õigustada
teda ei saa, kuid tema käitumine on paremini mõistetav. Ta kartis ja kartis põhjusega.
Sest ta teadis, mis oli juhtunud mitme tema Eestisse jäänud kolleegiga — Hindrey, Raud-
sepp, Annist.

T. L.: Kas võiks väita, et Sõgedate-aegne Smuul on täpselt kirjeldatav G. Orwelli an-
tiutoopia "1984" abil? Minu meelest võib Smuuli kirjeldada kui meest, kes oma 1950-
ndate esimesel poolel paberile pandud "Kirjadega Sõgedate külast" teostas sedasama
õudust, mida Orwell 1949. aastal käsitles oma maailmakuulsas romaanis.

E. S.: Smuul ei teadnud sel ajal Orwellist ega tema raamatust tõenäoliselt midagi, aga
väga võimalik, et säärase paralleeli tõmbamine osutub tõlgenduslikult viljakaks. Mulle
meenub "Järvesuu poiste brigaad". Nüüd teame, missugune käpardlik ettevõtmine poe-
mis kujutati tegelikult oli ja kes selle taga seisis. Tingimata oli Smuul tõsiasjadega kur-
sis. Siin me ei saa enam oletada, et kirjanik ei teadnud, mida ta raamatusse raiub. Kõik
me oleme — peale Hasso Krulli — pidanud rahvakirjaniku pahupidipööratud elukäsi-
se põhjal koolis kirjandit kirjutama.

T. H.: Smuul muidugi teadis, aga võimalik, et ta ei uskunud. Ja siis mingisugusel ras-
kesti käsitataval moel ka ei teadnud või teadis teisiti. Aga miks me üldse nii palju Smuu-
list räägime? Kas sellepärast, et ta on omas ajajärgus kõige markantsem või ka
sellepärast, et ta on ammu surnud ja nõnda võib vältida kõnelemisel tema kaasaegseid,
kes on läbi teinud suuri metamorfoose ning elavad ja loovad veel tänagi?

E. S.: Minu jaoks on Smuul mingis mõttes traagiline isik. Ühelt poolt ei suutnud ta
oma potentsiaalset andekust vajalikul määral realiseerida, teiselt poolt maksis verejanu-
lisele keisrile liiga suurt lõivu. Või vaatame asja sellisest vinklist. Mina ei tundnud teda
isiklikult, aga väidetavalt olnud ta võluv ning nakatav inimene. Sõbrad ja tuttavad nä-
gid ning näevad teda teises valguses kui realugeja, sest nad teavad tagamaid ja on nõus
läbi sõrmede vaatama. Mina olen algkoolipoisina deklameerinud koolilaval tema võikaid
värsse, aga mäletan vasturohuna, missuguse põnevusega loeti "Sõrbist ja Vasarast" tema
"Muhulaste imelikke juhtumisi" ja mis tähendus oli "Jäisel raamatul" (1959) oma aja
kontekstis. Smuuli "julgemise" järel "julgesid" ka teised avardada kirjanduse ahtaks tsen-
seeritud vaatevälja. Ma tahan öelda, et temas oli ka teine pool, aga see teine pool jääb
märkamatuks tänapäeva või tuleviku noorele, kes juhtub lugema näiteks "Pocemi Stali-

nile". Kirjanikule on see tõeline traagika. Kui sõklaid on liiga palju või need on eriti vastumeelsed, jäävad ivad pahatihti otsimata ja leidmata.

P.-E. R.: Samal teemal rääkides juhtub alati, et jutt kas algab Smuulist või jõuab te-
mani välja. Vaevalt see on pelgusest elavate ees. Smuul on väga markantne kuju, aja-
jälrgu vastuolud ja olemus kehastuvad temas suuremal määral kui võib-olla kelleski
teises. Õelda "andekas" ja õelda "perversne" on õelda peaaegu üht ja sedasama, või kui
sõna "perversne" meie harjumuste taustal kõlab liiga ehmatavalt, siis võiks õelda "ab-
normne". Andekus on ikka abnormsus. Tahan ka väita, et on võimatu tõmmata väga sel-
get piiri selle vahele, kus inimene teab, mis ta teeb, ja kus ei tea. On tõesti ka selliseid
juhtumeid, kus täiesti teadvalt ja külma kõhuga käitutakse enese kahjuks kangelaslikult
või enese kasuks lurjuslikult, kuid arvan, et suurem jagu inimesi ei anna endale toimi-
mishetkel enamasti kuigi selgelt aru oma motiividest ega toimimisviisi kõigist mõelda-
vaist tagajärgedest. Poetiline anne on muu hulgas ka teatav automaatne sõnastamistarve
või -võime, kusjuures see, mida sõnastatakse, võib olla väljast või mingist üldisest õhus-
tikust võetud ega tarvitse tulla sisimast. Arvangi, et Smuul laskis end mõnedel aegadel,
just nimelt nooremast peast, kaunis automaatselt kaasa kanda valdavast voolust, ajavoost.
Sotsialistliku realismi mõistega seoses tuleb meelde, et kas mitte ei loodud see mõiste
suure arutamise tulemusena 1930. aastatel Nõukogude Liidus, kusjuures vaidluses rää-
giti ka sotsialistlikust romantismist. Ja leiti siis nagu mingi kõrgelt soositud kompromiss,
et sotsialistlik realism on niisugune realism, mis ei näita (ei peagi näitama) elu sellise-
na nagu ta on, vaid sellisena, milliseks "meie" tahame ja peame ta "muutma". Realismi
mõiste seisukohast — ükskõik kuidas me realismi ka hindame — on see üpris absurd-
ne katakrees, aga nõnda ta ilmselt rahuldab õige vastandlikke olluseid: nii romantistliku-
malt ja estetistlikumalt disponeeritud, kellele tavarealism on lihtsalt igav ja
vastuvõetamatu, kui ka politrukke, kes ei saanud lubada, et antud tegelikkust oleks tões-
ti realistlikult kirjeldatud. Niisiis kodeeriti mõistesse ülla vale õigustatus. Selle valguses
saigi luuletaja, kes viibis Leevaku ehitusel, kui ma ei oksi, komsomoli lähetatuna ja kes
muidugi nägi oma silmaga tõsiolusid, kirjutada neist rahumeeli hoopis erineva poeemi:
need asjad ei puutunud mingis "kõrgemas" reaalsuses üldse kokku. Kui tema teadvuses
ka oli konflikt oleva ja soovitava vahel, võis see leida lahenduse just niisugusel viisil:
üks on üks ja teine on teine. Või vaevalt Hans Leberechtki arvas, et kollektiviseerimine
käib nii, nagu tema seda kujutab oma romaanis "Valgus Koordis", või et keegi tema ro-
maani lugedes usub, et nii see käibki. Kirjutati muinasjutte, teatavate kalkuleeritud ul-
made sõnastusi. Kui veel Orwellile toetuda, siis on see eripärane näide topeltheadvusest,
mis oli süsteemiks niisugusel määral, et selle teostajad arvatavasti ei tajunudki kõnealust
toimimisviisi pahena. Kusjuures väljaspool oma kirjanduslikku tegevust ei tarvitssetud su-
gugi eitada või eirata hoopis teistsuguse tegelikkuse olemasolu. Arvan, et kuidagi nii
võis see olla. Muidugi räägivad kaasa individuaalsed erinevused. Kahest siin nimetatust
oli Smuul nähtavasti spontaansem ja siiram, Leberecht aga võib-olla jahedalt kalkulee-
rivam. Smuuli puhul muudab asja mitte niisama lihtsaks ka üpris aktiivne alkoholi pruu-
kimine. Kuid hüva, ei tahaks minna liiga isiklikuks.

Mulle meeldis Hasso Krulli vealuse kirjanduse jutus (vt. "Akadeemia" 1991, nr. 8)
väga tema seletus, et kirjandus — või kunst üldse — on tegelikult minek inimkogemu-
se potentsiaalsete äärmusteni, mistõttu ei saa kirjandusele hästi läheneda õilsa humanis-
mi nõuetega ega hoopiski ideoloogiliste kriteeriumidega, sest need on veel piiratumad.
Tahaksin nüüd esitada provokatiivse teesi. Nimelt, et need 1950. aastate teosed, millest
oleme rääkinud, eriti kui neid vaadelda k o o s nende autoritega, nende käitumise ja
oletatavate motiividega, kuuluvad samuti ühe inimkogemuse järeleproovimise ja arvele-
võtmise sfääri. Ka see asi, mida me siin arutame, on maailmas olemas, ükskõik mis me
temast siis arvame. Kui küsime, kas need teosed vääriavad tulevikus taaslugemist võrd-
selt näiteks "Faustiga", on vastus ei, ja me loodame, et ka tulevikus osatakse nende ja
"Fausti" vahel vahet teha. Aga nad peaksid olema koos oma objektiivselt, adekvaatselt

kirjeldatud taustadega kättesaadavad ja k o h u s t u s l i k u d igale inimesele, kes tahab väita, et ta tunneb maailma ja inimkogemuse kõiki võimalusi.

T. H.: Kas Toomas Liivi Smuuli-käsitlus ja Paul-Eerik Rummo seletus Smuuli kohta on vastuolus või kokkuviidavad?

T. L.: Mitte päris kokkuviidavad. Toetuksin Smuuli käsitlemisel ikka Orwellile. Arvan, et nii Smuul kui ka Semper harjutasid 1940. aastail kõvasti seda, mida Orwell nimetab "roimstopiks" (Orwell, lk. 191): "Ta asus hoolega roimstoppi harjutama. Ta esitas endale teese, nagu "Partei ütleb, et maa on lame" ja "Partei ütleb, et jää on raskem kui vesi", ja treenis end mitte nägema või mitte mõistma argumente, mis neile vastu rääkisid. See ei olnud kerge. See nõudis suurt mõtlemis- ja improviseerimisvõimet. Matemaatilised probleemid, mis kerkisid näiteks seoses väitega "kaks pluss kaks on viis", käisid tal üle mõistuse. See nõudis ka tõelist ajude gümnaastikat, oskust kasutada ühel hetkel kõige peenemat loogikat ja jätta järgmisel hetkel kahe silma vahele kõige jämedamad loogikavead. Rumalust oli niisama palju vaja nagu arukust ja seda oli niisama raske omandada." See, mida Orwell kirjutab Winston Smithi kohta, kehtib 200%-liselt vähemalt paarikümne 1950. aastate eesti nn. nõukogude kirjaniku ja kirjanduskriitiku puhul. Lubage mul tuua veel teinegi tsitaat Orwellilt (lk. 191): "Niinimetatud loodusseadused on nonsens. "Kui ma tahaksin," oli O'Brien öelnud, "siis ma võiksin seebimullina õhku tõusta." Winston arendas seda mõtet edasi. "Kui tema m õ t l e b , et ta tõuseb õhku, ja kui mina samal ajal m õ t l e n , et ma näen teda seda tegemas, siis see toimubki. [—] See, mis toimub kõigi teadvuses, toimub tõepoolest."

Kas neis lausetes ei olegi antud sotsialistliku realismi alus? Orwell ei ole filosoof, ent siin visandab ta sotsrealismi filosoofilise perversiteedi. Kui viime mõne täiesti meelevaldse versiooni kõigi teadvusesse, siis tegelikkus muutubki selleks versiooniks! Totaalse riikliku kirjastus- ja haridussüsteemi kaudu viidi sadade tuhandete eestlaste teadvusse jaburaid teoseid, nii et paljud hakkasidki ümbritsevas tegelikkuses nägema seda, mida seal väitis olevat näiteks Smuul. Tagajärjeks oli tüüpiline jaburusjoobe sündroom. Kommunistide õnnetuseks ei pidanud see sündroom vastu sini-must-valge lipu tõusmisele Pika Hermannini torni. Selles näen mina Smuuli traagikat.

P.-E. R.: Oletan, et masside mõjutamine kindlas suunas ka ilukirjanduslike vahenditega oli omaette eesmärk küll. Kuid lisaks muule idealismile sisaldub selles ka kirjanduse mõju kohutav ülehindamine, oletus, et sobivate kirjandusteostega, kui kõik teised kõrvaldada, saab lõplikult tegelikkust muuta. Marksism on kummaline, ühitamatu segu idealismist ja äärmisest materialismist. Marx tahtis ka objektiivset tegelikkust muuta, hiljem selgus, et enim, mida võis saavutada, oli muuta inimese ettekujutust objektiivsest tegelikkusest. Üks kujutletav tõeline marksist tegi arvatavasti vahet tegelikkuse ja soovitu vahel, oli materialismi poolal.

E. S.: Kas peaksime eeldama, et toonased kirjanikud olid tegelikult idealistid, elasid ideede, ideaalide maailmas, elust irdunult? Nagu öeldud, oli neil tegelikkusest ja eesti rahva kannatustest väga hea ülevaade. Siit vaatab meile vastu kummaline paradoks või sisemine murdumine. Kõige andunudalt teenisid ja ülistasid uut korda need, kes olid Venemaal käinud, vene asja näinud ja tulid laskurkorpuse või kunstiansamblite või ma ei tea mille koosseisus tagasi. Samal ajal olid nemad Eestis õieti ainuke kontingent, kellel oli vaba valiku võimalus. Neid ei oleks ähvardanud repressioonid, kui nad oleksid tagasi tõmbunud ja kollaboratsioonist keeldunud. Nad oleksid ainult mõnest privileegist ilma jäänud. Paljudel teistel, nii parnassile pürgijatel kui ka eesti ajal koha kindlustanutel, see valik puudus. Pahatihti seati küsimus suisa nii: kas koostöö või intellektuaalne nullimine kuni Siberisse saatmiseni välja. Paraku leiame kõige vängemaid tekste neilt, kellel oli võimalik loobuda.

T. L.: Tuleksin tagasi nende tekstide mõju juurde. Kui 13-aastane poiss loeb Villem Grossi jutustust "Tiivasirutus" (1958), nagu juhtus minuga, siis ei pruugi see nii väga ohutu olla. Selles raamatus räägitakse asjadest, mis murdecalisi tavaliselt väga huvita-

vad, räägitakse n.-ö. initsiatsioonist ja sellega seostuvast. Aga "Tiivasirutuses" on see kõik ühendatud kommunistliku valega. On arhetüüpne, kande situatsioon kommunistlikus soustis. See lõhub nooruki teadvust. Kui paljudel inimestel võidi nõnda kujundada püsivaid hoiakuid?

P.-E. R.: Ma ei arva, et mõju oleks olnud isikuti väike või kvantitatiivselt kitsas. Kuid ajaloos pole analoogilistel puhkudel kirjanduse mõju ialgi olnud totaalne. Ei ole kunagi hetke, kus on olemas ainult 13-aastased. Tema kõrval on ikka nooremaid ja vanemaid, isegi siis, kui suurem jagu on pokri pandud, maha löödud või välja saadetud. Tegelikus elus ei ole kunagi nii ühest keskkonda ja õhkkonda, nagu mõnes kirjandusteoses võib olla.

Siin nimetati arhetüüpe. See on oluline, sest suurem jagu Stalini laureaate sarjast on kirjutatud selge arhetüübi järgi. Esteetilisest seisukohast on need teosed sama tüüpi nähtused nagu seebiooperid, mis samuti mängivad kindla arhetüübi peale. Uinuv või vähe süvenev teadvus võtab need kergesti vastu. Mõju on tagatud eriti alaealiste juures. Kuid on bioloogiline paratamatus, et ka sel viisil veedeldud alaealine saab ühel päeval täiskasvanuks, ja igasugune üleminek alaealisusele täisealisusele tähendab kriitilisuse ja skeptilisuse läve ületamist.

H. K.: Semperi ja Metsanurga mainimine ennist veidi puudutas mind, sest olen nende vastu huvi tundnud. Eriti Semperi puhul olen pead murdnud ahitava küsimuse üle, mis temaga tegelikult juhtus. Võib-olla ta kasutas küüniliselt oma head informeeritust? Teisest küljest oli Semper üle elanud vapustusi, tema parim sõber Barbarus kas lasti maha või tappis enese. Metsanurk oli realistlik kirjanik. Ja nagu ütlesin, realism on isenesest juba leping võimuga, isegi kui see on kriitiline realism. Semper oli 1930. aastatel ühiskonnategelane ja funktsionäär ("Loomingu" toimetaja). Kui ta Eestisse jäi, siis leping võimuga oli tal varasemast olemas. Väga harva katkestatakse seda vabatahtlikult. Selleks peab olema hoopis teist tüüpi kirjanik, näiteks Laaban. Juunipöörde järel andis Laaban intervjuusid ja tema kogutud värsideski on trükitud omaaegne ülistusluuletus Stalinile. Kuid Laabani tekst omandab teistsuguse väärtuse, sest temal puudus leping võimuga nagu realistidel. Ega sõlminud ta seda ka hiljem. Semperi ja Metsanurga leping jätkus, nad ei saanud seda vahetada katkestada ja see laostas neid.

P.-E. R.: See Laabani luuletus — kui räägime ikka ühest ja samast — oli minu teada mõeldud paroodiana, aga läks tollal tõe pähe. Kogutud luuletustes on sellega kõrvuti samas vaimus ja toonis Eenpalu-aegse rahvuslik-noorusliku positiivsuse värsistusi, mis on niisama lõbusad lugeda. Autor oli tollal alla kahekümne, mil on raske saada aru, kui tõsiselt või kui palju n.-ö. pulli pärast midagi kirjutatakse.

H. K.: Semperi sõjaeelse ja -järgse loomingu vahel näib olevat ületamatu lõhe. Omaaegne salongikommunism, provokatiivsed ideed "Clarté" eeskujul ei loo tegelikult mingisugust silda nõukoguliku terrorismiga. Ühenduses moraalse hukkamõistuga tuleb mulle meelde Sartre'i postuumselt ilmunud "Moraalivihikud", kus moraali kohta öeldakse, et selle atmosfääri loovad kaks tingimust: läbikukkumine ja müsteerium. Moraal on määratud läbikukkumisele, sest ta tuleb alati kas liiga vara või liiga hilja. Sel ajal, kui miski toimub, ei ole kunagi moraali. Me ei tea eales, mis on meie osa selles, mille kohta langetame moraaliotsuse. Näiteks prostitutsiooni halvustavad mehed, kes ise kasutavad prostituutide teeneid. See on müsteerium, mida nad ei pruugi teadvustada. Seepärast peaks võib-olla hoiduma isiklikest hinnangutest. Me ei saa minna sinna aega, kus asi toimus. Moraali läbikukkumise vari lasub sellisel hinnangul niikuinii. Eelistaksin rääkida Semperi üksikutest teostest ja täiesti eraldi käsitleksin tema isiku probleemi. See on äärmiselt huvitav ja midagi väga vastikut on seal tõesti.

E. S.: Realistide leping võimuga kehtib ehk mingil määral Eesti kontekstis, eriti Stalini aja oludes. Aga põhimõtteliselt säärased üldistused mulle ei meeldi, sest nad ei ole kunagi õiged. Issanda loomaaed on kirju ja kirjanikkond veel isäranis. Kui ringi vaata me, leiame enam-vähem kõikjalt võimuga kokku ja lahku elavaid sõnaseadjaid. Üks osa

futuriste toetas fašismi. Majakovski ja tema ringkond teenis bolševikke. Teisalt näiteks sajandi alguse Ameerika realistid, naturalistid, eriti nn. poriuurgitsejad, olid selges konfliktis valitseva võimu ja rahaoligarhiaga. Nad pidasid oma missiooniks võimu kuritegude paljastamist. Lisaks võib küsida: mis on romaanil "Valgus Koordis" tegemist realismiga ehk tegelikkuse tõepärase kujutamisega?

P.-E. R.: Autori leping võimuga võib tähendada ka salalepet, mille alusel kirjanik võimu pahesid paljastab ja seeläbi teda mütologiseerib. Ja siis on veel kolmas võimalus: olla väljaspool võimu ja võimule oponeerija mängu. Seda tähendabki arvatavasti suure kirjanduse sees asuva "väikese kirjanduse" mõiste. Huvitav on just see, et Hasso ei asesta neid "väljasolijaid" välja, kõrvale, vaid nimelt selle teise s i s s e . Siiski meenutab see pisut liialt vana head sisepagulase mõistet, mis kärbib kujundi uudsust. Kui sellega aga ikkagi kaasa minna, siis ei kujutleks ma "väikest kirjandust" kompaktsete pesadena (teatud autorid, teatud teosed) suure sees, vaid kolloidsest laialiolevana. "Väike kirjandus" on samaaegselt otsekui igal pool (vahel ka suure kirjanduse t e o s t e sees) ja siiski ümbrusest eristatav, mitte lahustunud ja tõenäoliselt põhimõtteliselt lahustumatu. Kuid olgu sellega, kuidas on. Üldiselt ma peaaegu aktsepteerin Hasso skeemi, kuid näen ka väikese kirjanduse — kui selle tunnuseid toodud näidetest õigesti tuletan — ohtusid, "pärispatte". Kuidagi viisi seostub see Talviku kuulsate värssidega, mida viimasel aastakümnel on palju tsiteeritud: "...õõs on asju, / mille külge tark ei puutu." See tarkus, võib-olla moraalse dominandi ülitugevus, võib-olla delikaatsus väga kõrgel astmel, võib-olla ettevaatlikkus, mis sunnib vältima teatud tunnetussfääre — see võib osutada ka täiesti halvavaks. Kuid siingi tuleb eristada autori elulist käitumist — mida ta endale ja teistele teeb, millistesse katsetesse viskub, milliste rataste vahele jääb, ja kõike seda raamatukaante vahel.

H. K.: Veel paar sõna realismist. Jään selle juurde, et ka kriitiline realism on leping, sellisel juhul, nagu Paul-Eerik Rummo ütles, salaleping, mis sõlmitud tagaukse kaudu. Ta elatab ennast võimu pahatgedest ja nende moraalse hukkamõistu võimalusest. Realismil on samad puudused mis moraalil — ta tuleb kas liiga hilja või liiga vara. Moraali mõisted on igas uues olukorras ümber asetatavad, kriitiline realist võib muutuda sotsialistlikuks realistiks. Kriitiline realism on eriline võimutingitus ja temas pole sellist vastupanujõudu nagu tõeliselt alternatiivses kirjanduses. Kirjanduses, mis oleks võimust välja tõugatud, aga samal ajal leiaks tee, kuidas võimu õõnestada.

P.-E. R.: Kirjandus ei pruugiks sellist eesmärki seada, aga objektiivselt kukub välja, et ta nii või teisiti õõnestab võimu juba lihtsalt oma olemasoluga, ja hea ongi. Niisamuti võib ka autori salalepe võimuga olla mõlemalt poolt ebateadlik.

T. L.: Ühesõnaga, realism on ikkagi üks kahtlane asi?

P.-E. R.: Realism kuulub maailma ja kõik, mis on maailmas, on kahtlane.

Paus

T. L.: Viimase 50 aasta kirjanduses on vähemalt 2 ideaalset kirjanikku — Betti Alver ja Uku Masing. Nemad on eetilise kindlamõelsuse etalonid. Praegu mõjuvad nad teatud mõttes halvasti, sest igaüks võib küsida, miks nemad said ja teised ei saanud. Siis on veel Artur Alliksaar, kes on määratlematu, ent väga suur kirjanik. Need kolm moodustavad sõrestiku, millele laotub 1960. aastail okupeeritud Eestis kirjutatu. Kui 1950-ndail võimutses panslavistlik kirjandus, siis 1960-ndad oli venevastase kirjanduse ajajärk. Teatavas mõttes oli tegemist nii lugejate kui ka kirjanike kättemaksuga panslavistliku mõnitamise eest. Ja Alver, Masing ning Alliksaar olid sõrestik, millele 1960-ndate kirjandusvisioonid ehitati. Kuigi Masingut siis Eestis peaaegu üldse ei avaldatud ja Alliksaare esimene luulekogu ilmus alles paar aastat pärast luuletaja surma ("Olematus võiks ju ka olemata olla", 1968). Ikkagi chitati kirjanduslosse just nende kolme tähendusüsteemidele. 1960. aastate venevastase luule näitena nimetan Paul-Eerik Rummo poemi "Väikese linna kohvikumuusikat". Seda teost Pedagoogilises Instituudis käsitledes tuleb alati välja, et tegemist on vene- (*resp.* nõukogude-)vastase tekstiga.

P.-E. R.: Ülekompeenseerimise mõttes ja edvistamiseks võin öelda, et umbes selle luuletusliku kirjutamise ajal tõlkisin ma väga meisterlikult ja täiesti vabatahtlikult R. Roždestvenski "Reekviemi".

T. L.: Küllap on minu viga see, et arutlust valesi suunan. Ent "Väikese linna kohvikumuusikat" tundub ikkagi olevat omalaadne venevastane manifest. Seal on näiteks huvitav motiiv kartuli-üdudest, mis kasvavad lagesid lammutades keldrist katusele ja muu hulgas "lõikavad läbi turvõrgud (juurviljad vabaks!)". See on küll õudselt labane, aga vähemalt kaks tudengit on just neis ridades näinud Eesti vabaduse idee rõhutamist, usku eestluse tulevikku...

P.-E. R.: Minu meelet on see...

T. L.: Profaneerimine?

P.-E. R.: Eesti vabaduse profaneerimine sellisel juhul. Mitte et niisugune tõlgendus oleks minu ilusa luuletuse profaneerimine, vaid kui kartuli-üdid peaksid tähendama Eesti vabadusvõitlust, siis oleks see luuletus vabadusvõitluse profaneerimine.

T. L.: Ütlen ausalt — niimoodi on tõlgendatud. 1960. aastate tekstidesse kiputakse kaunis otseselt sisse lugema poliitilist sõnumit. Kas see on vale? Mäletan, et ka 60-ndate kirjandussõbrad lugesid siis uudisteostesse sageli sisse ühemõttelisi venevastaseid sõnumeid. Kindlasti oli see inetu, ehk isegi kõrge kunsti rüvetamine. Samas oli see ka ootuspärane kättemaks. Ütleksin isegi, et see oli vabadusvõitlus. Nii toimiti Paul-Eerik Rummo loominguga, Kaplinskiga, 1970-ndail lisandus koloriitne Runnel.

P.-E. R.: Kaplinski on pikka aega, viimati tõenäoliselt sel ajal, kui ta elu veel natuke ohus oli, igal võimalikul juhul korranud, et tema luuletus Veringetorixist ja Caesarist ei ole allegooriline. Mõeldud on konkreetset ajaloolist episoodi. Seda teksti tõlgendati aga alati nõnda, nagu Toomas praegu esile tõi. Nüüd, vabas Eestis, võiks Kaplinskilt uuesti küsida, kuidas ta oma luuletust praegu kommenteeriks. Muidugi võib luuletus välja kukkuda allegoorilisena ka autori tahtest sõltumata.

T. L.: 1960. aastail võeti Eestis uumat kirjandust vastu positiivselt poliitilisena. Iseasi, mida kirjanikud kirjutades kavatsesid. Praegu oleks vaja korjata mälestusi ja seletusi tolle aja uudiskirjanduse retseptiooni kohta. Samas tahan toonitada, et tõsiselt ja ausalt on vaja kirjeldada ka 1950. aastate panslavistlikku eesti kirjandust. Tuleks välja anda stalinistliku kirjanduse antoloogia ja kooliprogrammiski peaks olema paar markantset näiteteksti.

H. K.: Antoloogia tuleks koostada nii, et keegi ei arvaks, nagu hindaksime neid tekste esteetiliste kriteeriumide järgi. Seetõttu peaks valima ideoloogilisest seisukohast kõige credamaid palasid. Smuulilt mitte "Järvesuu poiste brigaad", vaid "Poem Stalinile".

E. S.: Eks antinäidete kogumiku koostamise taga ole too ilus-kena lootus, et inimesed õpivad ja ei korda eelmiste põlvete rumalusi.

P.-E. R.: Isegi kui seda lootust ei oleks, ei saa ajalugu õppides kunagi midagi vahele jätta.

E. S.: Jah, ja seetõttu juhiksin tähelepanu ühele ajaloolisele seigale. Nähtavasti ei ole ükski kirjanik, kes lõi nendel aastatel üht- või teistviisi läbi, sahtlisse kirjutanud. Varem võis mõelda, et avaldavad meie kirjanikud, mis nad avaldavad, kindlasti ei ole see kõik, mis nad kirjutavad. Küllap on sellest või teisest romaanist olemas paralleelvariant, mis annab loole uue tähenduse. Küllap on see või teine kirjanik peitnud oma tõelised käsi-kirjad kuhugi kohvri põhja või viinud naabrimehe toapeale. Nüüd on kolm aastat trüki-vabadust möödud ja kuskilt ei paista neid suuri ja olulisi teoseid, mis oleksid sündinud südame sunnil või süüme rahustamiseks. Nagu nõukogude eesti kirjanik ei vaevunud või ei sõandanud ennast välismaal avaldada, nii ei pidanud ta nähtavasti vajalikuks ka sahtlisse kirjutada. Meil puuduvad oma Solženitsõnid ja Grossmanid.

T. L.: Kas Uku Masingut ei võiks siiski nende hulka lugeda?

E. S.: Arvan, et Masing on liiga crandlik ja liiga suveräänne nähtus, et tema najale toetudes saaksime eesti nõukogude kirjanduse mainet tõsta.

T. H.: Küsigem õige julgalt: kas "liiga erandlik ja liiga suverääne" ei tähenda lihtsalt, et ainuke täiesti suverääne?

E. S.: Ka Betti Alverist oli selles ühenduses juba juttu. Ehkki tema kogusid avaldati lünklikult 1960. aastate keskpaigast peale. Masingut meil ei trükitud, ainult käsikirjad liikusid ringi. Tema luulekogud ilmusid välismaal. Teine mõeldav näide oleks Helmut Tarand, kelle luulekogu avaldati vabas ilmas, kuigi varjunime all. Andres Tarand oletab, et KGB-l ei läinud korda autorit kindlaks teha.

T. H.: Me ei ole täna tsensuurist rääkinud, ilmselt veendumusest, et kõik teavad selle veel hiljutisest olemasolust niikuinii. Sõjajärgne kirjandus kodumaal on eksisteerinud kord väga range, kord veidi vähem range tsensuuri tingimustes. Võiks mõelda, kas meie rahvuskirjandus kodumaal, kui tervik, kui mingisugune molekulaarne üksus on olemuslikult teistsuguse struktuuriga kui tsensuurivabad rahvuskirjandused meie läheduses. Tuleb meelde üks Milan Kundera väide, et Ida-Euroopa tsensuuriga riikides ei saa üldse eksisteerida romaan, kuivõrd selle žanri olemusse kuulub avatus ja liikuvus igas suunas, elu kõigi kihistuste vaba käsitlemine. Kui Kunderal on õigus, siis on Eestis pool sajandit kirjutatud pseudoromaane. Mida sellest arvata?

P.-E. R.: Alalhoidlikkuse vaim iseloomustab eesti rahvuslikku iseloomu igal elualal. Et toimitakse tsensuuri tingimustes, oli ju kõigile teada, kirjutajale eeskätt, ja ei hakatud aega raiskama selle peale, mis niikuinii trükki ei lähe. On isegi väidetud, et tsensuuri positiivne roll võiks olla selles, et ta sunnib kirjanikke intensiivsemale kujundlikkušele millegi varjamise tagamõttega. See paradoksaalne väide võib-olla on isegi osaliselt õige, kuid üldiselt on see siiski absurdne, ja ma ei soovi seda lähemalt põhjendada.

T. L.: Huvitav on ka see, et ideoloogiliselt perfektset teksti ei tohtinud üldse iga kirjanik kirjutada. Seda võis ainult valitud seltskond, teistele oli lubatud natukene kõõbakas, ideoloogiliselt vildakas tekst. Reglementeeritud oli ka see, kes sai piiratud arvu kõige õigemate kirjutajate kohale. Neil oli parteipilet, nad olid kõige ustavamad ja tohtisid kõige õigemini kirjutada.

P.-E. R.: Tõenäoliselt. Igatahes "keskuse", Moskva mudel oli see kindla peale. Eestis ei jõudnud see vahest nii kontrastselt välja kujuneda.

T. L.: Aga näiteks Alliksaart ei oleks lubatud suurehitustest ideoloogiliselt õigesti kirjutada.

P.-E. R.: Jah, vahel ta prooviski midagi sellesarnast, aga ikka ei läinud läbi.

T. H.: Keelekasutus oli ju ideologiseeritud. Ühed orienteerusid algusest peale võimukeelele, vahest ka lootuses leida nõnda võimalus sotsiaalsete probleemide käsitlemiseks. Tegelikult ei lubanud see reglementeeritud mõistevaraga keel maailma üldse adekvaatselt eritleda. Teised kasutasid tavalist, vaba keelt, olid ametliku keskkonna suhtes lahkkeelsed. Hea näide on siin Mati Unt. Kui ta oleks ootamatult kasutanud "õiget" keelt, siis mõjunuks see paroodiliselt. Seesugune keelekasutuse suveräänsuse taotlus, võimukeele nõuete teadlik vältimine torkab silma ka 1970. aastate teisel poolel ja 1980. aastatel tegutsenud kriitikute juures.

H. K.: Kuidas siis suhtuda romaani võimalikkusesse Ida-Euroopas? Kundera eitust on liialdatud, võib-olla asja reljeefsemaks tegemise, võib-olla enesereklaami mõttes. Ta on väga kaubanduslik kirjanik, mistõttu tema avaldustesse peab suhtuma teatud reservatsioonidega.

Põõrduksin veel kord väikese kirjanduse poole Kafka näite põhjal. Tema vanemate kodukeel oli maa-jidiš, mida linnas enam ei kasutatud. Ka tšehhi keel ei olnud neile omane. Nad kasutasid Praha rahvalikku saksa keelt, mis oli aga väga vaene keel. Nii et Kafka ei saanud kirjutada juudi keeles, see oli maainimeste keel, tšehhi keel oli võõra rahva keel ja saksa keel oli vaene, ebaesteetiline keel. Lõpuks hakkas ta nagu paljud teisedki Praha juudid kirjutama saksa keeles. Tekkis nähtus, mida on nimetatud väikeseks kirjanduseks ja millel oli eesti kirjandusega hästi haakuvaid tunnuseid. Kõik, mis selles kirjanduses öeldakse, saab vahetult poliitiliseks. Keele kasutamine toob kaasa poliitilise

laengu. Ükskõik, mida Runnel, Viiding, Kaplinski jne. eesti keeles kirjutasi, kasutades seda keelt kuidagi "kõrvale libisedes", oli iseenesest poliitiline akt. Prosaistidest Jaan Kross ei jää väikese kirjanduse südamesse, vaid rohkem "puhverosasse", kuid ta hoiab siiski väikese kirjanduse ligi, sest tema eesti keele kasutamine iseenesest on vahetult poliitiline akt. Väikese kirjanduse jooni on isegi pagulaskirjanduses. Ristikivi loobus mingil hetkel avarast, realistlikust romaanist ja otsustas täiesti teistsuguse keele ja romaanitiübi kasuks, mis Kundera järgi ei ole ilmselt üldse romaan. Ristikivi areng langeb teataval määral kokku Eestis toimunuga ja on selle pagulaslik vaste.

T. H.: Kundera tõenäoliselt ei arva, et iga romaan peaks olema absoluutselt avar ja sisaldama kosmose kõiki elemente. Pigem arvab ta, et iga romaan peaks oma valikutes olema täiesti vaba välisest sunnist. Ristikivi valik seda kahtlemata oli, Krossi puhul olid võimalused ette piiratud. Selle paratamatu teadmise kontekstis toimivad ka nende teosed.

E. S.: Romaan võib väga hästi olla ka suletud ega pruugi sugugi alati käsitleda elu kõiki kihistusi. 1960. aastatest alates leidub Eestis mitmeid kirjanikke, kelle kohta saab öelda, et nad ei ole võimuga kokku mänginud. Aga kuigi nad ei alistanud neile vastuvõtmatud ideoloogiat teenima, leppisid nad paratamatusega, et nende romaan või novell peab mahtuma etteantud piiridesse. Mõni katsus kavaluse või narrimänguga neid piire laiemaks venitada, mõni lausa turnis nende peal, aga kõik teadsid, et kui sa astud liiga kaugele vasakule või liiga kaugele paremale, hakkab tsensor sind kimbutama ja halvemal juhul ei pääse sa trükki. Ehkki kirjanikud olid tarastatud, ei loovutanud nad vaimu võimule ja andsid meile viimaste aastakümnete kõige huvitavamat ning olulisemat saaki, kust leiame sedagi, mida tulevikku kaasa võtta. Jaan Kross on selle kirjutamislaadi kõige silmapaistvam esindaja ja hea näide väga tõsiselt arvestatava kirjanduse loomise võimalusest toona. Loomulikult võime spekulcerida, missuguseks oleks ta oma romaan siis garneerinud, kui ta ei oleks pidanud arvestama tsensoriga, kes valvas verekoerana unitaarriigi ja — nüüd võime sedagi välja öelda — suurvene ideoloogilisi huve, nõudeid. Mis värvides oleks ta teistes tingimustes kirjeldanud venelaste hirmutegusid Liivi sõjas või kuidas tõlgendanud Eestimaa liitmist/liitumist Rootsiga? Aga need on mõistagi perifeersed küsimused.

Ärgem unustagem, et oma mõtete täiesti tsensuurivaba avaldamine on inimkonna ajaloos olnud pigem crand kui reegel. Õigupoolest on seda suutnud tagada ainult Lääne demokraatiad ja nemadki loobusid ilukirjandusteoste puhastamisest pärast pikka ja kohati koomilistki kemplemist. Inglismaal lubati James Joyce'i "Ulysses" kärbeteta kirjastada ja kaubastada 1936. aastal — neliteist aastat pärast esiktrükki Pariisis. D. H. Lawrence'i "Leedi Chatterley armuke" pääses keelatud kirjanduse nimekirjast sealsamas Inglismaal kõmulise kohtuprotsessi järel alles 1960. aastal — kolmkümmend kaks aastat pärast privaatlajaannet Firenzes. Eesti kirjanduses on olnud ainult üks suhteliselt vaba periood. Enne ja pärast seda kahtekümmend aastat on kirjutamine ikka olnud üks munade peal käimine, nagu Jannsen leidis ja Kross taaskinnitas, tarade vahel iscendaks jäämise kunst, kohus ja vaev.

T. H.: Keda peale Krossi soovite selles ühenduses veel esile tõsta?

T. L.: Üks tähis on Mats Traadi "Tants aurukatla ümber" (1971). Romaanis näidatakse õnnestunud vormis, mis Eestis tegelikult on juhtunud. Kusjuures seda tehakse ka esteetiliselt mõjuvalt. Tabavad üldistused on nii tantsu kui ka aurukatla kujund. Kunstiteosena on see vahest üks tugevamaid kodumaiseid romaane.

H. K.: Romaanist kõneldes lisaksin, et romaan on tegelikult väga monomaaniline kunst. Kirjanik hakkab kogu maailma nägema ühest punktist, millega annab sellele maailmanägemisele omapära ja isegi võikuse, muidugi ka suurejoonelisuse. Ükski monomaanist kirjanik ei võta oma romaani sisse kõike, vaid ainult selle, mida tema kõigepeab. Ja mis tema monomaanias on kõik. Ning seda võib vahel olla üsna vähe. Mida on Balzac oma teostes kajastanud elu totaalsusest? Suur osa tollasest Prantsuse

elust on tema teostest välja jäänud.

P.-E. R.: Küsimus pole tingimata ainult kujutatava elu haardes, vaid ka meetodis, mis-moodi ühte või teist asja kujutada. Võib võtta suhkrunäidise ja kirjeldada seda väga mitmest vaatepunktist. Romaani elutäius võib moodustuda ka vaatenurkade rohkusest.

T. H.: Viimase poole sajandi jooksul kodumaal loodud kirjanduse uurimine-mõtestamine vabades oludes on saanud alles alata. Suur töö seisab veel ees. Meie saame praegu teha oma vahekokkuvõtte.

H. K.: 1960. aastate kirjanduse käsitlemisel on meil veel mudeli defitsiit. Hoopis lihtsam on mõelda 1950. aastate kirjandusest. Ideoloogilist ja moraalselt seisukohta on suhteliselt kerge võtta. Aga sellest kirjandusest, mida alustas kassetipõlvkond ja mingil määral Kaalep ning Kross, ei osata veel mõelda. Tuleks kiiresti luua mudel ning anda hinnang kirjanduskooslusele, mis seesugusena kaob peagi minevikku.

T. L.: Teise maailmasõja järgne kodumaine kirjandus sisaldab ühest küljest unikaalseid nähtusi, teisest küljest aga jätkab mõnikord otse rabava aususega eesti kirjanduse põhijoont ja rahvuslikku missiooni. Kõige selgemini avaldub see 1960-ndate isamaaluu-les, millel oli igas mõttes otsustav osa. Äärmiselt olulisi isamaaluuletusi kirjutas tollal Betti Alver, neist kõige hõlmavam vist "Jõgeva ja Pedja vahel". See on Juhan Liivi traditsiooni jätkamine teistlaadses kujunditehnikas. Tegelikult olid 1960-ndad Juhan Liivi kümnenend — 1964 möödus 100 aastat ta sünnist ja just tema kaudu teadvustati eestluse sügavaim mõte.

Kunagi pidi alati rääkima "eesti nõukogude kirjandusest". See oli aeg, mil piid: ütlema nn. Vabadussõda. Praegu räägitakse mõnikord hoopis eesti nn. nõukogude kirjandusest. Pakuksin siiski määratluse sellele kommunistlikule mõistele, mida meil juba mõnda aega püütakse vältida. Niisiis: eesti nõukogude kirjandus on Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi administratiivsetes tingimustes kirjastatud eesti kirjanike raamatud. Betti Alver mahuks selle mõiste sisse, Uku Masing jääks välja.

P.-E. R.: Kui ma enne nimetasin alalhoidlikkust kui rahvusliku iseloomu ja ka eesti kirjanike iseloomu läbivat või isegi määravat joont, siis see paraku ei tähenda ainult seda alalhoidlikkust, mis on igal bioloogilisel organismil olemas oma elu säilitamiseks. See tähendab natuke rohkemat: eksisteerib ka rahvuse alalhoidlikkus, ja see toimib väikeste etnoste puhul jõulisemalt kui suurematel, kes ei pea kogu aeg värisema oma füüsilise ja kultuurilise kadumise ohu pärast. Siit tuleneb ka isamaaluu-eriline tähtsus meie kirjanduse ajaloos, millest Toomas Liiv rääkis positiivse varjundiga, mina aga tahaksin kõnelda natuke skeptilisemalt.

Ka eesti rahvuslus ning isamaalus võib osutada üheks abstraktsiooniks, mis lämmatab oma lapsi, või üheks kimäärriks, kes õgib oma pooldajaid. Nimelt seeläbi, et asetab piirid teadvuse vabadusele. Peaaegu kogu aeg on Eesti ajaloos valitsenud olukord, kus eestlane ei saa end tunda vaimselt vabana, sest see oleks kaasa toonud — või on vähemalt arvatud, et oleks — töötamise rahvuse vastu. Kui kõik eesti vaimuinimesed oleksid mööda maailma laiali jooksnud või teinud mis neile iganes meeldib, siis poleks eesti isamaalist mõtet ehk enam olemaski. Ja see on üks varjund, mida peaks arvestama rahvuslik-positiivse peale mõeldes. 1920. aastatel, kui Vabariik oli alles noor ja rahvuslik triumf värskest läbi elatud, ei olnud isamaalisust eesti kirjanduses kuigi palju. See tuli, jämedais joontes, koos Pätsi riigipöördega. Loomulikult oli sellel siis juba kroonuliku nõude märk küljes. Ja hiljem, vene ajal, oli meie kõikide kohus näidata oma kuuluvust isamaalisuse poolele. Aga sellega kaasneb ka automaatselt, et meie vaimne vabadus on ahistatud. Üht aforismi parafraseerides võiks öelda: eestlasel ei ole valikut, ta peab alati olema eestlane. See asetab omad piirid teadvuse vabadusele. Minu lootus on selles, et nii väliste tingimuste poolest kui ka eesti lugeja teadvuses jõuab ükskord kätte niisugune ajajärk, mil aktsepteeritakse absoluutselt vaba, ilma mingi positiivse programmita kirjutatud eestikeelset kirjandust.

E. S.: Me ei kavatsenud hakata asju paika panema. Kohati kippus meie jutt hajali mi-

nema, aga üht-teist jõudsime siiski arutada. Võib-olla oleksime pidanud rohkem tähelepanu pöörama nn. väikesele kirjandusele, tollele makrokirjanduse seels olevale mikrokirjandusele, ja tõsisemalt vaatlema neid piirteoseid, mis oskasid tsensurarandikus tagada endale kunstilise suveräänsuse. Seega enam huvi tundma kirjanduse nende osade vastu, mis tõenäoliselt jäävad püsima. Minevikust pääsu ei ole. Olnud ei saa olema tuks teha. Seda on korduvalt üritatud, eriti jõhkralt nendel aastakümnetel, kui ühiskonnas toimunud tõlgendas "ajalooline" materialism. Viiskümmend aastat nõukogude aega eesti kirjanduses on tõsiasi, millega tuleb tahes-tahumata arvestada, leppida. Vahest ehk õnnestub meil edaspidi leida minevikuga kompromiss või mingisugune konsensus, et toonane taak ei takistaks edasiliikumist. Kõige parem aga, kui eesti kirjanik jaksaks enast tollest minevikust sedavõrd lahutada ja olnusse taas sedavõrd süüvida, et hakata belletristlikult analüüsima belletristlikku probleemi: mis siis ikkagi juhtus toona eesti kirjanikuga, et ta käitus ja kirjutas nii, nagu ta käitus ja kirjutas.

Conditio sine qua non

Toogu tulevik, mida ta iganes toob, selge on juba, et 1991. aasta jääb Eesti ajalukku ühe olulisemana. Ligi viis aastat väldanud üldrahvalik iseseisvusvõitlus on andnud esimesi reaalseid tulemusi, on kuulutatud taastatuks Eesti omariiklus ning seda riikluse taastamist on ka rahvusvaheliselt tunnustatud.

Kogu selle viie aasta jooksul on kasvava eduga analüüsitud, millest me püüame vabaneda, mida seljataha jätta, mida on meile enesele ja meie kultuurile tähendanud möödunud viiskümmend aastat N. Liidu rüpes. On tehtud ka esimesi tuliseid ettepanekuid (Mait Raun, Toomas Liiv jt.), kuidas tolle poolsajandi kultuuriloosse suhtuda, kuidas teda tulevastele põlvetele kirjeldada. Ettepanekud on olnud võluvalt kompromissitud, ent minu jaoks on neil ka oluline viga man: ma pole päris kindel, kas me vajame järjekordset puhtpoliitilist kultuurikirjeldust. Tõsi küll, nõukogulik kultuur oli poliitikaga nii tihedalt põimitud, nõukogulik kultuurilugu nii sõltuv poliitilistest pöörakutest ja otsepõrutamistest, et ilma poliitilise analüüsita teda ka seletada ei saa. Ent võib-olla on meile enestele ja meie lastelegi palju tervistavam hinnata möödunud aastakümneid ennekõike esteetilises vaatepunktist: korjata sealt üles kõik esteetiliselt vastuvõetav ja oluline ning alles seejärel analüüsida poliitilist ausust ja kvislinglust.

Sellisele suhteliselt leebemale järeldusele juhivad mind mõtisklused meie eelmise iseseisvusperioodi alguse üle. Esimest korda pikkade sajandite järel pääses Eestimaa omaette ja vaba olema. See pidanuks olema tohutu psühholoogiline ja sotsiaalne vapustus, mis ka senise kultuuriharrastuse oleks pahupidi pööranud. Teame, et tegelikkuses seda ei juhtunud, veelgi enam, et kunsti ja kultuuri edenemises ei olnud neil aastail peaaegu üldse midagi murrangulist märgata. Võrdluseks mainitagu, et 1940. aastal tuli ränk murrang kätte kuuajalise täpsusega. Siit võiks teha veidi lihtsustatud järelduse, et poliitilise vabaduse saabumine ei põhjusta kultuurikontinuiteedi murrangut, vabaduse äravõtmine aga küll. Tahaksin väga, et nüüd ja edaspidi suudaksime endast ja oma nõrdimusest veidi üle olla ja vabaduse väärikselt suhtuda möödunud aastakümnete kultuuritegevusse, üsna niisama iseenesestmõistetavalt nagu selle sajandi teise aastakümne alguses. Üks aga muidugi on ja jääb: sovetlikud aastad pole võrreldavad isaariaegsetega.

Niipalju sellest, mis on olnud. Praegu tahaks asetseda näiteks järgmise aastatuhande alguses, et tagasivaatavalt nentida, mis oli see uus, mis eesti kirjanduses ja kultuurielus algas uue iseseisvuse tulekuga. See tähendab, et kunagi tulevikus jälgitakse erilise hoollega just seda, mis praegu toimub, mida me ise praegu alustame.

Sõندان nüüd arvata, et esteetilises mõttes ei sünni ühelgi kunstialal ei nüüd ega ka lähiaastatel midagi rabavalt uut ja pöördelist. Eesti kultuuril ei ole tarvidust erilise poliitilise taassünni, ärkamise või pohmelli järele. Kultuur andis meile ju kõigil neil okupatsiooniaastail peaaegu ainsana identsustunnet ja meelekindlust, nii korrumppeerunud, kui ta ise sealjuures ka polnud. See oli meie eneste oma ja äratuntav korrupsioon, meie eneste elu ja olemuse peegeldus. Nüüd oleme vabad vastu võtma ja viljelema kõiki mõeldavaid esteetilisi mõjusid, oleme vabad kaevuma oma rahvusluku ja rahvusisesusse kõige sügavamal määral. Ja oleme vabad ka oma rahvuslikust identsusest loobuma. Mitte

enam homo soveticus' e, vaid maailmakodaniku mõttes. Arvan, et seda kõike ka lähiaastatel tehakse. Ning mõnede märkide järgi võib juba täna öelda, et kui mitte kogu rahvast, siis vähemalt kultuuriüldsust valdab küll kõheduse ja nõutuse tunne. Eesti rahvuslik kultuur kui eesti rahvusidentsuse tuumne osa on aastasadade vältel, kaasa arvatud eelmine iseseisvusperiood, olnud äärmiselt tsentripetaalne, väljast otsiv ja väljast hankiv, ent alati kõike koju kandev, kõike omas kodus struktureeriv ja semiotiseeriv.

Oma uues vabaduses satume vist esimest korda ajaloos nii võimsate tsentrifugaalsete jõudude kүүsi, nagu need tänases ülemaailmses infoühiskonnas valitsevad. Me astume kõrgrõhu keskkonnast ülihõredasse atmosfääri ja meid tabab ilmselge kessoontõbi. Meid ähvardab lõhkiplahvatamine. Kummaline küll, aga okupantide ideoloogia ja tseensuur sundisid meile peale surrogaatset ja absurdset kultuurimudelit, ent ühtlasi kaitseisid niisama surrogaatse ja absurdse massikultuuri eest. Et massikultuur on eelkõige äri, siis on juba praegu selge, et mingit eesti oma massikultuuri ei sünni kunagi, sest see lihtsalt ei tasu end tõeliselt ära. Seetõttu võetakse kohe üle kogu amerikaniseerunud massikultuur oma tehnilises täiuslikkuses ja odavuses.

Aastakümneid on meile piitsahoopidest sündinud karjed ja pekstavate seljasirutused, orjastatute mõistukõne olnud mitte ainult poliitiline, vaid ka esteetiline sõnum. Pääaegu kõik meie sovetiaegsed esteetilised saavutused sisaldavad neid valusaid ja uhkeid kohti, see oli meie poliitiline, aga ka kunstiline sisekõne, mida vaba maailma keeltesse ei saanud tõlkida. Sellest keelestki oleme nüüd ilma. Ning see tähendab, et iseenese jaoks oleme ilma ka ühest terviklikust kunstikeelest. Kui võõraste rahvaste ees on suhteliselt lihtne selgitada näiteks vabavärsi läbimurdu eesti luules, siis täiesti võimatu on selgitada riimilise ja rütmilise luule pooliroonilist tagasitulekut 1970–ndate alguses, peamiselt Üdi, Runneli ja Luige teenena. Selle nähtuse maitsest mujal aru ei saada.

Terve hulk poetikaid on tühjaks ammutatud, nende tähendus maha voolanud. Karta on, et ka meie oma rahva tulevastele põlvetele tuleb möödunud ajastu väärtusi selgitada rohkete kommentaaride ja abivahenditega nagu mõnd vangide salakeelt. Kurb, aga ega ka päris uusi poetikaid pole eesti kaunitesse kunsidesse eriti oodata, sest just praegu neid ka muus maailmas nagu pole. Käib vanade viiside ümbertõõtamine, kontamineerimine ja assimileerimine, see kunsti tervisesport. Suurema või väiksema eduga oleme kolmel viimasel aastakümnel siiski ülemaailmsele esteetilisele edenemisele järele sõrkinud, midagi siin kõige kiuste ka läbi surunud. Teame muidugi rohkem, kui oleme saanud kasuusele võtta, aga nüüd mõnd paari aastakümne tagust moeröögatust kiires korras "läbi võtta" pole ju ka kuigi originaalne. (Ma arvan, et see lause põhjendab mu suhtelist jahedust Tartu noorte vihaste meeste sürrealismi suhtes.)

Kõige süngem ja kõige erinevam asi meie praeguses kultuuritegelikkuses, võrreldes eelmise iseseisvuse algusega, on see, et toimub kultuuri majandamismehhanismide ja tegevuskanalite lõhkumine. Sel on väga lihtne põhjus: see kärarikas seltskond, kes viimasel aastatel keele ja kultuuri päästmise silti kasutades end võimule upitas, on ise nii läbilõhki kommunistlikust mõtteviisist mäda, et ta mitte ei anna vabadusel olla ja tulla, vaid eelistab vabadust planeerida ja ellu viia sotsialistlike kvartalilõppude tões ja vaimus. Nad ei või lasta sel olla, mis on, ja sel välja surra, mis ise sureb, ei. Nad on kuulnud, et kirjastamine on äriiline tegevus, ja nad nõuavadki, et iga üksikraamat tasuks end ära. Nad on aru saanud, et luuletaja soovib riigivõimust sõltumatu olla, ja nad maksustavadki eesti lauluemade iga neljajalgse regivärsi viimase trohheuse, selle, kus koor sisese astub...

Eesti raamatu- ja ajakirjandusletid on see osa turust, mis esimesena on kaubast täitumas. Just nimelt kaubast, sest pakutakse peamiselt endise keelatud massikultuuri närusemaid vilju. Väärtkultuuri vahendamist jäävad pikaks ajaks tõkestama õiguslik segadus ja majanduslik jõuetus. Aga kui kirjastajad kõige kiuste pakuvad rahvale oma väärtkultuuri niisama keelatud vilju kodu- ja pagulasautoritelt, siis need jäävad letti-

le, sest nende järele ei ole rahvast vajadust tundma õpetatud. Neist viljadest ei teatagi, et nad on viljad. Suur hulk teadust suretatakse poolkunstlikult välja ega lasta tal ise ümber kujuneda ühiskonna tarviduste järgi ja järk-järgult. Hariduses seevastu, mida just saaks ja tuleks kiires korras ümber korraldada, pole märkigi ümberkoolitamisest, kaadriuuendustest jms.

Niisiis, et uue aja künnisel oleks selgust ja kindlust mitte üksnes meie mineviku hindamises, vaid ka selles, mis juba on või mis võiks tulla, ei saa kultuuri- ja kunstiüldsus veel sotsiaalpoliitilisi relvi käest panna. Eesti rahvuskultuuri vabadus on vaja plaanikomitee poiste käest alles välja võidelda. Kultuuri kujundamine ja majandamine tuleb parteisekretäride ja sovhoosidirektorite käest ära võtta, luua kultuuritöötajate õiguste kaitseks ametiühingud võitlema kas või tänase kultuuritöötajate ametiühinguga, kirjas-tajate ja kaupmeestega. Ja seda kõike tuleb veel pikka aega teha iseoma loometöö kõrvalt, iseendas päriselt selgusele jõudmatagi, kohe, sest muidu ei pruugi enam põhjust ollagi. Me ei tohi kunagi unustada damoklesfikku tõsiasja, et nii eesti keel kui ka eesti kultuur võivad küll olla, aga nad ei pruugi olla. Nii maailma kui ka tema ajaloo suhtes ei ole nad *conditio sine qua non*. Nad on ainult meie eneste *conditio*.

RISTIKIVI TULEB LÄHEMALE

Endel Nirk: "Teeline ja tähed. Eurooplase Karl Ristikivi elu".

"Eesti Raamat", Tallinn, 1991. 228 lk.

Endel Nirk on ise esimesena aru pidanud selle üle, missuguse raamatu ta on Ristikivist kirjutanud ja kuidas oleks õige seda lugeda. Või oleks siiski täpsem ütelda: aru pidanud selle üle, missugust raamatut ta kirjutada tahtis? "Kiri vanale klassikaaslasele" on ju tegelikult ikkagi järelsõna ja selgesti raamatu žanrile keskendatud. (Selle ristikivilik paigutus, aga ka selles pakutud biograafilise romaani žanr eeldanuks küll vabamat-vaimukamat teostust.) "Kirja" esimeselt leheküljelt jääb mulje, et tegemist on otsejoones põhitekti sisse kirjutatud kommenteeriva kõrvalepõikega ("Jõudsin Ristikivi elukäigu kujutamisele nende ränk-raskete ja halastamatute aastateni..."). Edaspidi räägitakse aga raamatu teisest pooldest nagu juba kirjutatud tekstist (lk. 139, teise lõigu algus). Ei arva, et lugejat oleks tahtnud segadusse ajada. Ilmselt on tegemist ebajärjekindlusega, nagu neid suure töö viimistlemisel ikka läbi lipsab. Niiviisi saab seletuse ka see esimesel pilgul hämmeldav seik, et "Kiri" on dateeritud, raamat aga ei ole. Ju siis "november 1986" teatabki lugejale käsikirja valmimise aja — kui ta raamatu keskele sattunud seda ikka teeb.

Seega on kõik "Teelise ja tähtede" arvustajad mingis olulises tähenduses päris rängalt hilinevad, objektiivsetel põhjustel küll. Raamatu suhet lugejaga puudutab see ajastuomane ilmutisaeglus õnneks hoopis vähem. Oleks "Teelise ja tähtede" trükkimine kirjandusöb-ralikumalt kulgenud, oleksime oma Ristikivi-kõnelustes ja miks mitte ka Ristikivi loomingu mõistmises praegusest tüki maad edasi jõudnud. Seda hoolimata sellest, et E. Nirgi autorihoiak on selgesti üksildusse kaldud. Nii ei saa lugeja peaaegu midagi teada Ristikivi loomingu Nirgi-eelsest retseptisioonist. Aga sellest veel edaspidi. Teiselt poolt vaadates peaks Eestis praegu vastuvõtuks valmis — Ristikivi loomingut tundvaid — lugejaid rohkem olema, kui oli kolm või neli aastat tagasi. Võib muidugi ka küsida, kas ei ole "Teeline ja tähed" ikki hilinevad selles mõttes, et huvi tõsi-se kirjanduse vastu on just kõige viimasel ajal taanduma hakanud. 1990. aasta sügisel ilmus Ristikivi ajalookroonikate-triloogia uustrükk

ja müüdi mõne päevaga lõpuni (trükiarv ei olnud veel saladus — 50 000). "Hingede õõ" on kõikides raamatupoodides kõikidele kirjandushuvilistele juba paar kuud kättesaadav. Ega potentsiaalseid lugejaid tee ettevaatlikuks kuulnud "Hingede õõ" modernistlikkusest? Eluajal ei hoolinud kirjanik modernistiaust põrmugi, ja tegemist ei olnud hoopiski loomumase tagasihoidlikkusega. Eks avaldunud selleski ristikivilik tarkus ja läbinägelikkus, mis tegi sõltumatuks ahvatluste suhtes, millele järeleandmist peame normaalseks. Postuum-selt on talle modernisti tiitlit muidugi hoopis lihtsam pakkuda, nagu seda ongi mõnel pool tehtud.

Paradoksimeister Ristikivi loomingu ümber tekib paradoksaalseid olukordi. Näiteks see, et tema väidetavalt komplitseeritud teoseid seletatakse tekstide abil, mille keerukus ja suletus on palju kordi suurem kui Ristikivil. Ma ei ole kindel, et Ristikivi algteksti abil noid uusi tekste seletada õnnestuks, kuigi kommentaare need kommentaarid mõnikord vajaksid. Näite pakub "Hingede õõ" uusväljaanne, kui kõrvutada romaani ja järelsõna.

E. Nirk tuleb lahedasti toime modernismi asjasse segamata. Kümnes peatükk, milles vaadeldakse "Hingede õõd", on pealegi raamatu kõige tihedamaid. Nojah, kui püüda käsikirja valmimist ja seejärel toimunut kronoloogias hoida, siis ega Nirk olekski saanud viidata T. Hennoste, kes 1987. aasta detsembris Tallinnas toimunud Ristikivi-kõneluste ettekandes näitas, et modernistlikku teost Ristikivi kirjutada ei tahtnud ega kirjutatudki (Karl Ristikivi 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjalid I. Tallinn, 1988).

Viis aastat võib olla pikk aeg ja 1986—1991 on seda Eestis kahtlemata olnud. E. Nirk kiirustas selle raamatu kirjutamisega, ta ei läbenud oodata lahedamaid aegu ja ainese paremat kättesaadavust. Aga seejuures ei läinud ta kuidagi välja vahepealsetele ega ajutistele tulemustele. Loomingu analüüs on põhjalik ja selle juurest minnakse edasi looja juurde. Et Ristikivi puhul kogu ainese kasutamise aeg pole veel kaugeltki käes, järeldub kas või K. Lepiku hiljutisest intervjuust (Karl Ristikivi ei olnud erak. "Sirp" 8. XI 1991, nr. 45). Mis puutub aga Ristikivi loomingu analüüsi ja mõtestamise, eriti üksikteoste ja tsüklite tasandil,

siis on E. Nirk jõudnud tulemusteni, mille püsivamas tähenduses ei näe põhjust kahelda. Kusjuures ma püsivamast tähendusest rääkides ei pea silmas Nirgi raamatus esitatud järelduste kanoniseerimist, vaid nende osalemist mõttevahetuses, mis nii tähendusrikka loomingu ümber võiks jätkuda ja kesta.

Mille üle kõnelda? Näiteks kirjaniku ja tema loomingu religioossuse üle. Korduvalt seda nimetatakse, aga mida sellega täpsemalt silmas on peetud, jääb selgumata. Mõistet kasutatakse praegu palju ja sellel on rohkesti tähendusi. "Mõrsjalinikust" kõneldes ütleb Nirk, et see pole raamat igatühe jaoks. Sellega tuleb nõus olla, ei ole ju Ristikivi ülepea kirjanik igatühe jaoks. Aga ma ei usu, et "Mõrsjaliniku" puhul oleks usuelamusest osasaamine lugemiseelendusena nii oluline, nagu väidatud. Romaanis ei ole Katarina vaatepunkti, me ei "näe" tema elamisi ega kuule tema mõtteid. Kirjas R. Keerile (29. IV 1965) aga on kirjanik otse sõnu ütelnud, et "Mõrsjaliniku" "keskne probleem on rohkem poliitiline kui usuline".

Kuid alustame siiski veel korra arvustuse algusest, see tähendab autori tagasi- ja ettevaatavatest mõtisklustest valminud käsikirja juures: "...mu esmärk pole niivõrd anda Karl Ristikivi elust ja loomingu uurimuslikku ülevaadet (ehkki püüan vältida teadusliku objektiivsusega vastuolu sattumist), vaid eelkõige edastada oma subjektiivset kujutlust või nägemust ühest kordumatust inimlikust fenomenist, ainulaadsest ja kütkestavast loojaisiksusest" (lk. 141). Kordamine kinnitab, et just niisugune tulemus on tegijale oluline. Juba lk. 138 on "Kirjas" tekstikoht, milles rõhutatakse, et "seostustes ja faktide tõlgenduses üldse on märksa rohkem intuiitiivset ning oletuslikku (s. t. kirjanduslikus mõttes meeleguutuslikku), kui tõsiteaduslik käsitlus endale lubada võiks".

Nii selgesõnalisi remärke lugejale ei saa jätta tähele panemata, langevad need siis lugeja enda muljetega ühte või mitte. Kui subjektiivsus ja intuitsioonimäng tõsiasjade seostamise ees ja asemel, siis milles ja kuidas see avaldub? Kui põhieesmärgiks on nägemus kordumatust inimlikust fenomenist, kuidas jääb siis kunstifenomeniga ja selle kordumatusega? Kuivõrd peab paika tiitelche range ühemõttelisus "Eurooplase Karl Ristikivi elu"?

E. Nirk on kirjutanud põhjaliku ja sisuka raamatu. Seejuures paistab küll, et tulemus ei ole päriselt see, mida kirjutaja kavatses ja käsikirja valmimisel nägi. Lugemisel tuletab end meelde selliste raamatute puhul tavaline "elu ja loomingu". Kõik oleks ju nagu korras — kuid me teame, et autor mõles teisiti! Ristikivi puhul liituvad need poolused, inimene ja tema kirjutatud raamatud, tavalisest teistmoodi ja tihedamalt. Kas ei ole Ristikivi kirjanikusuuruse üks olulisi põhjendusi nimelt selles, et ta oskas

ja tahtis oma inimlikust rikkusest tavatult palju ära anda? Mine tea, võib-olla on asi siiski ka "Teelise ja tähtede" lugemises ja lugejas? Loen ma "Rohtaia" väga tundlikult teose- ja autorilähedaseks kirjutatud analüüsi liiga omaetteolevana, kirjaniku ja teose suhet unustades või ignoreerides? Teist külge pidi seostub see probleem vist küllalt otseselt konkreetse faktiaanse nappusega. Ajapikku see muidugi leeveneb, aga ei kao, ei kaota oma tähendust, sest kuulub olemuslikult Ristikivile omase elamise viisi juurde. Raamatus paiguti tuntav paljusõnalisus — kas ei ole see seotud nii isikoolulise materjali nappusega kui ka mõnede kirjutamisviisi metodoloogiliste isärasustega? Nirk on olnud silmahakkavalt tagasihoidlik tsiteerimisega ja üldse trükitud ja kirjutatud allikatele viitamisega. Tähelepanu äratav see seda enam, et tavalisest rohkem arvatavale tsiteerima juba Ristikivi enda tekstid — oma lõppematute näidetega mõlemis- ja ütlemisnõtkusest, aforistlikkusest, paradoksis, eripärasest huumorist, millel kõigel on asendamatu tähendus raamatu taga oleva inimese nähtavaks tegemisel. Kas ei oleks Ristikivi ise mõndagi olulist enda kohta lühemalt ütelnud? Seesama mõttekäik kehtib Ristikivi kirjade ja nende kasutamise kohta. Nii vähe ja osaliselt, kui me neid siin praegu tunneme, annavad need ometi erakordselt huvitava ja muljehõlme pildi inimesest, kes kirjutab. See pilt ei ole kuidagi vastuolus kirjaniku proosaga, ent kinnitab ka, et oleks asjatu siit konkreetset autoportreed otsida. Ristikivi kirjadest kogunenud isikupilt on elavam ja konkreetsem sellest, mille sain Nirgi raamatust. Usun, et dokumentaalseni materjalikasutus oleks aidanud — aga ju ei sobinud see raamatu meetodiga ja kirjutaja hoiakuga. Kas kirjade vahetum kasutamine ei sobinud ka seepärast, et kirjad ei kinnita teisi Ristikivile loomumomendest erakikkusest ja elupagulusest, millel on Nirgi antud isikupildis nii oluline koht? Kirjad vaidlevad sellele täpselt kõnekalt vastu. Üksiolemine ja —elamine küll, aga mitte kinnisus või soovimatus suhelda. Kui Ristikivi kirjavadetused kord avaldatakse, hakkab see raamat edukalt võistlema kõigi tema kohta kirjutatud isikulugudega.

Kirjade ja nende kasutamise kohta öeldu kehtib ka Ristikivi intervjuudega seoses. Kui palju huvitavat ja olulist on ta näiteks ütelnud 1961. aastal R. Kolgale antud usutluses ja kui vähe sellest on jõudnud E. Nirgi raamatusse. Sobimatus? Meenutame siin osa vastusest küsimusele, mispärast Ristikivi on järjekindlalt lõunasse reisinud. Olles nimetanud tervist ja soovi maailma näha, jätkas kirjanik: "Kuid lõunapool Alpisid paneb tähele veel ühte sümboolset joont, nimelt kaasinimese olemasolu loomulikku tunnustamist, mis siin üleval põhjas nagu päris puuduks. Eriti Itaalias, kus rah-

va tihedus ju kõige suurem, ei ehita inimene enda ümber niisugust isoleeritud ümbrust ja ala, mida ta kogu aja küünarnukkidega tahab ja peab kaitsma" ("Mana" 1961, nr. 23).

Ei sobi see tunnistus ju kuidagi elu- ja inimpelguri portreesse.

Niiviisi olemegi juba jõudnud käesoleva sõnavõtu viimase kontsentrini, mille sisuks ennekõike märkused raamatus antud Ristikivi isikupildi kohta. Nimetame seda kas või subjektiivsus subjektiivsuse vastu, olgu nende märkuste ja küsimuste lähtekohad enamasti ka küllalt konkreetselt pärit samast ainesest, millele toetub vaatlusalune raamat. Tõsiasi järele subjektiivse tõlgendamise kõrval äratub sellest vaatekohast tähelepanu ka nende hoolikas valimine, sobimatu unustamine ja kõrvalejätmine. Ning seda mitte ainese ülikülluse, vaid pigem ikka nappuse olukorras.

E. Nirk on algusest peale läinud Karl Ristikivi isiku- ja loominguloo dramatiseerimise teed. Loomingulooa seoses kõneleb ta sellest otsetekstiga näiteks lk. 284. Mispärast ka mitte? Kui laenata vana ütlemist, siis inimese elu ei ole üldse nii raske, nagu arvatakse — see on palju raskem. Ei pääse ka Ristikivi sellest ringist erandite hulka. Mõtleme vaid tema varatargale illusioonitusele inimese elukäigu kujutamisel ning läbinägelikkusele kõiges, millega ta kokku puutus ("Jumal teab, mis sellest vanast maailmast saab, mille surmahetkust meile on antud kaasa elada" — kirjast B. Kangrole 14. II 1966). Ta oli aga õnnelik inimene, temas ei olnud tigestumise ja käegalõpmise kurjust. Ei ole tõepoolest sugugi lihtne endale teadvustada, et Ristikivi pagulasraamatud "Hingede ööst" alates on kirjutatud võõral maal elav väike riigiametnik, kes ümmarguselt veerand sajandi jooksul rangelt kella järgi tööle läiks ja töö lõpetas. Tead küll, aga kui loed mõnda neist rikkaist raamatuid, kaob tolle kaksikelu argisem pool meelest või tundub väljamõeldisena. Kirjadest võime lugeda, kuidas Rootsimaa suved Ristikivi jaoks järjest lühemaks ja jahedamaks, sügisel pimedamaks ja talved külmemaks muutusid. Raamatutest ei leia kõigest sellest mingeid otsepeegeldusi. Kuhu jäi kibestumine? "Ta oli keemiliselt puhas agressiivsusest ja väiklusest oma kaasnimese ja kaaskirjaniku suhtes. Ta iroonia ja kriitika ei jälitanud mitte inimest, vaid nähtust kui sellist ja nähtuse sisu, mis oli ja mis on miskit pidi vale." Need R. Kolga Ristikivi lahkumise järel kirjutatud sõnad ("Teataja" 13. VIII 1977) ei kõla, nade ootamatu küll, üldse patoloogiliselt.

Dramatiseerimine algab avapeatükist. "Oma vaesuse ja isatuse pärast mõnedegi poolt halvustatud teenijatüdruk poeg..." (lk. 16). Neid ja teisi biograafilisi momente käsitletakse pikemalt ja tuletatakse korduvalt meelde. Ülla-

tab ja teeb nõutuks Ristikivi uurija ja romancierija rõhutatult eitav suhtumine kirjaniku päritolukeskkonda. "Niisuguste ande-eeldustega ja isikuomadustega noore romaania kirjaniku esiletõus [- - -] elu madalusest — eks olnud see tõepoolest ju omalaadne ime, ootamatu kingitus" (lk. 86). Ristikivi isatust silmas pidades on tähendatud, et "maainimesed pole oma suhtumisväljendustes tavaliselt eriti peenetundelised" (lk. 12). Mõtleme korra eesti kirjanike minevikule ja olevikule — kas neid imesid ja kingitusi ei saa kokku liiga palju? Kus elasid ja elavad meil need peenetundelised inimesed, kelle seltskonnast noor Ristikivi ilma jäi?

Kirjanik on tõepoolest oma lapsepõlve ja kodusuhte kohta vastuolulisi tunnistusi andnud. E. Nirk on kasutanud üksnes neid, mis tõestavad tema pakutud süngetonilist kogunägemust. Ei ole seepärast mõtet küsida, miks on peaaegu mööda mindud mälestuskatkendist "Laupäev, veebruar, 1923", mille Ristikivi kirjutab koguteosesse "Minu noorusmaa" (1964). Need leheküljed kõnelevad muude asjade seas ka kirjutaja ehadast kodutundest: "On vaevalt nii lühikest teed kui laupäevane kodutee." Või siis: "On aeg heita voodisse, kodusele magamisasemele, mis on pehmem ja soojem kui ükski muu, kuigi ka siin on voodikotis õled ja karedad linad on jahedad." Võiks tsiteerida pikemaltki — niisugused on viiekümneaastase mehe mälestused oma lapsepõlvest. Kas teeme selle elu vaesemaks, kui need läbi elu kestnud elamused unustame, kõrvale heidame?

Kirjas O. Kruusile 12. aprillil 1970 kommenteerib kirjanik pikemalt O. Kruusi kirjutatud Ristikivi eluloo teksti, mis talle näha oli saadetud: "Artiklist jääb mulje, nagu oleks mu lapsepõlv olnud väga raske, aga tegelikult see nii ei olnud. Ainus nälg, mida kannatasin, oli lugemisnälg." Üksinduse põhjus oli "rohkem minus endas", kuna ei olnud neid, kes oleksid jaganud Ristikivi "peamiselt raamatulikke huviseid". Ei ole näinud Ristikivi kommenteeritud teksti, aga ka selle trükivariandis on kirjaniku lapsepõlve ja tervet elu iseloomustavatest sõnadest rõhutatamad kodutus ja üksindus (Eesti kirjanduse ajalugu. IV köide. 2. raamat. Tallinn, 1984, lk. 252).

Subjektiivsus on omal viisil püha sõna, selle vastu ei saa, eriti praegu. E. Nirk Ristikivi-puhuse subjektiivsuse subjektiivsete taustade kohta ei oska midagi ütelda. Ilmne on teatud tõrge Ristikivi loomuse ja personaalse maailma mõistmisel, soovimatus arvestada ristikiviliku reaalsed eripära ja subjektiivsusega. Võib siis resümeeida, et tegemist on tõlgitsetava ja tõlgitseja subjektiivsuste konfliktiga, mis lugejateni jõuab selgesti ühepoolses esituses.

Selles, missugune käsitlus lugejale antakse

Ristikivi päritolukeskkonnast ja lapsepõlvest, avaldub "Teelise ja tähtede" autori subjektiivsus, oma nägemuse pealesurumine küllap kõige kaugemaleminevalt. Asi ei ole ju teatud tõsiasjade ignoreerimises, vaid kujutatava inimliku fenomeni omatahtsi teisendamises. Soov dramatiseerida avaldub hiljemgi, tundub olevat printsip. Usume, et kõik, mis lk. 52–53 on üteldud Ristikivi ülikooliastumise ja pool-sunnitud erialavaliku kohta, on õige ja faktitäpne. Kas ongi vaja küsida, mispärast ei ole lisatud Ristikivi enda hilisemat kommentaari? See asetab toimunu hoopis leebemasse valgusse: "Et ma sattusin geograafia osakonda, võib tunduda juhuslik, aga päriselt see siiski nii ei olnud. Geograafia huvitas mind sel ajal tõepoolest — ja huvitab praegugi, eriti antropogeograafia. Pigemini on juhuslik see, et ma hiljem olude sunnil hoopis teisele alale sattusin" (kiri O. Krausile 29. aprillil 1971).

Dramatiseerija-mõtteviisi avaldumist on tunda ka niisuguse läbiva teema puhul nagu reiseptsioon. Kuidas Ristikivi raamatud vastu võeti, sellest läheb Nirk suure järjekindlusega mööda. Viited mittemõistmisele aga korduvad. Kusjuures jällegi hakkab silma valikuline ainekasutus, kaasa arvatud kirjaniku enda poolt öeldu ignoreerimine. Nirk kirjutab, et "'Hingede õõ' üldine vastuvõtt välisestlaste keskkonnas oli tõrjuv või ebalev ja möödarääkiv..." (lk. 162). Kui see oligi nii, oleks ju ikkagi olnud huvitav esitada ka kirjaniku enda tagasi-vaatav nägemus. Selle järgi oli "Hingede õõ" vastuvõtt hulga soodsam, kui oleks võinud arvata, "ja arvatavasti just seepärast, et taolisele raamatule oli sotsiaalne tellimus olemas" (R. Kolk, Karl Ristikiviga vestlemas. "Mana" 1961, nr. 2/3).

Kirjutaja tendents, tema subjektiivsuse suund, mida ta saatesõnas — seda suunda sisuliselt konkretiseerimata — kuulutas, peaks olema selgunud. Niisamuti ka see, missuguste lihtsustamiste ja kõrvalejätumiste hinnaga see on teostatud. Ristikivi loomingut puudutab see vähe, kui üldse, küll aga meie kujutlust inimesest ja tema elukäigust.

Kui oligi kavatsatud rõhutatult subjektiivne Ristikivi, võiks "Teelise ja tähtede" küsita-

vuste põhjust näha ehk hoopis kirjutajapoolse subjektiivsuse poolikuses ja ebajärjekindluses. Uuriija ei ole lasknud end niipalju kõrvale tõrjuda, nagu tolle kavatsatud teistmoodi Ristikivini jõudmiseks vaja oleks olnud. Uuriija tõrjutus ei piirdu üksnes Ristikivi isikupilti kujundavate faktide valikuga. Ebamäärasesse seisusse jääb näiteks ka Ristikivi proosas toimunud kaugeleminevate laadimuutuste mõtestamine, eriti mis puutub varasema ja hilisema loomingu kõrvutamisse. Ridade vahelt jääb praegu kõlrama mõte jätkuvast stügamaleminekust. Mulle tundub, et Tallinna triloogiata kaotaks Ristikivi maailm ja eriti ristikivilik inimene paljugi oma eripärast ning looming tervikuna oma suuruselt.

E. Nirgi Ristikivi-raamatu silmahakkavate iseärasuste hulka kuulub ka ümbritseva kirjanudruumi hõre asustus. Ristikivilikult eksistentsiaalse inimese ja J. Krossi elupraktilise inimese põgus kõrvutamine jääb üldpildis erandlikuks. Ristikivi kolleegidest ja nende loomingust räägitakse õieti üksnes täna sellele, et Ristikivi on esinenud arvustajana. Siin tahan protesteerida G. Helbemäe loomingut ebaõiglaselt pisendava otsuse vastu. Pealegi on see esitatud Ristikivi sõnadega, nende tähendust põhjendamatult laiendades. Mis oli õige ütelda Helbemäe esimese romaani kohta, ei ole seda hilisemate raamatute puhul.

Karl Ristikivi ja tema looming on väärt, et me neist tõsiselt ja tüdimatult kõneleksime. Väga suur kirjanik ja suhe tema loominguga tülemata pentsik: lugeja saab nende raamatutega volilt tutvuda alles poolteist aastakümnet pärast kirjaniku surma. Ega Ristikivi ometi ka sellele mõtelnud — kodusele lugejale —, kui ta järjest nii ajakauged teoseid kirjutas? Taastükkide tulek loodetavasti jätkub. Nagu K. Lepik arvan, et võimalikult kiiresti oleks vaja välja anda Ristikivi esseistika. Miks mitte juba praegu mõtlema hakata ka Ristikivi kirjade rahvaväljaandele? E. Nirgi raamatu näol on meil olemas väga arvestatav toetuspunkt Ristikivi loominguga lähemaks suhtlemiseks.

Ülo Tonts

KROONIKAT

1.—29. novembrini viibis Kirjanike Liidu kutsetal Eestis meie kirjanduse vahendaja Antoine Chalvin Prantsusmaalt. Muu hulgas tõlkis ta siin oma kodumaal avaldamiseks tsükli eesti luulet.

6. novembril 1991 anti kätte selle aasta Kordelini fondi (*Alfred Kordelinin Säätiö*) stipendiumid. Eestlasena figureeris saajate hulgas Tiiu Kokla — tõlkijastipendium "soome nüüdisromaanide tõlkimiseks eesti keelde".

9. novembril juba üheksandat korda korraldatud traditsioonilisel mardilaadal Friedebert Tuglase Seltsis Helsingis intervjueriti teiste hulgas Jaan Kaplinski, Joel Sanga ja Enn Vetemaa. Elias Lönnroti Seltsi esindajad August Eelmäe, Toivo Kuldsepp ja Endel Mallene andsid samas seltsi värskele välisliikmetele Eva Lillele ja Oke Jokisele üle seda tõendavad auaadressid.

11. novembril külastas Eesti Kirjanike Liitu Prantsuse Vabariigi suursaadik Eestis Jacques Huntzinger. Kohtumisel osalesid liidu juhatuse esimees Vladimir Beckman, Arvo Valton, Mati Sirkel, Harri Jõgisalu, Ott Ojamaa ja Rein Veidemann.

15. novembril avati pidulikult Tallinna Raekojas Soome Instituut. Kõnedega esinesid Eesti kultuuriminister Lepo Sumera ning Soome haridusministeeriumi kantsleerile Jaakko Numminen ja Fr. Tuglase Seltsi esimees Kai Laitinen. Muu hulgas kinnitati, et endiselt on jõus Eesti Vabariigi ja Soome Vabariigi vahel sõlmitud vaimse koostöö leping, mille Eesti ratifitseeris 1937. aasta detsembris ja Soome 1938. aasta algul.

19. novembril otsustas Betti Alveri nimelise kirjandusauhinna žürii koosseisus Karl Muru (esimees), Priidu Beier, Henn-Kaarel Hellat ja Astrid Reinla anda luuleauhind Hannes Varblasele luulekogu "Mäel, mis mureneb" eest, proosaauhind aga jätta vastava tasemega proosadebüütide puudumise tõttu välja andmata.

21.—22. novembril toimus Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusosakonna korraldusel sümposium "Tekstist elamuseni.

Elamusest tekstini". Ettekannetega esinesid Jaan Undusk, Margit Arusoo, Luule Epner, Rein Ruutsoo, Hando Runnel, Rutt Hinrikus, Toomas Liiv, Mart Mäger, Hasso Krull, Pector Olesk, Maie Kalda, Sirje Olesk, Rein Veidemann ja Piret Kruusperc. Istungeid juhatasid Rein Veidemann ja Jaan Undusk.

26. novembril esilinastus kinos "Pirita" Soome Kirjanike Liidu kirjanduse arenduskeskuse eestvõttel valminud videofilm Jaan Krossist. Esilinastusest võtsid osa Soome Kirjanike Liidu esimees Jarkko Laine ja juhatuse sekretär Päivi Liedes, kes loovutas Eesti Soome Instituudile ka teised arenduskeskuse poolt tehtud kirjanduslikud videofilmid.

2. detsembril külastas Eesti Kirjanike Liitu Prantsuse Vabariigi Välisministeeriumi ja Kultuuriministeeriumi ning kirjastusringkondade delegatsioon. Kohtuti eesti kirjanike ja raamatukogutöötajatega.

3. detsembril avati A. H. Tammsaare Memoriaalmuuseumis Rootsi Instituudi korraldusel Selma Lagerlöfi elule ja loomingule pühendatud näitus. Näituse avamisel viibisid Rootsi suursaadik Lars Grundberg ja kultuuriaatšee Hans Lepp.

11. detsembril visiteeris Eesti Kirjanike Liitu Soome Vabariigi suursaadik Eestis Jaakko Kaurinkoski. Kohtumisest suursaadikuga võtsid osa liidu juhatuse esimees Vladimir Beckman, Arvo Valton, Mati Sirkel, Harri Jõgisalu, Paul-Eerik Rummo ja Endel Mallene.

11. detsembril oli Eesti Kirjanike Liidu aasta viimane juhatuse koosolek. Kõne all olid läbirääkimised NSVL Kirjanike Liidu esindajatega võimaliku koostöölepingu sõlmimiseks, liidu välisliikme staatus, järgmise aasta esimese poole tööplaan, lähenev üldkogu ning uute liikmete kandidaadid.

ÕNNITLEME!

11. jaan. — Villem Gross 70

19. jaan. — Paul-Eerik Rummo 50

Tihedam suhtlemine Aino Kaasisega algas 1966, kui ta Kirjanike Liidu külalisena viibis kuu aega Pärnu sanatooriumis ja mina sattusin juhtumisi tema saatjaks. Sinnasõidul Kirjanike Liidu autoga tegime ringi, sest sel ajal ei tohtinud välismaalasi otseteed mööda viia. Aga kõik kulges sujuvalt ja õhtul ootas Rannakohvikus Paul Rummo. Kui ma nädala pärast pidin tööle tulema, küsis Aino toanaabrist moskvalanna kohkunult, et kuidas te lähete ära ja jätate ta üksi siia. — Aga oli Pärmuski külalishakeid kirjandussõpru.

Ka enne sõda jõudis Aino Kaasinen mõne korra siin käia, esmakordselt 1933. a. laulupeol, ja koges juba siis mingit omast tunnet, mis on säilinud tänaseni. Eesti keelegi omandas "omin päin". Sel ajal polnud kuigi palju eesti kirjandust soome keeles ja tekkis tahtmine nagu vanal kuulsal "Fazeri" maiustuste reklaamil — sellele peab saama lisa!

Kirjandusse oli Aino Kaasinen juba jõudnud algupärase luule ja proosaga. Antoloogias "Noored luuletajad" (1926) ilmus temalt kümme luuletust Aino Kajava nime all. Märkimist leiab ta ka Kerttu Saarenheimo uurimuses "Tulenkantajat" (1966). Edaspidine loomejõud suundus siiski eesti kirjanduse vahendamisele.

E luacses raamatukoguetis oli tõlkimine küll pühapäevatöö, aga siiski jõudis ta palju. 1930. aastate algul ilmus ajalehtedes "Karjala" ja "Tulenkantajat" katkend A. H. Tammsaare jutustusest "Noored hinged", suur osa A. Gailiti "Toomas Nipernaadist", Fr. Tuglase, M. Metsanurga, A. Mälgu lühiproosat jm. Kuigi suur osa tõlkeid on ka hilisemal ajal hajutatud ajakirjandusse, osalt jäänud käsikirja (suur luulevalimik, Vetemaa lühiromaanid), on raamatutena ilmunud M. Sillaotsa "Romain Rolland, tõe ja inimese eest võitleja" (1945), A. H. Tammsaare "Põrgupõhja uus Vanapagan" (1964, 2. tr. 1977), M. Undi "Võlg" (koos A. Valtoni ja E. Vetemaa teostega raamatus "Suomenlahden takaa", 1968), R. Kaugveri "Nelikümmend küünalt" (1971), E. Vilde, A. H. Tammsaare ja M. Traadi proosat (antoloogias "Eestiläinen novelli", 1979). Kaheksa luuletajat — M. Under, K. Merilaas, D. Vaarandi, M. Nurme, V. Pilvistu, E. Niit, L. Hainsalu ja V. Luik — on raamatus "Pihlakas" (1983). Siin on tõlkija mõelnud eesti keele õppijaile, sest lisatud on ka originaal.

Luulemehed pole kaante vahele jõudnud, aga ajakirjanduses on neid ilmunud palju — olgu Ehin, Kaalep, Kangro, Kaplinski, Lepik, Ristikivi, P.-E. Rummo, Suuman, Traat, ja

ikka on Aino Kaasinen noorusega kaasa läinud. Nii märkis Rein Raud, et tema tõlked on tehtud väga hea sisseelamisega.

Töö on nii kõitev, et ei oska lõpetada, on öelnud Aino Kaasinen, ja nii on see jätkunud. Kümne autori lühiproosat ilmus valimikus "Kildudes" (1991) Aivo Lõhmuse sooja saatesõnaga. Esindatud on Fr. Tuglas, A. H. Tammsaare, O. Luts, H. Nõu, L. Promet, K. Kangur, E. Krusten, M. Unt, A. Valton ja T. Kallas.

Aino Kaasinen on hea näide sellest, kuidas sõprus ja koostöö inimeste tasandil on ikka kestnud — aastaid on ta saatnud *Estica*-väljalõikeid (säilivad Eesti Rahvusraamatukogus) ja meid paljuga kursis pidanud. Aga õieti on ka sealse poliitika sütidistamine kurjast, ammugi taktitu minna õpetama neid, kes oma iseseisvuse on nii rängalt kätte võidelnud. Oma "didaktikas" oleme unustanud, et meie oma ametlik poliitika oli enam kui pentsik. Nii ei tohtinud mainida ajakirja "Karjalan Heimo" nime — naerma ajas küll, kui kord kogemata loeti "Karjalan Helmo" ja sõnum ilmus. Hoo-piski kibe tõde oli, kui kuu aega ette pidi julgeolekus kõigi formaalsustega registreerima korraks raamatukogusse sisseastuva Soome grupi — selle kõige taustal oligi hindamatu tähtsusega aus info ja soe poolehoid, mis aitas ka rangel tsensuurimaal vabaduseteadvust elavana hoida.

Hoolimata aastate vaevadest, on Aino Kaasinen imeliselt reibas. Siin käis ta kahekümne viiendat korda 1988. a. Oli siis juba Tuglase Seltsi auliige. Andis Kulle Raigile intervjuu, mida kuulsime Eesti Raadios. Jutuajamise tema kodus Lahtis on tänuvärselt jäädvustanud ka Maarja Päril.

1991. a. kevadel kirjutas Aino Kaasinen: "Ja soe armastus hõimumaa ja —rahva vastu jääb mu südamesse kuni viimse hingetõmbeni... Saagu mu armas Eesti vabaks ja tugevaks!" Pärast iseseisvuse väljakuulutamist augustiõöl tuli hommikul tema õnnesoovitelegramm. Küllap mõistab ta meie raskusi sellegi tõttu, et ise pidi põlevast Viiburist sõjapõgenikuna lahkuma, ainult matkakott käes.

Aino Kaasinen sai 24. jaanuaril 1992 90-aastaseks. Eesti tänab ja õnnitleb!

Vaime Kabur

MEES, KES TAHTIS TULLA TARTU

Eelmise aasta 4. detsembril möödus 125 aastat suure kunstiuendaja Vassili Kandinsky sünnist. See tänapäeva kunsti üks väljapaistvamaid meistreid on kirjutanud ise mitmeid teoseid, temast kirjutatud raamatute hulk ulatub aga sadadesse. Enamik märgib ka tulevase kunstniku kavatsust astuda Tartu Ülikooli teenistusse. Selle väite aluseks on tänini vaid kunstniku enda sõnad, ehk nagu oma mahukas teoses "Kunstiüel Eestimaal I" kirjutab Ervin Pütsep: "Tema biograafias mainitud 1896. a. kutset asuda Tartu Ülikooli õigusteaduskonda professori kohale ei ole senini dokumentaalselt kinnitatud." Tõsi see on, kuid on vajalik siiski meenutada, et dokumentaalseid kinnitusi Vassili Kandinsky õppimise ja teadlastegevuse kohta hakati otsima alles 1970. aastate lõpus ning need avaldati osaliselt vaid kümme aastat tagasi. Ja need täpsustused pole seniajani jõudnud üha lisanduvate Kandinsky-käsitluste veergudele.

Vassili Kandinsky oli kahtlemata suure fantaasiaga kunstnik, kuid nii hullumeelne ta ettekujutusvõime siiski polnud, et Tartusse tulemise kavatsust v ä l j a m õ e l d a. Ilmselt oli niisugune kavatsus olemas. Arvatavasti pole kunstnik ise professori kohale asumisest kõnelnud, mitmel puhul on kirjutatud (era)dotsendi või lektori ametist. Niisiis õppejõuks igatahes, kuid mis alal? Enamikku Kandinskyst kirjutatud on viinud eksiteele tema õppimine Moskva Ülikooli õigusteaduskonnas, mille alusel on väidetud, et ta õppis juurat. Päris täpne see pole, peaaegu kõik (sealhulgas uus ENE) eksivad ka ülikooli astumise ajaga, märkides selleks 1886. aasta.

Selge pildi Vassili Kandinsky õpingute käigust on andnud alles S. Šumihhin 1983. Tema avaldatud arhiivandmetest selgub, et Kandinsky astus Moskva Ülikooli õigusteaduskonda augustis 1885. Ta õppis poliitökonoomia ja statistika kateedris ning tema õpetajaks oli prof. Aleksandr Tšuprov, statistik ja majandusteadlane, muuhulgas ka üks esimese ülevenemaalise rahvaloenduse organisaatorid.

Vassili Kandinsky on hiljem meenutanud: "Valitud eriala (poliitilise ökonoomia) kõrval huvitusin samaaegselt rooma õigusest (mis üllatab oma mõistuslikkuse ja lihvitud "konstruktsiooniga", kuid mis ei rahuldanud minu slaavi hinge) [—], kriminaalõigusest (tundsin erilist ja vist liigsetki huvi tollal uudse Lombroso teooria vastu), vene õiguse ajaloost ja tavaõigusest [—], kokku puutusin veel etnograafiaga, mis võimaldas avastada rahva hinge saladusi."

Õpingud kulgesid küllalt edukalt, kuid nõrgenenud tervise tõttu tekkis 1889. aasta lõpus peaaegu kolme aasta pikkune paus. Oli ka üks tõsisem komistus — puudulik hinne rooma õiguse alal, kuid seda mitte teadmiste eest, vaid "seoses eksamist keeldumisega". See aga ei mõjutanud üldist head edasijõudmist: 1893 lõpetas Kandinsky ülikooli esimese järgu diplomiga.

22. mail 1893 on prof. A. Tšuprov kirjutanud järgmise soovituskirja: "Mul on au teha ettepanek jätta esimese järgu diplomiga lõpetanu Vassili Kandinsky ülikooli poliitilise ökonoomia ja statistika kateedri juurde (ilma stipendiumita). Hoolas tegelemine poliitilise ökonoomia ja viimase sugulasteadustega kogu ülikoolikursuse jooksul, põhjalik kolme uusima keele tundmine, samuti esitatud väga asjalik kirjatöö veenavad mind selles, et hr. Kandinskyst võib aja jooksul kujuneda kasulik teadlane."

Vastne professorikutse taotleja, kes oli kirjatööna esitanud asjasse mittepühendatu jaoks salapärase pealkirjaga ülevaate "Töölisfondi teooria ja niinimetatud raudse seaduse esitus", õigustas esialgu oma õpetaja lootusi. Hoolimata sellest, et ülikoolis tegutsemise kõrval töötas ta mõnda aega ühes reproduktsioonitrikikojas, jõudis ta kolme aastaga niikaugemale, et temast kõneldi kui võimalikust Tartu Ülikooli õppejõust.

Ilmselt Vassili Kandinsky tahtis minna Tartu, kuid lõpuks otsustas siiski teisiti. Miks nii? Võimaliku vastusena pakub kunstniku varasema loominguperioodi üks põhjalikumaid uurijaid Peg Weiss oma monograafias "Kandinsky Münchenis" välja vägagi huvipakuva versiooni: "...tema otsus katkestada sidemed nii-öelda sellealaste traditsiooniliste võimalustega ja pühenduda täielikumalt kunstile võis väga hästi algtooke saada Dorpatis valitsenud poliitilisest olukorrast. Dorpatis asuv ülikool oli 1893 vägivaldselt "venestatud", kuid liberaalide tunded olid Eesti natsionalistide poolel. Tema enda liberaalsed poliitilised kalduvused (dokumenteeritud väljaandes "Rückblicke", lk. VII) poleks vastanud sellisele positsioonile." Avaldatuna 1979, on need igal juhul tähelepandevad mõtted, kahjuks siiski mitte täpsed. Loomulikult oli Vassili Kandinsky üliõpilase na vabameelsete vaadetega. P. Weissi poolt osundatud leheküljelt võib lugeda Kandinsky meenutusi üliõpilaspäevist: "See oli üliõpilasorganisatsioonide asutamise aeg, mille eesmärgiks oli valitsuse rajatud organisatsioonide

hävitamine ja väljavahetamine uutega. Üliõpilaste initsiatiivi arenemine tõi pidevalt uusi clamusi ja tegi hinge tundlikuks, vibratsiooni- võimeliseks."

Neli aastat pärast P. Weissi monograafia avaldamist publitseeriti osaliselt Vassili Kandinsky kirjavahetus oma õpetaja A. Tšuprovi-ga. Viimase arhiivist on leitud kaksteist Kandinsky kirja ja üks postkaart ajavahemikust 1892—1907, lisaks üks tulevase kunstniku majandusteaduslik referaat jm. materjale. Ühest kirjast võib leida sõnaselge vastuse, miks Kandinsky Tartu ei jõudnud. Kiri on kirjutatud 7. novembril 1895 (v. k. j.), seega meie ülikoolilinna võimaliku tuleku eelõhtul, ning asjakohane lõik kõlab järgmiselt: "Ma olen otsustanud jätta teaduse. Teie püsivalt heasoovlik suhtumine äratas minus tugeva soovi avaldada Teile minu sellise otsuse põhjused.

Eelkõige ma veendusin, et ma ei sobi pidevalt tegelema püsivust nõudva tööga. Kuid mul pole veelgi vajalikumat eeldust — pole tugevat, kogu olemust haaravat armastust teaduse vastu. Ja mis kõige olulisem — mul pole usku temasse. Miks nii, sellele on raske vastata: usk ei tunne mingeid "mikse". Kuid minu uskumatus on kujunenud aegamööda, küllalt kaua ma uskusin ja võib-olla seetõttu ka armastasin teadust. Kuna selliseid pettumusi oli mul ette tulnud ka varem, siis olen püüdnud, niipalju kui olen suutnud, ennast kontrollida ning täna näen, et aja jooksul olen üha enam eemaldunud oma varasematest tegevusaladest. Ja mida edasi, seda enam tõmbab mind mu vana ja varem lootusetuna tundunud armastus maalikunsti vastu."

Tartu Ülikooli õppejõuks tuleku asemel läks Kandinsky Müncheni, kus temast sai Antoine Azbé kunstikooli õpilane...

Vassili Kandinskyst sai suur kunstnik, kuid tema tähendus ei seisne ainult kunstiteoste loomises. Oma mõttekäike sõnastades ei mõjutanud ta käesoleva sajandi kunsti teisene-mist vähem kui oma piltide kaudu. Eestis on Kandinsky mõttepärand peaaegu tundmatu ning seetõttu võib jääda mulje, et tema mitte eriti süsteemsed teoretiseeringud on võib-olla juba aktuaalsuse kaotanud. Osaliselt see ilmselt ongi nii, kuid kunstipraktika on nii mitu korda kummutanud Kandinsky põhiteesid ning seejärel neid jaatades uuesti aktualiseerinud, et neid tänapäeval tühiseks pidada enam ei saa.

Kandinsky kui arutleja põhitöö, mis ühtlasi on üks võtmeid kogu õhtumaise moodsa kunsti avamiseks, on teos "Vaimsest kunstis". Selle raamatuks saamise tee oli keeruline: alg-selt saksakeelsetest märkmetest sai venekeelne

tekst ("O duhovnom v iskusstve"), mille osali-selt avalikustas N. Kulbin ülevenemaalisel kunstnike kongressil 1911 ja mis seejärel il-mus vene ajakirjanduses. Raamatuna anti "Vaimsest kunstis" välja kõigepealt saksakeel-sena ("Über das Geistige in der Kunst") 1911. a. lõpul (tiitellehel 1912). 1914 ilmus esimene ingliskeelne tõlge, 1924 jaapanikeelne. Muu-seas, teine jaapanikeelne tõlge tehti 1957 ning kümne aasta jooksul ilmus sellest kaheksa trükki! Venekeelse raamatuväljaandeni jõuti alles 1967, raamat ilmus New Yorgis.

Näiteks sellest, et Vassili Kandinsky sõ-num pole sugugi päris üheselt mõistetav, võiks tuua "Vaimsest kunstis" pealkirja tõlke inglise keelde: Michael T. H. Sadler 1914 — *The Art of Spiritual Harmony*; Hilla Rebay 1946 — *On the Spiritual in Art*; Francis Golfingi, Michael Harrisoni ja Ferdinand Ostertagi poolt revideeritud Sadleri tõlge 1947 — *Concerning the Spiritual in Art*. 1978 aga tõestas prof. Os-wald Werner, et ükski tõlge pole täpne!

Vaadates üle mõttenüanssidest, võib üldis-tatult tõdeda, et Vassili Kandinskyl läks korda formuleerida neid ideaale, mille poole on hil-jem püüdnud mitmed kunstnikepõlvkonnad ning millest vähemalt osa on praegu jälle ak-tuaalsed. "Vaimsest kunstis" lõpetab ta ligi-kaudu järgmiselt: "Lõpuks tahan öelda, et minu arvates me kõik ligineme teadliku, mõis-tusepärase kompositsiooniprintsiibi valitsemi-se ajajärgule; et kunstnik hakkab varsti uhkust tundma selle üle, et suudab seletada oma teoseid, analüüsides nende k o n s t r u k t s i o o n i (vastandina puhtale impressionisti-dele, kes tundsid uhkust selle üle, et ei suutnud midagi ära seletada); et me juba praegu seisa-me otstarbekohase loomingu ajastu lävel; ja et selle maalikunsti vaim on orgaanilises otsesi-demes uue, juba alanud vaimsuseriigi ajastuga, kuna see vaim on suure vaimuseajajärgu hin-geks."

Kui tsiteeritu ka pisut ebamääraseks jääb, siis selleks puhuks on Vassili Kandinskyl en-dal seletus. Nimelt on ta hiljem rõhutanud, et temast on saadud valesti aru ning käsitletud teost "Vaimsest kunstis" kui autori programmi ja leitud teooria olevat segane. Kuid tema ees-märk on teine, sest "kõige vähem püüdsin pöörduda mõistuse, ajude töö poole. See oleks tänapäeval enneaegne, sest see on alles saamas kunstnikule lähedaseks, oluliseks ja mööda-pääsmatuks eesmärgiks."

Uue vaimusajajärgu ettekuulutajana on Vassili Kandinskyl nähtud Stefan George aate-kaaslase ja võimalik et järelkäijanagi. On pas-lik rõhutada, et Vassili Kandinsky ei vaadanud

kunstile kui kitsalt maalikunstile, vaid püüdis leida seoseid heli-, sõna- ja visuaalkunstide vahel, seda nii teoreetiliselt kui ka oma kunstipraktikas. Näiteks võib tuua tema teose "Helid" (*Klänge*, 1913), mis sisaldab kolmkümmend kaheksa (proosa)luuletust ning kaksteist värvilist ja nelikümmend neli must-valget puulõiget.

Eesti kunst ja kunstielu on Vassili Kandinsky vaimususest puudutatud nii vähe, kui see abstraksionismi alusepanija puhul on üldse võimalik. Jälgitav on tema inspireeriv osa Ado Vabbe varase loominguperioodi puhul ja tõenäoliselt on nad ka isiklikult kokku puutunud. Teine Eesti kunstnik, kelle seosed Vassili Kandinsky kui kunstniku ja kunstiopetajaga on täiesti selged, on Rudolf Paris. Vassili Kandinsky juhatas aastail 1922—1925 *Bauhaus*'i seinamaalitöökoda, kus Rudolf Paris koos Herbert Bayeriga (Dessau *Bauhaus*'i hilisema õppejõuga) löid 1923 ühe Weimari *Bauhaus*'i ajalukku läinud, aga kahjuks veel mitte Eesti kunsti ajalukku jõudnud segatehnikas seinamaali. Tõsisem ja laiemgi huvitõus selle võimsa kunstinovaatori suhtes tekkis aga ligi seitsekümmend aastat pärast seda aega, mil ta loobus Eestisse tulemast.

1960. aastate vaimuhorisoni laiendamise ürituste sekka kuulus ka Vassili Kandinsky kunstiuuenduste ja loomingu tutvustamine. Näiteks esitas Jüri Arrak 1964 Kunstiinstituudis avaliku ettekande Vassili Kandinskyst, millel oli kunstiühilõpilastele äratav mõju. Ligikaudu samal ajal levis eestikeelses käsikirjas Vassili Kandinsky autobiograafiline teos "Astmed". Tõlge oli tehtud tõenäoliselt Tartu Ülikooli ringkonnas vene keelest Moskvas 1918

ilmunud raamatu järgi, mis omakorda on autori poolt vene keelde kirjutatud teose "Tagasi-vaated" (*Rückblicke*, 1913) alusel. "Astmed" sisaldavad ka tühe luuletuse Vassili Kandinsky teosest "Helid". Olgu see järgnevalt ära toodud meenutamaks seda omapärast meest, kes tahtis tulla Tartu, kuid sinna siiski ei jõudnud. Tõlge kuulub "Astmete" anonüümsele eesti keelde ümberpanijale ning on esitatud muudatusteta.

NÄHA

Sinine, Sinine tõusis, tõusis ja langes
Terav, Peen vilistas ja torkas, kuid ei tor-
ganud läbi.
Kõigis nurkades müristas
Tumepruun jäi rippuma nagu igaveseks
ajaks.
Nagu. Nagu.
Laiemaks siruta käed.
Laiemaks. Laiemaks.
Ja sinu nägu varja punase rätikuga
Ja võib-olla ta veel üldse ei nihkunud
nihkusid ainult sina ise
Valge hüpe järgneb valgele hüppele
Ja selle valge hüppe järel on jälle valge
hüpe
Ja selles valges hüppes on valge hüpe. Igas
valges
hüppes valge hüpe
Näe see ongi halb, et sa ei märka segasust:
segasuses ta istubki
Siit kõik algabki
..... Lõhkes

Jüri Hain

KAS EESTI METSADES ON KARUSID?

1990. aasta septembris sattus Kopenhaagenis Taani Kirjanike Liidu kohvilauas minu naabriks hallipäine härrasmees, kes esitles end Egon Sørensenina ja avaldas rõõmu, et oli just eestlase kõrvalde istuma sattunud. Tal oli kaasa terve küsimustik, millele ta lootis vastuseid saada. Nagu näiteks: kas Eestis on karusid? Millal sulab kevaditi tavaliselt lumi? Ja veel rida nimesid, mida ta tahtis kontrollida. Ütle-
sin, et Janis on küll Eestis pigem Jaan, ja tegin ettepanekuid veel tühe-teise nime muutmiseks. Aasta hiljem, oktoobris 1991, saabus Egon Sørensenilt tervitustega raamat "Saatan nägu.

Romaan Eestist" (*Djævelens ansigt. Roman fra Estland*. Limosa, 1991, 488 lk.).

Kaanelt vaatavad vastu koguni kaks saatananägu: Hitler ja Stalin. Allikmaterjalide loetelust näeme, et Egon Sørensenil on olnud ohtralt usaldusväärseid teejuhte, nagu Ants Oras (*Slagskugga över Baltikum*), August Rei (*The Drama of the Baltic Peoples*), Toivo U. Raun (*Estonia and the Estonians*), Arved Viir-
laid (*Gravar utan kors — "Ristideta hauad"*), Einar Sanden (*KGB calling Eve*), lisaks neile veel rootsi ja taani autoreid, kes omast vaatevinklist on käsitletud stalinismi või Ida-

Euroopa ajalugu.

Ajalooliste isikute register, mis peab lugemal hõlbustama tohutu hulga enam või vähem võõraste nimede lahterdamist, sisaldab Nõukogude Vene riigimehi Vladimir Leninist kuni Boriss Jeltsinini, Eesti riigimehi Tõnissonist ja Pätsist Hans Kruusi, Neeme Ruusi ja Maksim Undini (eksikombel on eestlaste hulka sattunud ka kurikuulus Alfred Rosenberg, küllap tema Tallinna-lapsepõlve silmas pidades), aga ka Ribbentropi ja Roosevelti, Östen Undéni ja Risto Ryti, Kristian Jaak Petersoni, Aleksandr Puškini ja Eesti viimase metsavenna August Sabe nime. Seega hõlmab romaan peaaegu kõike algusest otsani, vähemalt mis puutub Eestisse.

Ajalugu, mida illustreerivad väljamõeldud perekondade elusaatused, on kindlasti lahe lugemine paljudele, kes ei küüni teaduslike käsitlusteni ja kellele siiani vähemalt Taanis on pakutud peamiselt roosas valguses reportaaziraamatuid Nõukogude Baltikumist.

Egon Sørenseni raamatus on palju tegelasi, suurem osa neist kuulub Aasamaade, Indreste või Kukemetsade suguvõssa. Siinkohal on võimatu jälgida kõiki saatuse keerdkäike, mis tegelased aastail 1905—1958 sõdade ja okupatsioonide keerises kaasa teevad. Abiellumisi, lahkumismisi, sünde ja surmasid saadavad aga ajaloolised kommentaarid, mis vahel püüvad traktaatideks, numbrid ja kuupäevad. Loeme isegi lehekülgi marksismi-leninismi kursusest, mida kuulab tulevane kgb-ist Paul Aasamaa, kelle vanaema ja vanaisa venelased tapsid, kelle isa küüditati ja kelle vend Kalju läks metsavennaks. 1950. aastal suunatakse Paul Aasamaa tööle N. Liidu Taani saatkonda. Enne seda teeb ta läbi erikursuse Skandinaavia oludest:

"Rootsi sai hea hinnangu. See oli sõbralikult meeletatud maa, kus vahest küll oli leidunud teatud sümpaatiat natsi-Saksamaa vastu, kuid mis pärast Suures Isamaasõjas saavutatud hiilgavat võitu oli kähku tulnud N. Liidu poole üle. Rõhutati, et Rootsi oli nende väheste Euroopa riikide hulgas, kes tunnustasid Baltimaade liitmist N. Liidu külge. Järgnes hinnang Rootsi sotsiaaldemokraatiale, mis oli väga järjekindel nii oma sotsialismis kui ka USA-kriitikas, nii et Rootsit ei tulnud vaadelda mitte ainult kui head naabrit, vaid ka kui maad, mis oli tõenäoliselt lähedal kommunistiku maailmarevolutsiooni tunnustamisele, mis oli ju üks sotsialismi paljudest tahkudest.

Norra sai karmima hinnangu. See riik oli silmanähtavalt orienteerunud Inglismaale ja USA-le. See oli traditsioon, mis nähtavasti tu-

gines Norra suurele kaubalaevastikule ja selle ülekaalukalt Läände suunduvaile sidemeile. Märgiti, et Saksa okupatsiooni ajal oli Norras toimunud teatav elanikkonna lõhenemine, nii et — vastupidiselt Taanile — oli võimalik Norra natsimeelse valitsuse moodustamine. Vene silmadega nähtult oli see väga kummuline.

Taani rahvast nimetati Põhjamaade kõige komplitseeritumaks, sest seal oli alati leidunud nii Inglismaa kui ka Saksamaa mõjusid. Nii nagu teisteski Põhjamaades, oli siin demokraatlikel traditsioonidel tugev põhi, ja ükski kommunist, kes neisse maadesse tööle suundus, ei tohtinud unustada demokraatia väge. Taani rahvast peeti jõuetuks, nii et kõik idealistlik muutub seal lahjemaks ja lamedamaks, maadliigi surutuks. See tähendas, et kommunismiidee oma kõige ideaalsemal kujul ei avaldanud taanlastele mingit külgetõmmet, samuti mitte natsism. Taanlased on andekas rahvas, kes ei lähe suurte sõnade liimile, aga tema nõrkuseks on võitlustahte puudumine, selge defektistlik hoiak. Just sellepärast oli Taani eriti tähtis maa rahuvõitluseks. [—] Eriti huvitavaks peeti seda, et Taani intellektuaalid olid tugeva kommunistliku ja sotsialistliku kallakuga. Kommunismi toetajate hulgas oli koguni 18 kirjanikku, neist üks maailmakuulus. Ülistatud draamakirjanik oli kommunist. Üks Taanis väga tuntud satiirik oli kommunist, ning neile lisandus niisiis 15 vähem tuntut, kes olid see-est aktiivsed poliitilises võitluses. Kommunismi toetasid 9 tuntud professorit, insenerid ja arhitektid, kirikuõpetajad ja teised olulised isikud. Tervelt 20 doktorikraadiga õppejõudu olid usklikud kommunistid, ja nemad töötasid kommunisti heaks ülikoolitasemel. Sotsialismi baasiks oli ka üks kirjastus, mis töötas küll majanduslikest kriteeriumidest lähtudes, kuid mille juhtkonnas oli palju tervete ja tugevate sotsialistlike sümpaatiatega isikuid, ja see ei saanud jätta nakatamast teoseid, mida kirjastus välja andis. Paljud ajakirjanikud, kunstnikud jt. ülistasid N. Liitu ja marksismi kui vahendit maailma lunastamiseks sõjast, kapitalismi hävitustööst ja klassiühiskonnast."

Järgmine pilt näitab Paul Aasamaad Kopenhaagenis N. Liidu saatkonnas, kus ta võtab vastu pärast Stalini surma kaastunnet avaldama tulnud Taani vaimuiniimesi: "Tulid luuletajad ja kirjanikud, nende ülistused sumule olid nii ülevoolavad, et Paul pidi võitlema oma skepsisega nende inimeste suhtes. Ta kuulis tihte ülevat, et Stalin oli eeskujulik inimene, kes tundis aukartust inimese ees ja oli suur hu-

manist. Ta oli inimene, kelle suurus ületab kõik meie lootused ja unistused. Teine kinnitas, et Stalini kõned olid kantud lüüriisest tundlikkusest ja sügavast inimarmastusest. Kolmas jutustas, et tema jaoks tähendas Stalin jumalikku jõudu ja selgeltnägelikkust..." 1954. aastal kutsutakse Paul tagasi Moskvasse, kus ta võtab endale oma venelannast ema perekonnanime Georgjev, et vältida alalisi ebamugavaid küsimusi oma nime ja rahvuse kohta. Kui ta surnud ei ole, siis elab tänapäevani.

Seega on Taani lugeja ees nüüd Arved Viirlaiu või Herman Sergo stiilis panoraamromaan Eestist, mida epiloogina täiendab veel kronoloogia sündmustest, mis on aset leidnud pärast romaani lõppu, s. o. 1958. aastast kuni augustini 1991. Esimesed sissekanded on aastast 1961, kus esitatakse neli tsitaati vene kirjanikelt, kes kõik nagu ühest suust väidavad: "Rahvuste ühtesulamine on üks arengu faktoreid, mis soodustab ühe rahvuse ja ühe keele

kujunemist." Viimane sissekanne kõlab: "19. august 1991. President Gorbatšov on kommunistliku putši käigus tagandatud. Saatana nägu on jälle ilmunud Moskva tänavatele. Rahvas ja mõned sõjaväeosad on keeldunud putši toetamast. Suureks kangelaseks sai Venemaa president Jeltsin, kes putši vastu välja astus. Balti riikide iseseisvus on lähemal kui iialgi pärast Teist maailmasõda."

Loodame koos autoriga, kes raamatu taga kaanel lugejate poole pöördub, et lugemisest tulu tõuseb: "Kui olete selle romaani läbi lugenud, teate seda, mida meie, taanlased, oleksime pidanud ammugi teadma. Ka Taani on olnud valede küttes, sest Stalinil oli taanlastest abilisi. Pärast lugemist te tunnete alati ära saatana näo, mida me viimati nägime Hiinas ja Iraagis ja mida me ikka veel näeme varjatult Nõukogude Liidus."

Anu Saluäär

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, J. KROSS,
A. LANGEMETS,
T. LIIV, M. LOODUS,
P. OLESK, P.-E. RUMMO,
T. TOOMET, M. TRAAAT,
U. UIBO, E. VETEMAA

Peatoimetaja:
ANDRES LANGEMETS
tel. 44 32 62

Peatoimetaja asetäitja
TOOMAS HAUG
tel. 44 13 65

Vastutav sekretär
LINDA UUSTALU
tel. 44 07 81

Hukirjanduse osakond
MART MÄGER
ASTA PÖLDMÄE
tel. 44 07 82

Publitsistika osakond
OTT RAUN
tel. 44 07 80

Kriitika, kirjandusteaduse
ja informatsiooni osakond
UDO UIBO
tel. 44 13 65

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
tel. 44 07 80

Korrektor
KADI LEHTMETS
Sekretär
BRITT PERENS
tel. 44 13 65

Toimetus: 200 090, Tallinn, pk. 62,
Harju tn. 1.

Kirjastus "Perioodika",
Tallinn, Pärnu mnt. 8.
Ladumisele antud 3. 12. 1991.
Trükkimisele antud 17. 01. 1992.

Trükiarv 5650.
Ofsetpaber, 60x70/8.
Trükipoognaid 18,0.
Tingtrükipoognaid 14,04.
Arvestuspoognaid 13,82.
Tellimise nr. 5231.

Ajakirjandustrükikoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.

"Looming" nr. 1,
jaanuar 1992.

Hind 5 rbl.

Praaeksemplari korral
pöörduda TKO-sse Pärnu
mnt. 67-a, tel. 68 14 11.

- 3 P.-E. RUMMO
*Vabandage, te ei usu ju päriselt, et Uni
*Aga kui süda on raske
*tees ja antitees
- 6 T. KALLAS
Ainult surnud pole sa olnud
- 26 I. IVASK
Balti elegiad. Teine sari
- 31 E. MIHKELSON
Luulet
- 36 L. PARRAS
Teekäija
- 50 I. GRÜNTAL
Viinakuu viimasel 1991
- 54 A. VALTON
Metoodika
Sild
- 67 P. KÜTAS
Hüpnos
- 70 O. ARDER
Luulet
- 72 I. SAAL
Luulet
- 75 M. KÕIV
Takistusjooks
Eksimatuseõudus
Alanduse füsioloogia
Tormikahjustused
Raadiovestlus vana trotskistiga ja reis New Yorki
Lootuse talumatus
Sümposion
Pilvede värvid
Aktusekõne projekt
Aheru
- 82 F. HÖLDERLIN
Rahupidu
- 86 J. HARRO
Milleks Eestile teadus?
- 92 Ö. ELANGO
Eesti kultuuri toetamispoliitika aastail 1919—1940
- 107 H. RUNNEL
Elegiad ankruiivajale ehk Paul-Eerik 1500
- 111 T. LIIV
Lootusrikas muraalsus
- 117 Eesti kirjandus ENSV-s
- 130 A. LANGEMETS
Conditio sine qua non
- 133 Ü. TONTS
Ristikivi tuleb lähemale
- 137 RINGVAADE
- 49 H. EELMA. Pank
(Lito) 1989
- 81 E. MARGUSTE. Paganakivil I
(Segatehnika) 1988
Esikaane siseküljel:
R. MEEL. Kallistused 14
(Segatehnika) 1987
Tagakaane siseküljel:
E. OOTSING. Lahkujad
(Monotüüpia) 1989



ENNO OOTSING. Lahkuiaid

(Monotüüpia) 1989

ISSN 0134—4536

LOOMING

5 rbl.

78 174